

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**ARKEOLOJİK VE FİLOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA
ANADOLU'DA M.Ö 2. BİNYIL'DA LİBASYON**

Elif ÇETİNKAYA

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Atakan AKÇAY

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI**

ARALIK 2022

**ARKEOLOJİK VE FİLOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA ANADOLU'DA
M.Ö 2.BİNYIL'DA LİBASYON**

Elif ÇETİNKAYA

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI**

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

ARALIK 2022

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Elif ÇETİNKAYA

15/12/2022

ARKEOLOJİK VE FİLOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA ANADOLU'DA M. Ö.

2. BİNYIL'DA LİBASYON

(Yüksek Lisans Tezi)

Elif ÇETİNKAYA

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Aralık 2022

ÖZET

Eski dönemlerde bayram ya da ritüel törenleri sırasında şarap, bira, kan, zeytinyağı, süt, bal gibi sıvıların tanrıya adanarak bir kaba, zemine veya belli bir noktaya dökülme işlemi sıvı kurbanı (libasyon) olarak adlandırılmıştır. Libasyonun temel amacı tanrıları memnun etmektir. Tanrıların da insanlar gibi ihtiyaçlarının olduğunu düşünülerek onların memnuniyetini kazanmak için sıvı kurbanı ile susuzlukları giderilmiştir. Libasyon kelimesi uluslararası literatürde Latince *libare* fiilinden türemiş olan ve modern Batı dillerinde de kullanılan libasyon¹ sözüyle ifade edilir.² Tez çalışmasında libasyon kelimesinin kavramsal çerçevesi, Anadolu'da Neolitik dönemden itibaren uygulamalarının hangi şekillerde yapılmış olduğu, MÖ 2.Bin yılda libasyonun diğer dönemlerden farklı ya da aynı özellikleri arkeolojik ve filolojik veriler ile desteklenerek açıklanmaya çalışılması amaçlanmıştır.

Bilim Kodu : 118012
Anahtar Kelimeler : Libasyon, Asur Ticaret Kolonileri Çağı , Ritüel.
Sayfa Adedi : 217
Tez Danışmanı : Doç.Dr. Atakan AKÇAY

¹ S. Kabağaç-E. Alover, *Latince/Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1995, s. 343.

² Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü*, İstanbul 2013, s.65.

LIBATION IN ANATOLIA IN THE 2ND MILLENNIUM BC IN THE LIGHT OF
ARCHAEOLOGICAL AND PHILOLOGICAL DATA

(M. Sc. Thesis)

Elif ÇETİNKAYA

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES

December 2022

ABSTRACT

In ancient times, during feasts or ritual ceremonies, the process of pouring liquids such as wine, beer, blood, olive oil, milk, honey into a container, ground or a certain point by devoting to the god was called liquid sacrifice (libation). The main purpose of libation is to please the gods. Considering that their gods had needs like human beings, their thirst was quenched with the sacrifice of liquid to gain their satisfaction. The word libation is expressed in the international literature by the word libation, which is derived from the Latin verb libare and is also used in modern Western languages. In the thesis study, it is aimed to explain the conceptual framework of the word libation, the ways in which its applications have been made in Anatolia since the Neolithic period, and the different or identical characteristics of libation in the 2nd millennium BC by supporting archaeological and philological data.

Science Code : 118012
Key Words : Libation, Age of Assyrian Trade Colonies , Ritual.
Page Number : 217
Supervisor : Doç. Dr. Atakan AKÇAY

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
RESİMLERİN LİSTESİ	ix
KISALTMALAR	xii
1. GİRİŞ.....	1
2. KANSIZ KURBAN LİBASYON: TERİMSSEL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE..	5
3. GENEL HATLARIYLA M.Ö. 2. BİN YIL ÖNCESİNDE ANADOLU'DA LİBASYON.....	13
3.1. Neolitik ve Kalkolitik Dönem'de Libasyon	13
3.2. Erken Tunç Çağı'nda Libasyon	29
4. GENEL HATLARIYLA DEMİR ÇAĞINDA ANADOLU'DA LİBASYON.....	33
4.1. Frigler'de Libasyon.....	33
4.1.1. Zey Kaya 1 No'lu Altar.....	34
4.1.2. Demirli Köyü – Menekşe Kaya Altarları	36
4.1.3. Fındık Asar Kale Altarları.....	37
4.1.4. Maltaş / Malkaya Anıtı.....	48
4.2. Urartu'da Libasyon.....	49
4.2.1. Urartu Yazılı Kaynaklarında Libasyon	51
4.2.2. Urartu Arkeolojik Verileri.....	53
5. M.Ö. 2. BİN YIL'DA ANADOLU'DA LİBASYON.....	61
5.1. Filolojik Veriler	61
5.1.1. Asur Ticaret Kolonileri Çağında Filolojik Veriler	61
5.1.2. Hitit Döneminde Filolojik Veriler.....	63
5.1.2.1. Hitit ritüel metinleri	63

5.1.2.1.1. Cehennem tanrılarının ritüeli: Evin arınması (CTH 446).....	64
5.1.2.1.2. Tarpattašši için ambašši ritüeli (CTH 391).....	66
5.1.2.1.3. Kısa ömürlü insanlar için: hantitaššu ritüeli (CTH 395)	66
5.1.2.1.4. Aile geçimsizliğine karşı maštigga ritüeli (CTH 404).....	67
5.1.2.1.5. İktidarsızlığa karşı paškuvatti ritüeli (CTH 406).....	69
5.1.2.1.6. Düşman sınırında çağırma ritüeli (CTH 422).....	69
5.1.2.1.7. Kirliliğe karşı ammihatna ritüeli (CTH 471).....	70
5.1.2.1.8. Papanikri ritüeli (CTH 476).....	71
5.1.2.1.9. Doğum ve eski yıllar ritüeli (CTH 477)	72
5.1.2.1.10. Tanrıları yollara çağırma ritüeli (CTH 483).....	72
5.1.2.1.11. Bir kadın gebe kaldığında yapılan ritüel (CTH 489).....	73
5.1.2.1.12. Šamuha ritüeli (CTH 480).....	74
5.1.2.1.13. Cenaze ritüelleri	74
5.1.2.2. Hitit bayram metinleri.....	80
5.2. Arkeolojik Veriler.....	89
5.2.1. Asur Ticaret Kolonileri Çağı Arkeolojik Verileri	89
5.2.1.1. Mühür baskıları.....	89
5.2.1.1.1. Kültepe silindir mühürlerinde libasyon sahneleri.....	90
5.2.1.1.2. Acemhöyük silindir mühür baskılarında libasyon sahneleri ..	93
5.2.1.2. Libasyon kapları	96
5.2.1.2.1. Kültepe libasyon kapları	96
5.2.2. Hitit Dönemi Arkeolojik Veriler	101
5.2.2.1. Kabartmalar	101
5.2.2.1.1. Arinna / Alacahöyük.....	101
5.2.2.1.2. Fraktin kaya kabartması.....	102
5.2.2.1.3. Altınyayla steli.....	103

	Sayfa
5.2.2.2. Mühür baskıları.....	104
5.2.2.2.1. Hitit mühürlerinde libasyon sahneleri	104
5.2.2.3. Libasyon kapları	117
5.2.2.3.1. Hayvan biçimli libasyon kapları.....	117
5.2.2.3.2. Hitit kol biçimli libasyon kapları.....	126
5.2.2.3.3. Gaga ağızlı testiler	128
6. DEĞERLENDİRME	131
KAYNAKLAR	137
KATALOG	145
ÖZGEÇMİŞ	217

RESİMLERİN LİSTESİ

Resim	Sayfa
Resim 3.1. Kafataslı Yapı BMa ve BM1a-b.....	14
Resim 3.2. Terrazzo Yapısı	15
Resim 3.3. Çayönü bm2b sunu kabı.....	16
Resim 3.4. Ceylan biçimli kap, pişmiş toprak, yük. 13,6 cm. Hacılar İ.Ö. 6. Binyıl ortaları	20
Resim 3.5. Kuruçay Höyük, Tapınağın güneybatı köşesindeki bulunan ocak	24
Resim 3.6. Kuruçay Höyük, 29 Numaralı Ev Kerpiç Ocak Sunak	24
Resim 3.7. Kuruçay Höyük 34 Numaralı Ev Fırın yapısı, Stelli Sunak Ocak	24
Resim 3.8. Kuruçay Höyük, 34 Numaralı Yapı, orta kesimde ocak	25
Resim 3.9. Kuş Biçimli Riton. Kuruçay. Geç Kalkolitik Çağ.....	25
Resim 3.10. Boğa Biçimli Riton. Kuruçay. Erken Kalkolitik Çağı.	26
Resim 3.11. Hacılar IIA, Yerleşmenin doğusunda yer alan ocak ve fırın.	28
Resim 4.1. Zey Kaya 1 No'lu Altar.....	35
Resim 4.2. Zey Kaya 1 No'lu Altar.....	35
Resim 4.3. Menekşe Kayalığı 1 No'lu altar	36
Resim 4.4. Menekşe Kayalığı 1 No'lu altar	36
Resim 4.5. C Platosun Fındık 3 No'lu Altar	37
Resim 4.6. C Platosun Fındık 3 No'lu Altar	38
Resim 4.7. C Platosun Fındık 4 No'lu Altar	38
Resim 4.8. C Platosun Fındık 4 No'lu Altar Çizim.....	39
Resim 4.9. C Platosun Fındık 5 No'lu Altar	39
Resim 4.10. C Platosun Fındık 5 No'lu Altar	40
Resim 4.11. C Platosun Fındık 10 No'lu Altar	40
Resim 4.12. C Platosun Fındık 10 No'lu Altar Çizimi.....	41

Resim	Sayfa
Resim 4.13. D Kayalıkları Fındık 18 No'lu Altar	41
Resim 4.14. D Kayalıkları Fındık 18 No'lu Altar Çizim	42
Resim 4.15. D Kayalıkları Fındık 20 No'lu Altar	42
Resim 4.16. D kayalıkları Fındık 20 No'lu Altar	43
Resim 4.17. G Kayalıkları Fındık 26 No'lu Altar Tamsü Rahşan, Phryg Kaya Altarları	43
Resim 4.18. G Kayalıkları Fındık 26 No'lu Altar Çizim (Tamsü Rahşan, Phryg Kaya Altarları	44
Resim 4.19. G Kayalıkları Fındık 28 No'lu Altar Çizim (Tamsü Rahşan , Phryg Kaya Altarları	44
Resim 4.20. G Kayalıkları Fındık 28 No'lu Altar Çizim Çizim (Tamsü Rahşan , Phryg Kaya Altarları	45
Resim 4.21. H Kayalıkları Fındık 29 No'lu Altar Çizim (Tamsü Rahşan , Phryg Kaya Altarları	45
Resim 4.22. H Kayalıkları Fındık 29 No'lu Altar Çizim Çizim (Tamsü Rahşan , Phryg Kaya Altarları	46
Resim 4.23. H Kayalıkları Fındık 30 No'lu Altar Çizim (Tamsü Rahşan , Phryg Kaya Altarları	46
Resim 4.24. H Kayalıkları Fındık 30 No'lu Altar Çizim Çizim (Tamsü Rahşan , Phryg Kaya Altarları	47
Resim 4.25. H Kayalıkları Fındık 32 No'lu Altar Çizim Çizim (Tamsü Rahşan , Phryg Kaya Altarları	47
Resim 4.26. Maltaş/Malkaya Anıtı, M.Ö. 6. yüzyılın ikinci yarısı	48
Resim 5.1. Kültepe Silindir Mühür Baskısı 1 a yüzü	90
Resim 5.2. Kültepe Silindir Mühür Baskısı 1 a yüzü	91
Resim 5.3. Kültepe Silindir Mühür Baskısı 2.....	91
Resim 5.4. Kültepe Silindir Mühür Baskısı 3.....	92
Resim 5.5. Kültepe Silindir Mühür Baskısı 4.....	92
Resim 5.6. Kültepe Silindir Mühür Baskısı 5.....	93

Resim	Sayfa
Resim 5.7. Acemhöyük Silindir Mühür Baskısı 1	94
Resim 5.8. Acemhöyük Silindir Mühür Baskısı 1	94
Resim 5.9. Acemhöyük Silindir Mühür Baskısı 1	95
Resim 5.10. Acemhöyük Silindir Mühür Baskısı 4.....	96
Resim 5.11. Tyszkiewicz Silindir-Damga Mührü – a	105
Resim 5.12. Louvre AO 20.138 Silindir-Damga Mührü Baskısı	107
Resim 5.13. Louvre AO 20.138 Silindir-Damga Mührü.....	107
Resim 5.14. Tarsus Mührü b Yüzü – Libasyon Sahnesi- a	108
Resim 5.15. Tarsus Mührü b Yüzü – Libasyon Sahnesi – b	108
Resim 5.16. Aydın Silindir Mühür Baskısı	109
Resim 5.17. British Museum çekiç başlı mühür - B yüzü.....	110
Resim 5.18. Dresden Mührü.....	111
Resim 5.19. Boğazköy Damga Mührü	112
Resim 5.20. Boğazköy Damga Mührü	113
Resim 5.21. Boğazköy Damga Mühür	114
Resim 5.22. Boğazköy Silindir Mühür.....	115
Resim 5.23. Küp üzerinde Silindir Mühür Baskısı.....	116
Resim 5.24. Küp üzerinde Silindir Mühür Baskısı.....	116

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
ABoT	Ankara Arkeoloji Muzesinde Bulunan Boğazkoy Tabletleri
Bkz.	Bakınız
cm	Santimetre
Cs	Cylinder Seal (Silindir Mühür)
CTH	Catalogue des Textes Hittites
CTU I	M.Salvini, Corpus dei testi urartei, vol. I:Le iscrizioni su pietra e roccia, I Testi Documenta Asiana VIII, Roma: CNR Istituto di Studi sulle Civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, 2008
Ed.	Editor
Fig.	Figur
IBoT	İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan Boğazköy Tabletleri
Kat.	Katalog
KBo	Keilschrifttexte aus der Boghazkoy - Leipzig 1916- 1923, Leiden
KUB	Keilschrifturkunden aus der Boghazkoy – Berlin 1921 vd.
Lev.	Levha
Res.	Resim
St.	Stamp (Damga)
VBoT	Verstreute Boghazkoi-Texte. Marburg 1930

1. GİRİŞ

“Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında MÖ. 2. Bin Yılda Anadolu’da Libasyon” adlı tez çalışmasında, özellikle Anadolu’da Tarihsel Çağların başlangıç aşaması ile başlayarak Orta Tunç ve Geç Tunç çağı içerisinde libasyon uygulamalarının detaylı bir şekilde incelenmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda öncelikle libasyonun terimsel ve kavramsal içerikleri üzerinde durulmuş, 2. Bin yıl öncesinde Neolitik, Kalkolitik dönemler ile Erken Tunç Çağı’ndaki uygulamalar hakkında genel hatları ile bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ana konusunu oluşturan 2. Bin yıldaki uygulamaları detaylı bir şekilde tanıtmadan önce, MÖ 1. Bin yılda Frig ve Urartu kültürleri başta olmak üzere yakın coğrafyada libasyonun uygulanış biçimlerinin arkeolojik ve filolojik veriler ışığında ortaya konulması amaçlanmıştır.

Eski dönemlerde bayram ya da ritüel törenleri sırasında şarap, bira, kan, zeytinyağı, süt, bal gibi sıvıların tanrıya adanarak bir kaba, zemine veya belli bir noktaya dökülme işlemine sıvı kurbanı denilmektedir. Sıvı kurbanında esas amaç tanrıları memnun etmektir. Tanrıların da insanlar gibi ihtiyaçlarının olduğu düşünülerek onların memnuniyetini kazanmak için sıvı kurbanı ile susuzlukları giderilmiştir. Bu ritüel Latince *libare* fiilinden türemiş olan ve modern Batı dillerinde de kullanılan libasyon³ sözüyle ifade edilir.⁴ “Libasyon yapmak” İmparatorluk Dönemi Hitit metinlerinde *šipant-* fiiliyle gösterilir. Fiilin Eski Hititçe’deki kullanımı *išpant-*’dır.⁵ Yunanca *σπονδή* /*sipendo/spéndein*, Latince *spendere* ile bu fiil aynı anlamda kullanılmakta ve büyük olasılıkla ortak etimolojiye dayanmaktadır.⁶ *Šipant-*’ın Sümerce BAL⁷’a karşılık geldiği özellikle M.Ö. 13. yüzyıl dini metinlerinden anlaşılmaktadır.⁸ Fiilin M.Ö. 2. Bin yılda konuşulan Anadolu dillerinden biri olan Luwice’deki karşılığı da tespit edilmiştir ki, bu fiil *šarlai-*’dir. *Šarlai-* kökünden “libasyon” ve “kurban” anlamlarına gelen *šarlatt(a)-* kelimesi türetilmiştir.⁹ *Šipant-*

³ S. Kabaagaç-E. Alover, *Latince/Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1995, s. 343.

⁴ Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü*, İstanbul 2013, s.65.

⁵ Sunmak, içki sunmak, dökmek, kurban sunmak, adamak, bkz: Ahmet Ünal, *Hititçe- Türkçe Sözlük*, Ankara 2016.

⁶ G. Frantz-Szabó, “Libation: Philologisch. Bei den Hethitern”, *RIA*, Band: 7, Berlin. New York, 1987-1990, s. 5; Goetze, 1970, s. 77; Gurney, 1977, s. 28; Lebrun, 1993, s. 226.

⁷ Labat, 1948, s. 45; C. Rüster-E. Neu, Wiesbaden, 1989, s. 266.

⁸ Goetze, 1970, s. 77; Lebrun, 1993, s. 226, d.n. 4; Frantz-Szabó, 1987-1990, s. 5; Beckman, 2003, s. 110.

⁹ Lebrun, 1993, s. 227.

fiili bir sıvıyı yere veya bir noktaya dökme eylemi kutsal anlamlarla yüklü olduğunun en iyi göstergesidir. Çünkü aynı işlem dünyevi bir anlamda gerçekleştirildiğinde lahuwai¹⁰ veya *šuhha-* fiilleri kullanılmaktadır.¹¹ Libasyonun özünde tanrıların susuzluğunu gidermek için kutsal sayılan bir sıvının tanrılar ile paylaşılmasının olduğu bilinmektedir. Buradaki amacın ise tanrıları memnun etmek ve onlar tarafından gelecek olan kötülüklerden korunma isteği olabileceği düşünülmektedir.¹²

Asurlu tüccarların kalay, gümüş ve çeşitli malları kervanlar ile Anadolu'ya taşıdığı ve “Asur Ticaret Kolonileri Çağı” olarak adlandırılan dönem M.Ö. 2. Bin yıldan itibaren yaklaşık 250 yıllık bir süreci kapsamaktadır.¹³ Asur Ticaret Kolonileri Çağı, Anadolu'da yazılı tarihin başladığı dönemi de içermektedir. Önemli bir kısmı Kültepe'de gerçekleşen kazı çalışmalarında ele geçen yaklaşık 23.500 adet tablet, mühür baskıları, tanrı- tanrıça figürinleri, tablet zarfları, bullalar, ritonlar Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın dini yapısına ışık tutmaktadır. Söz konusu dönem içerisinde Anadolu coğrafyasında bin tanrılı halk olarak bilinen Hitit devletinin varlığına dair arkeolojik ve filolojik veriler tespit edilmiştir.¹⁴ Bu bilgiler ışığında tez çalışmasında bu dönem dışında da dini törenlerde önemli bir yere sahip olan libasyon ritüelinin M.Ö. 2. Bin yıl içerisinde Anadolu'daki varlığı yazılı metinler ve tasvirli sanat eserleriyle desteklenerek açıklanmaya çalışılacaktır.

“Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında M.Ö. 2. Bin Yılda Anadolu'da Libasyon” adlı tez çalışmasında yukarıda belirtilen amaç, tanım, sınırlılıklar kapsamında 3 ana başlık ve alt başlıklar ayrılmış ve gerekli bilgiler bölüm başlıkları içerisinde aktarılmıştır.

¹⁰ *Lahuwai-* nin özellikle sıvı malzemeler için “dökmek”, “boşaltmak” anlamlarına geldiği hakkında bkz. *CHD*, 1980, s. S. 13 vd.

¹¹ Frantz-Szabó, 1987-1990, s. 5; Popko, 1994, s. 58.

¹² Lebrun 1993, s. 226.

¹³ Veenhof K. 2003, s. 57vd; Günbatı 2008, s.116.

¹⁴ Eren 1982, s. 50.

Tezin 1. bölümünde kansız kurban libasyon uygulamasını terimsel anlamı ve kavramsal çerçevesi ele alınmıştır. Tezin 2. bölümünde Anadolu’da Neolitik ve Kalkolitik dönem, Tunç Çağı, Frig dönemi, Urartu ve yakın coğrafyada libasyonun uygulanış biçimleri arkeolojik buluntular ve filolojik veriler ile ele alınmıştır. Tezin 3. Bölümünde ise M.Ö. 2. Bin yıl içerisinde libasyonun varlığı Orta Tunç Çağı için Kültepe yerleşiminde açığa çıkarılan çivi yazılı belgeler ile Geç Tunç Çağı için Hitit dönemi çivi yazılı belgelerden ve dönem içerisinde tespit edilen mühür, libasyon kapları (riton), kabartmalar üzerinden ele alınmıştır.

2. KANSIZ KURBAN LİBASYON: TERİMSEL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Eski Yakındoğu’da kabul gören kurban tanımı genel olarak, tanrının veya tanrıların beslenmesidir. Yazılı kaynaklardan elde edilen bilgilere göre kurban kavramını ilk olarak tanımlamaya çalışan kişinin Antik çağ düşünürü Platon olduğu bilinmektedir. Platon’a göre kurban “*tanrılara sunulan bir hediyedir.*”¹⁵ Platon’un görüşüne Philocorus, Theophrastus gibi düşünürlerinde katıldıkları bilinmektedir. Theophrastus’un incelemelerine bakıldığında kurban kavramını “*övgü kurbanları; teşekkür (şükran) kurbanları; dilekte bulunma, rica kurbanları ve ölümlerin ruhlarına sunulan kurbanlar*”¹⁶ şeklinde sınıflandırmış olduğu görülmektedir.

Antik Çağ’da birçok düşünürün ele aldığı kurbanın kökeni ve ortaya çıkışı 19. yüzyılın ikinci yarısında antropologlar tarafından tekrar ele alınmaya başlanmıştır. Bu fikirlerin¹⁷ daha çok kutsal kitaplardan yola çıkılarak oluşturulduğu bilinmektedir.

E. B. Tylor bu antropologlar arasından kurban konusuna ilk dikkat çeken isim olmuştur. Tylor kurbanı “insanın kendi isteğinin karşılanması için kutsal olarak algıladığı unsurla bağ kurma çabası “olarak değerlendirmiştir. Bu konuda ortaya attığı hipotezde kurbanı temelde doğaüstü güçlerin sevgisini kazanmak ya da düşmanlıklarını en aza indirmek için onlara sunulan hediye olarak ifade eder.

Tylor’ un hediye teorisi şöyledir: “*Kurban ruhsal varlıkların (doğaüstü) sevgisini kazanıp, onlardan beklenenleri güvence altına almak veya onlardan gelebilecek kötülüklerin önüne geçmek ya da asgari düzeye indirmek için sunulan özgün bir hediyedir.*” Başlangıç noktasından sonra kurbanın gelişim ve değişimini şöyle açıklamaktadır:

“*Kurban ilk zamanlar bazı varlıklara çeşitli beklenti ve çekinceler için sunulan bir hediye iken, zamanla bu varlıklar yüceltilmeleri sonucu insanlardan uzaklaşmış ama insanlar bu varlıklara hediye sunmaya devam etmişlerdir. Daha sonra kutsallaştırılmış kurban sunma dönemi başlamış, basit hediyelerin yerini insan daha sonra ise kurbanın kendisi almıştır.*”¹⁸

¹⁵ Classical Dictionary, s. 943; Plato, Euthyphro, 14 c.

¹⁶ Classical Dictionary, s. 934.

¹⁷ James 1920, s. 1.

¹⁸ Tylor 1920, s.375.

Bu tanımlamaya göre kurban doğaüstü varlıklara kanlı ve kansız kurbanlar olarak devam etmiştir.

H. Spencer da Tylor ile büyük ölçüde aynı fikirdedir. Kurbanın kökeninin ölü mezarlarına yani ata ruhlarına yiyecek ve içecek bırakma geleneğine dayandığını öne sürer. Ölülerin bu şekilde memnun edilmezse ruhlarının geri gelip çeşitli felaketlere neden olabileceklerini belirtmiştir.¹⁹ Ancak Spencer'ın teorisinde Tylor'un hediye teorisinin aksine kurbanın, doğaüstü varlıklara değil, ölümlere yani ata ruhlarına sunulduğu görülmektedir.

Tylor'un ardından bu konuda çalışmalar yürüten bir diğer araştırmacı R. Smith olmuştur. Smith kurbanın totemizmden doğduğunu, kurbanın kökeninde totemin²⁰ var olduğunu öne sürmüştür. Smith, kurban ile kutsal arasındaki akrabalık bağının totemizm de var olduğunu, insan yaşamının güvence altına alınması için insan kurbanının yerine hayvan kurbanının geçmiş olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca R. Smith hayvanların insanın beslenmesindeki rolü göz önüne alındığında zamanla bu totemden vazgeçilmiş olduğunu ve hediye kurbanı geçiş bu şekilde oluştuğunu belirtmiştir.²¹ R. Smith'in kurbanı totemizm ile tanımlamasına katılan James Frazer, totemizmi daha çok toplumsal yönü ile ele almıştır.

H. Hubert ve M. Mauss da Smith'in tanımlamasını onaylayarak çalışmalarında her kurbanın kendine özgü özel amaçları olduğunu belirtmişlerdir.²² Hubert ve Mauss her dinin kendisine ait bir sisteminin olduğunu ve bu sistemin içerisinde karşılıklı anlaşma düşüncesinin varlığını belirtmişlerdir.²³

Religion and Ethics adlı ansiklopedi de kurbanın tanımı

“Kurban genel olarak, ruhani bir güç kaynağı ile- onun gücüne duyulan ihtiyaçtan dolayı- ilişki kurmak için herhangi bir şeyin yok edilmesi ya da tahrip edilmesi sırasında yapılan ayin olarak tanımlanabilir. Kurulan bu ilişki sayesinde kurban nesnesi topluluğun üyeleri ve ruhani güç tarafından paylaşılır, bu paylaşım sırasında da ruhani güçle kurulan yakınlık onun gücüne ortak olmayı sağlayarak birlik ruhunu doğurur veya tam tersine bu ilişki insanı bir zaafın sindirilmesi ve etkisiz duruma getirilmesi için kurulabilir. İlki için kurban nesnesinin kutsal ziyafette tüketilmesi, ikincisi için ise kurban nesnesinin kirli

¹⁹ Spencer 1898

²⁰ Totem TDK'a göre ilkel toplumlarda topluluğun ondan türediği sanılan ve kutsal sayılan hayvan, ağaç, rüzgâr vb. herhangi bir doğal nesnedir.

²¹ Smith 1901, s. 255.

²² Erginer 1997, s. 21.

²³ Hubert- Mauss 1981, s. 95-103 vd; Erginer 1997, s. 2.

olarak düşünülmesi ve vahşi hayvanlara terk edilmesi örnek olarak gösterilebilir’’²⁴

şeklinde yapılmıştır.

Kurban, kanlı kurban ve kansız kurban olarak iki şekilde ifade edilir. Kanlı kurbanlar da insanoğlunun kanın yaşamın temeli olduğuna inandığı düşünülmüştür. Kimi toplumlarda insanlar kanı bir çeşit statü unsuru olarak kabul etmiş, saklamış ve değer biçmiştir. Önceleri insan kanının kullanıldığı daha sonra hayvan kanının, bitkilerden elde edilen ve bitki kanı olarak görülen sıvının kullanılmış olduğu görülmektedir.²⁵ Kanlı kurbanlarda kanın arındırma, kutsallaştırma, koruma özelliklerinin olduğu düşünülmektedir.²⁶ Diğer kurban türü olan kansız kurbanlar da sıklıkla arpa, buğday gibi tahıl ürünleri, çeşitli bitkiler, un, yağ, ekmek gibi yiyecek maddeler, en dikkat çekici olarak ise şarap, bira, su, süt gibi içecek maddeleri sunu malzemesi olarak kullanılmıştır.

Kansız kurbanların bir heykele, sunağa, mezar gibi kutsal bir mekâna bırakıldıkları bilinmektedir. Yeraltı tanrılarına sunulan kurbanlar toprağın içerisine açılan bir çukura bırakılırken gök tanrılarına sunulan kurbanlar için yüksek bir mekânın tercih edilmiş olabileceği düşünülmektedir.²⁷

Kansız kurbanların amacı; diğer kurban türlerinden farklı bir anlama gelmemektedir. Kanlı kurbanların tercih edilmesindeki sebep olarak kanın önemi göz önüne alındığında kan taşıyan canlıların diğer kurban unsurlarına göre daha değerli²⁸ kabul edilmesi düşünülebilmektedir.

Kurban sunumlarının çeşitli ayin ve törenler içerisinde gerçekleştirildikleri düşünülmektedir. Bu törenlerin bir parçası olan yemek ziyafetlerinde kurban edilen hayvanların etlerinden yapılan yemeklerin ikram edildikleri bilinmektedir. Bazı ziyafetlerin ardından tanrılara içki sunumunun da gerçekleştirilen ritüeller arasında olduğu bilinmektedir.²⁹

²⁴ James 1920, s.1.

²⁵ Claude 2000, s. 786–790.

²⁶ Çetin 2008, s. 32.

²⁷ Fatma Sevinç, *Hititlerde Ölülere ve Yer altı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2007, s. 32.

²⁸ Çetin 2008, s. 32.

²⁹ Fatma Sevinç 2007, s. 32-43.

Kurban töreni içerisinde gerçekleştirildiği bilinen içki kurbanı; tanrıya adanan bir sıvının belirli bir noktaya dökülmesi işlemi olarak tanımlanmıştır. Ritüel uygulaması sırasında şarap, bira, zeytinyağı, süt, bal, su gibi sıvı malzemelerin kullanılmış olduğu bilinmektedir.³⁰

İçki kurbanının, Latince “*libare*” fillinden türemiş olduğu, literatüre libasyon³¹ olarak geçtiği bilinmektedir.³² Libasyon sözcüğünün Luwi dilinde *šarlai* fillinden türemiş olan *šarlatt(a)*³³ kelimesine karşılık geldiği düşünülmektedir. Fiilin Hititçe'deki karşılığı *išpant-*, “içki sunmak /dökmek” “*išpantuzzi/ispanduzzi, išpantuzziyaššar/ išpanduzziyaššar/ išpantuzziyaššara* filleriyle ifade edilmiş olduğu bilinmektedir. İmparatorluk Dönemi metinlerinde “dökmek” fiili *šipant- šippand-* fiilleriyle gösterilmiştir.³⁴

Libasyonun özünde tanrıların susuzluğunu gidermek için kutsal sayılan bir sıvının tanrılar ile paylaşılmasının olduğu bilinmektedir. Buradaki amacın ise tanrıları memnun etmek ve onlar tarafından gelecek olan kötülüklerden korunma isteği olabileceği düşünülmektedir.³⁵

Mezopotamya'da tüm ritüeller içerisinde tanrılara sıvı sunma ritüellerinin görüldüğü bilinmektedir. Libasyon yapılan sıvının ritüellerin amacına göre bir kurban hayvanının üzerine, bir nehre, hasta olan kişinin üzerine, yanan bir tütsünün önüne veya bir tanrı heykeli önüne döküldüğü bilinmektedir.³⁶ Mezopotamya'daki libasyon uygulamaları su, şarap, bira, yağ, bal gibi libasyon sıvılarının kullanıldığı bilinmektedir. Mezopotamya'da libasyon uygulamalarının örneklerine yazılı ve arkeolojik verilerden ulaşılmaktadır. Kader belirleme ritüellerinde güneş tanrısına okunan ilahi de sunulan şarap ve biradan bahsedilmektedir:

“*Birasını dök, şarabını dök, vezir, lordun için, onun şarabını dök. Nuska, ENLİL için onun şarabını dök. Bugün, bira döküldü. Senin için içtiğim bira bu biradır. Bugün, şarap döküldü. Kendimi senin için ferahlattığım şarap bu şaraptır. Kralım, senin için ne sunulduysa ye, iç. ENLİL, senin için ne bahşedildiyse ye, iç.*”³⁷

³⁰ Popko1994, s. 61.

³¹ Kabaagaç-E. Alovera 1995, s. 343.

³² Sevinç Erbaş 2013, s.65.

³³ Lebrun 1993, s. 227.

³⁴ Ünal 2016, s. 734.

³⁵ Lebrun 1993, s. 226.

³⁶ Black-Green 2017, s. 260.

³⁷ Polonsky 2002, s. 900.

Aynı ritüel içerisinde “*Lugalbanda ilk olarak güneş doğmadan önce bir kurban sunusu yapar. Daha sonra bir çukurun içerisine kan libasyonu uygular ve ayrıca tanrıların huzurunda bira, şarap ve su libasyonu yapardı.*” ifadesi ile farklı sıvı sunularının da yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.³⁸

Libasyonun Anadolu'daki ilk örneklerine Neolitik dönemde rastlanılmaktadır. Bu dönemdeki ritüellerin uygulandığı bazı kutsal alanların zeminleri üzerindeki sıvı kalıntıları tespit edilmiştir. Buna örnek olarak Göbekli Tepe'de yer alan B yapısı verilebilmektedir. Göbeklitepe III. tabaka da açığa çıkarılan B yapısının³⁹ merkezinde iki adet T biçimli sütun yer almaktadır. Merkezdeki T biçimli sütunlardan birisinin önünde taban seviyesi ile aynı hizada yerleştirilmiş olan bir taş blok ele geçirilmiştir. Üzerinde kenarlardan başlayarak orta kısma doğru sığ bir çukur oluşturulmuştur. Çukurluğun küçük bir kanal ile yüzeye bağlandığı tespit edilmiştir. Schmidt, bu taş bloğun yapı içerisindeki ritüel faaliyetlerde kullanılmış olabileceğini yorumlamıştır. Taş üzerindeki kanal ayrıntısının akıtacaklı sunularda kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.⁴⁰

Bir başka neolitik yerleşim olan Nevalı Çori'de tespit edilen kült yapılarından Yapı II'nin kuzeydoğu kesiminde yer alan 2,80 m yüksekliğinde korunmuş duvarın arka kesiminde 1,25 m. uzunluğunda bir kanal tespit edilmiştir.⁴¹ Yapı içerisinde yer alan bu tür kanalların kullanımının mekân içerisinde gerçekleştirilen sıvı sunuları ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Çayönü yerleşiminde PPNB dönemine tarihlenen kült yapılarında “Saltaşlı Yapı”nın taban altında ve Kafataslı Yapı olarak adlandırılan yapının arka duvarında dışarı doğru açıldığı tespit edilen kanalların da bu kültürel işlev için kullanıldığı düşünülmektedir.⁴² Yapı içerisinde kaideli alçak kenarlı kırmızı boyalı sunu kabı ele geçirilmiştir. Kabın ters düşmüş olarak ele geçmiş⁴³ olmasından dolayı yapı terk edildikten sonra fırlatıldığı öngörülmektedir.⁴⁴

Hallan Çemi yerleşiminin Neolitik dönemi buluntuları arasında taş kaplar ve taş kap parçaları ele geçmiştir. Bu taş kapların törensel amaçlı kullanım gördükleri

³⁸ Polonsky 2002, s. 603.

³⁹ Schmidt 2000 a, s. 18.

⁴⁰ Schmidt 2001b, s. 10.

⁴¹ Hauptmann 1993, s.45.

⁴² A.Özdoğan 1994, s. 48.

⁴³ Erim-Özdoğan ve Yalman 2004, s.71.

⁴⁴ Erim-Özdoğan 2007b, s.76.

düşünülmektedir.⁴⁵ Körtik Tepe yerleşiminde de bu ritüel işlevli taş kaplar ele geçmiştir.⁴⁶

Neolitik dönem içerisinde bazı kap formlarının günlük kullanım için üretildiği düşünüldüğünde bazılarının ise özenli bir şekilde üretilmiş olmaları özel faaliyetler için kullanılmış oldukları şeklinde yorumlanmıştır. Bu özel kap formlarının ana tanrıça kültü ile ilişkili olarak libasyon ritüelinde kullanılmış olabilecekleri önerilmiştir.⁴⁷ Libasyon ritüelinde kullanılan bu kap formları riton (rhyton) olarak adlandırılmıştır. Bu dönem içerisinde ele geçen ritonlara örnek olarak Hacılar yerleşiminden bulunmuş ceylan biçimli riton örnek verilebilmektedir.⁴⁸ Neolitik dönem ritonları ile ilgili diğer bir örnek ise Höyücek yerleşiminde ele geçmiştir.⁴⁹

Aşıklı Höyük yerleşiminin II. yerleşim katında özel fonksiyonlu yapılar tespit edilmiştir. Bu yapılar arasında “T” yapısı olarak adlandırılan mekânın tabanının tamamen sıvanmış olduğu ve yapı tabanından dışarıda 1 metre uzaklıkta son bulan çay taşlarından bir oluk /kanalın varlığı tespit edilmiştir. Bu kanalın varlığının mekân içerisindeki sıvının dışarı aktarılmasından ziyade dışarıdaki insanların seyretmesi için olabileceği düşünülmektedir.⁵⁰

Kuruçay Höyük'ün Kalkolitik dönem içerisinde kutsal alanlar arasından yer alan VIA tabakasına ait 8 numaralı yapı içerisinde basit çukurların varlığı tespit edilmiştir. Bu basit çukurların sıvı kurbanı için kullanıldığı düşünüldüğünde “Libasyon Çukuru” oldukları önerilmiştir.⁵¹

Hacılar yerleşiminde Kalkolitik dönem içerisinde tespit edilen tapınak yapısında bir ocak ve bu ocağın ön kısmında sıvanmış bir çukur, çukur içerisinde oluk biçimli ağza sahip bir kap açığa çıkarılmıştır. Bu buluntular değerlendirildiğinde mekânda libasyon yapılmış olabileceği düşünülmektedir.⁵²

Beycesultan Höyüğünde Erken Tunç Çağı II yapı katında XVI-XII tabakalarında tespit edilen İkiz Tapınak'ta “rahip odası” olarak adlandırılan mekânın içerisinde

⁴⁵ Rosenberg 2011b, s. 63.

⁴⁶ Özkaya ve San 2007, s.24.

⁴⁷ Timur 1987, s. 6.

⁴⁸ İlhan 1999, s. 7-8.

⁴⁹ Alassad 2014, 6-7.

⁵⁰ Esin 1998, s. 90; Esin 1996, s.37.

⁵¹ Duru 1996, s.12-16.

⁵² Mellaart 1970, s. 35-36.

hazneler açığa çıkarılmıştır. Bu haznelerin libasyon için kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. 1 no'lu mekân içerisinde kuzey duvarına dayanmış bir şekilde açığa çıkarılan kil platformun iç ve üst kısımları sıvanmış ve içerisinde daire şeklinde bir delik tespit edilmiş olup bu deliğe doğru bir eğim mevcuttur. Mekânın ritüel işlevi düşünüldüğünde bu kil platformun kan kurbanı sırasında kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Yapı içerisinde tespit edilen kap parçalarının da ritüel işlevli olduğu öngörülmektedir.⁵³ Beycesultan yerleşiminde Orta Tunç Çağı'na tarihlenen tabakalar içerisinde “R Alanı” olarak adlandırılan alanda küçük boyutlu bir mekân açığa çıkarılmış olup mekân içerisinde bir altar tespit edilmiştir. Bu altarin da Erken Tunç Çağı'nda tespit edilen kan sunağı ile aynı işlevde olabileceği düşünülmektedir.⁵⁴

Fırat Havzasında Erken Tunç Çağı'na tarihlenen yerleşimler arasında yer alan Gre Virike yerleşiminde yer alan mekanlarda alçı sıvalı çukurlar tespit edilmiştir. Çukurlar içerisinde kap parçalarının ele geçmiş olmasından dolayı libasyon çukurları⁵⁵ olabilecekleri düşünülmektedir. Bahsedilen libasyon çukurlarına dönem içerisinde Ur kralı⁵⁶ mezarlarında da rastlanmıştır.

Gedikli- Karahöyük yerleşiminde Erken Tunç Çağı başlarına tarihlenen bir döşeme tespit edilmiş olup, döşemenin kuzeydoğu köşesinde yan kısımları ve tabanı alçı ile sıvanmış iki havuz açığa çıkarılmıştır. Havuzların tabalarının alçı ile sıvanmış oldukları tespit edilmiştir. Eski Ön Asya’da libasyon ritüelinin gerçekleşeceği alanın alçı ile sıvanması geleneği düşünüldüğünde yerleşimde bu alan içerisinde libasyon yapılmış olabileceği düşünülmüştür.⁵⁷

Günümüzde Şanlıurfa ilinin km. güneydoğusunda yer alan Soğmatar yerleşiminde yer alan nekropol alanında Libasyon ritüelini gerçekleştirilmiş olabileceğine dair kanıtlar ele geçmiştir.

Soğmatar Nekropolü'nde Erken Tunç Çağı IV tabakasında yer alan K-5 No.lu Sunaklı kaya oyuğu mezar odasının kuzeyinde “L” şeklinde bir sunak açığa çıkarılmıştır. Sunağın merkezinde oluk tespit edilmiştir. Bu oyuğun kan akıtma oluğu olabileceği düşünülmektedir. Nekropol alanın K-34 no'lu mezar odasının girişinde

⁵³ Lloyd ve Mellaart 1962, s.40-45.

⁵⁴ Lloyd ve Mellaart 1965, s. 40-43.

⁵⁵ Ökse 2002, s.62.

⁵⁶ Michalowski 1977, s. 221.

⁵⁷ Heinrich 1982, s.170.

bulunan L biçimli sunağında önünde zemin üzerinde akıtacaklı bir sıvı haznesi tespit edilmiştir. Sıvı haznesinin sunak ile bağlantılı olabileceği düşünülmektedir.⁵⁸

Diyarbakır ilinin Bismil ilçesi'ne bağlı Yukarı Salat Beldesi'nde yer alan Salat tepe yerleşiminde Erken Tunç Çağı IV tabakasına tarihlenen iki mimari tabaka tespit edilmiştir. Dinsel işlevli tabaka 6 içerisinde Akad dönemine tarihlenen bir tapınak açığa çıkarılmıştır. Mekânın girişinde yer alan odanın doğu duvarındaki kapıdan libasyon odası olarak adlandırılan odaya geçilmektedir. Alçı -kireç karışımı ile sıvanmış taban kısmında çanak biçimli kil bir yuva yer almaktadır. Bu yuvaya libasyon için kullanılan kabın yerleştirilmiş olabileceği düşünülmektedir.⁵⁹

Milet yerleşiminde Orta Tunç çağı ve Geç Tunç Çağı başlarına tarihlenen IV. tabakada açığa çıkarılan bir yapı içerisinde mühür ve yüzük ele geçirilmiştir. Mühür ve yüzüğün üzerinde Minos- Miken uygarlıklarına ait kültürel tören sahneleri yer almaktadır. Bu sahnelerde içki sunumu tasvir edilmiştir. Mekân içerisinde riton ve içki kadehlerinin de bulunmuş olmasından dolayı mekân içerisinde libasyon yapıldığı düşünülmektedir.⁶⁰

⁵⁸Albayrak; Mutlu, Mutlu; Çelik 2019, s. 267 – 268.

⁵⁹ Ökse 2014, s. 43-44; Ökse 2015b, s.125; Ökse 2017, s. 26; Ökse – Görmüş 2014, s. 97.

⁶⁰ Von Graeve-Niemeier 2002, s. 77-78.

3. GENEL HATLARIYLA M.Ö. 2. BİN YIL ÖNCESİNDE ANADOLU'DA LIBASYON

3.1. Neolitik ve Kalkolitik Dönem'de Libasyon

Herhangi bir kültürü incelerken faydalanılan kaynaklar arasında o kültüre ait ölü gömme adetleri, mimari unsurlar, prestij eşyaları gibi buluntular da bulunmaktadır. Yakındoğu'da bereketli hilal olarak adlandırılan bölgede Neolitik Çağ'ın başından itibaren son derece gelişmiş bir dini anlayışın benimsenmiş olduğu yapılan araştırmalar sonucu ele geçen buluntulardan anlaşılmıştır. Neolitik Çağ yerleşimlerinde dini ve törensel yapıların incelenmesi dini geleneklerin ve uygulamaların anlaşılması bakımından son derece önemlidir.⁶¹

Neolitik dönem ile ilgili uzun yıllardır yapılan araştırmalar sonucunda dönemin sadece basit bir köy yaşantısından ibaret olmadığı, aksine gelişmiş bir sosyal yapı ve inanç sisteminin varlığı anlaşılmıştır.⁶² Neolitik döneme ait dini gelenek ve uygulamaların sadece bir kısmının arkeolojik veriler ışığında izlenebildiği düşünülmektedir.⁶³ Bu arkeolojik veriler arasında kült binaları, figürinler, ölü gömme gelenekleri sayılabilmektedir.⁶⁴

Neolitik dönem de inanç sisteminin bir parçası olan libasyon uygulamasının kanıtlarına birden çok Neolitik yerleşimde rastlanılmıştır. Bu yerleşimlerde biri de Çayönü höyüğüdür.

Çayönü yerleşim alanı Diyarbakır'ın 40 km. kuzeybatısında Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer almaktadır.⁶⁵ Yerleşim alanında yapılan kazılar ile M.Ö. 9200 yıllarından (Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ) M.Ö. 6000 yıllarına (Çanak Çömlekli Neolitik Çağ) kadar kesintisiz olarak Neolitik yaşamın izlerine rastlanılmıştır.⁶⁶

⁶¹Serap Özdöl, "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 1, s. 176-177.

⁶²Marc Verhoeven, "The Centrality of Neolithic Ritual", *Neo-Lithics* 2, Cilt: 5, s. 42.

⁶³Peter Akkermans ve Glen M. Schwartz, *The Archaeology of Syria*, Cambridge World Archeology Press, USA, 2003, s. 83.

⁶⁴Gölcü Merve, *Neolitik Dönemde Anadolu'da İnanç Sistemi*, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 2018, s. 61.

⁶⁵Barbara Lawrence, "Çayönü'nde Hayvan Evcilleştirme Kanıtları", *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları*, Cilt: 1, 1980, s. 257.

⁶⁶Mehmet Özdoğan, "Çayönü: Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e Tarihlenen Bir Yerleşim Yerinde Koruma ve Alan Düzenleme Uygulaması", *TübaKed*, Sayı: 8, 2010, s. 141.

Çayönü yerleşiminde libasyon uygulamalarına ait kanıtlara “Kafataslı Yapı” olarak adlandırılan kült binasında rastlanılmıştır. Bu kült yapısı, birçok mimari değişimden geçmiş olup yapı içerisinde yüzlerce kişiye ait birincil ve ikincil gömü açığa çıkarılmıştır.(res.2)

Kafataslı Yapı, mimari olarak çift duvar tekniği ile apsidal biçimde inşa edilmiş olup daha sonraki dönemlerde yeniden düzenlenerek dikdörtgen planlı büyük ve bağımsız bir yapı haline dönüştürülmüştür. Yapı tabanı sıvanmış büyük bir avlu ve mahzenlerden oluşmaktadır. Yenilendiği son yapı evresinde mezar içeren mahzenleri, çakıl taşlar ile döşenmiş olup batı duvarının ön kısmında taş bir sunak yer almaktadır. Doğu kısmında yer alan mahzen de duvara inşa edilmiş raflar üzerinde yanmış hayvan kemikleri ve kafataslarının ele geçmesi burada yiyecek sunumunun yapılmış olabileceğini⁶⁷ ayrıca yapı içerisinde tabanın sıvanmış olması mekânda sıvı kullanımı ile gerçekleşen ritüellerinde yapılmış olabileceğini düşündürmüştür.

Resim 3.1. Kafataslı Yapı BMa ve BM1a-b (Erim Özdoğan, 2011, Fig: 27)

⁶⁷Gölcü Merve, “Neolitik Dönemde Anadolu’da İnanç Sistemi”, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 2018, s. 73-74.

Çayönü höyüğünün doğu kısmında yer alan “Terrazzo Yapı” yerleşimdeki bir başka kült yapısıdır. (res.1) Yapı adını taban döşemesinden almış olup büyük boyutlu bir odaya sahiptir. ‘Terrazzo Yapı’nın taban dolgusu 12 cm kalınlığında olup beyaz kireç taşları söndürülmüş kireç ile birbirine bağlanmış daha sonra ise pembe renkli kireç dökülerek yüzey açık işlemi yapılarak düzeltilmiştir. ⁶⁸ Taban döşemesinin bu yöntem ile yapılması mekân içerisinde su kullanılarak birtakım ritüellerin yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Yapı içerisinde kuzey-güney yönünde paralel yerleştirilmiş sütunların hizasında stilize insan yüzlü bir sığ tekne parçası ele geçirilmiştir. Tekne parçası döşemenin orta kısmına yerleştirilmiş ve döşeme tahribata uğramıştır. ⁶⁹

Resim 3.2. Terrazzo Yapısı (Erim Özdoğan, 2011, Fig. 49)

Çayönünde ele geçirilmiş bir başka ritüel buluntu ise BM2b yapısının ortasında ters sunu kabıdır. Kırmızı boyalı sunu kabının, bir seremoni sırasında yapının ortasına fırlatıldığı önerilmiştir. ⁷⁰(res.3)

⁶⁸ Çambel-Braidwood 1980, s.15; Özdoğan 1994, s.49.

⁶⁹ Özdoğan “Çayönü”, 2007, s. 91.

⁷⁰ Özdoğan “Çayönü”, 2011, s. 208; Özdoğan, “Çayönü”, 2017, s. 76.

Resim 3.3. Çayönü bm2b sunu kabı (Özdoğan ve Yalman, 2004, Res. 5)

Neolitik dönem yerleşimlerinde bir diğeri olan Nevali Çori yerleşim yeri, Şanlıurfa ilinin kuzeybatısında yer almaktadır. Yerleşimi Kantara Çayı doğu ve batı olmak üzere iki kısma böler.⁷¹

Nevali Çori’de ilk çalışmalar 1980 yılında başlamıştır. Yerleşimin doğu kesimi Nevali Çori I, batı kesimi ise Nevali Çori II olarak adlandırılmıştır.⁷² Nevali Çori I ‘de gerçekleştirilen çalışmalarda 3 ana yerleşim evresi ve bu evrelerin örttüğü 5 yapı katı içeren Neolitik tabaka tespit edilmiştir.⁷³ Tespit edilmiş bu yerleşim evreleri yukarıdan başlayarak Roma, Erken Tunç Çağı I, Kalkolitik Çağ (Halaf) ve Çanak Çömleksiz Neolitik dönem olarak belirlenmiştir. Nevali Çori I’de 5, Nevali Çori II’de ise 2 yapı katı tespit edilmiş olup Nevali Çori I olarak adlandırılan alanda yapı katları I-V arasında evrelere ayrılmıştır. Bu evreler Çanak Çömleksiz Neolitik dönemi kapsadığı, Evre VI ‘in ele geçen çanak çömlek buluntuları ile Orta Halaf Dönemini temsil ettiği belirlenmiştir.⁷⁴ Nevali Çori yerleşimin daha önceden bahsedilmiş olan Çayönü yerleşiminde olduğu gibi terrazo tabanlı kült alanlarına rastlanmıştır.

Bahsi geçen yapılardan ilki Yapı II olarak adlandırılan kült alanıdır. Yapı II, 9,15 m kuzeydoğu, 8,40 m güneybatı yönünde inşa edilmiştir. Gri ve beyaz renklerde sağlam, oldukça iyi korunmuş terrazo bir tabana sahip olduğu tespit edilmiştir. Taban yaklaşık olarak 81 metrekarelik bir alanı kapsamaktadır.⁷⁵

⁷¹ Hauptmann 1999, 122.

⁷² Gebel 1984, s. 240; Hauptmann 1993, s. 55.

⁷³ Hauptmann 2007, s.137; Hauptmann 2007, s. 442.

⁷⁴ Hauptmann 2007, s.137.

⁷⁵ Hauptmann 1999, s.74; Hauptmann 1993, s.43; Hauptmann 1999, s.44.

Yapı II'nin kullanımının sona ermesinin ardından hala ayakta duran duvarları içerisindeki alana Yapı III'ün inşa edildiği tespit edilmiştir. Yapı III, 12.1 x 12,8 m ölçülerine sahip olup bir önceki Yapı II'e ait olan terazzo taban kısmen onarılarak tekrar kullanıldığı tespit edilmiştir.⁷⁶

Neolitik Dönem'de libasyon ritüellerinin izlerinin rastlandığı bir başka yerleşim yeri Şanlıurfa'nın 15 km kuzeydoğusunda ve Karaharabe Köyü'nün 2,5 km kuzeydoğusunda yer alan Göbeklitepe yerleşim alanıdır. 15 m yüksekliğe sahip olan yerleşim 9 hektarlık bir alanda tespit edilmiştir.⁷⁷

Göbekli Tepe'de araştırmalar ilk olarak 1963 yılında Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi kapsamında yüzey araştırmaları ile başlamıştır. Daha sonra 1995 yılında, Şanlıurfa Müzesi Müdürü Adnan Mısır ile İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden Harald Hauptmann'ın bilimsel danışmanlığı ile Almanya Heidelberg Üniversitesi Tarihöncesi Enstitüsü'nün ortak çalışmaları ile kazı çalışmalarına başlanmıştır.⁷⁸ 1994 yılında Alman arkeolog K.Schmidt doçentlik çalışmaları kapsamında bölgeyi iki defa incelemiş , 1995 yılında Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Şanlıurfa Müzesi'nin destekleri ile kazı çalışmalarında başlamıştır.

Göbeklitepe'de yapılan araştırmalar ile yerleşim MÖ 10000-9000 yıllarına tarihlendirilmektedir⁷⁹. Yerleşimde açığa çıkarılan buluntular Höyüğün Akaremik Neolitik Çağ kültürünü kapsadığını göstermektedir.

Göbeklitepe'de boyları 5 metre olan dairesel olarak sıralanmış T biçimli devasa taş bloklarının oluşturduğu yapılar açığa çıkarılmıştır. Yapılan araştırmalar bu yapıların yaklaşık olarak MÖ 10000 yılına tarihlendirmekte ve kültürel özellik taşıdıklarını ortaya koymaktadır.⁸⁰ Alanda yapılan kazılarda A'dan D'ye kadar adlandırılan dairesel yapılar ve batı yamaç kısmında 1995 yılında tespit edilmiş kaya tapınağı (E yapısı) dışında, F, G, H,I yapıları da açığa çıkarılmıştır. Yapılar birbirini

⁷⁶ Hauptmann 1993, s.48-49; Hauptmann 2007, s.142.

⁷⁷ Notroff vd. 2015, s.54.

⁷⁸ Dietrich vd. 2015, s.92.

⁷⁹ Schmidt, "Göbekli Tepe", s. 93.

⁸⁰ Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe Kazısı 2010 Yılı Raporu", *Kazı Sonuçları Toplantısı XXXIII/III*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2011 a, s.319.

çevreleyen dairesel taş duvarlardan oluşmuştur. Yapıları orta kısımlarında 4-5 metre uzunluğunda iki adet T biçimli dikilitaş açığa çıkarılmıştır.⁸¹

Göbeklitepe yerleşiminde libasyon uygulamasının yapılmış olabileceğini düşündürün kanıtlara B yapısında rastlanılmıştır. III.tabakaya ait olan bu yapı, dairesel bir plana sahip olup yapı içerisinde 8 adet dikilitaş tespit edilmiştir. B yapısının tabanı kirecin yakılıp daha sonra da parlatılmasıyla oluşturulan terrazzo taban özelliği taşımaktadır. Yapının merkezinde yer alan P9 olarak adlandırılan dikilitaşın ön kısmında terrazzo tabana yerleştirilmiş biçimde bir taş kap ele geçirilmiş olup yapı içerisinde gerçekleştirilen ritüeller için kullanılmış olabileceği önerilmiştir.⁸²

Orta Anadolu Bölgesinde yer alan Neolitik Dönem yerleşimlerinden biri olan Aşıklı höyük yerleşiminde libasyon uygulamalarının gerçekleştirildiğini düşündürün kanıtlara rastlanılmıştır. Aşıklı höyük yerleşimi, Aksaray iline bağlı olup Kızılkaya Köyü'nün güney kesiminde yer almaktadır.⁸³ Höyüğün güneyinde Hasan dağ ve Melendiz dağı yer almaktadır. 1963 yılında Hititolog E.Gordon tarafından keşfedilen Aşıklı Höyük'te I.Todd tarafından kapsamlı olarak yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Höyükte ilk kazılar ise kuzey ve güney kesiminde yer alan göl sularının seviyesinin yükselmesi üzerine İstanbul Üniversite'nden Prof.Dr. Ufuk Esin başkanlığında 1989 yılında gerçekleştirilen kurtarma kazıları ile başlamıştır.⁸⁴

Aşıklı Höyük, 3.5-4 hektarlık bir alanı kapsamaktadır. Höyükte yapılan kazı çalışmalarında 4 tabaka tespit edilmiştir. Bu tabakalar kronolojik olarak 3. ve 4. tabakalar M.Ö 9 bin yılına 2. ve 1. tabakalar M.Ö. 8. Binyıla tarihlendirilmektedir.⁸⁵

Aşıklı Höyük'te günlük aktivelerin gerçekleştiği yapıların dışında dini ritüellerin uygulandığı yapılar da açığa çıkarılmıştır. Bu yapılar arasında T Yapısı ve HV Binası kültürel faaliyetlerin gerçekleştirildiği mekanlardandır. T yapısı, 6.5 x 6.5 m boyutlarında olup en dikkat çekici özelliği tabanın özenli bir biçimde oluşturulmasıdır.

T yapısı içerisinde kırmızı kireç bir taban, kil duvarlar ile çevrelenmiş dörtgen bir ocak, sekiler ve ocağın yanında 30 cm çapında 20-25 cm yüksekliğe sahip bir sunak

⁸¹ Schmidt, "Göbekli Tepe Kazısı 2010 Yılı Raporu", s. 320.

⁸² Notroff vd. 2015, s.59.

⁸³ Ufuk Esin, "Aşıklı Höyük Kurtarma Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (Ed: Oktay Belli), İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2000, İstanbul, (Kurtarma Kazıları), s. 20.

⁸⁴ Esin-Harmankaya 2007, s. 255.

⁸⁵ Mihriban Özbaşaran, "Re-starting at Aşıklı", *Anatolia Antiqua* XIX, s. 28.

tespit edilmiştir. Bu yapı, öğeleri ile Aşıklı Höyük'te tespit edilen konut mimarisinden ayrılmaktadır. Yapının tabanında beş ayrı yenileme evresi geçtiği tespit edilmiştir. Tabanda tespit edilen bir diğer öğe ise dışarı açılan bir kanal sistemidir.⁸⁶ Kanalin, yapı içerisinde gerçekleştirilmiş olan ritüellerde kullanılan sıvıların yapının dışına aktarılmasını sağlamak amacıyla yapılmış olabileceği önerilmiştir.⁸⁷

Orta Anadolu'da Neolitik dönemin tespit edildiği diğer bir yerleşim yeri Niğde'nin güneyinde Bor içesine 5 km uzaklıkta olan Köşk Höyük yerleşimidir. Höyük, kireçli bir kayaya eğimli şekilde konumlanmakta olup 160 metrelik bir alanı kapsamaktadır.⁸⁸

Höyükte ilk çalışmalar 1982 yılında başlatılmış olup 1990- 1995 yıllarında devam etmiştir. Yapılan kazı çalışmaları sonucunda Köşk Höyükte ilk iskân M.Ö. 6350 yılına tarihlendirilmiş olup M.Ö.4900 yıllarında yerleşimin terk edilmiş olduğu tespit edilmiştir.⁸⁹

Köşk Höyük buluntuları arasında libasyon ritüelin gerçekleştirildiğinin kanıtı olarak dağ keçisi formunda bir riton tespit edilmiştir. Gri Hamurdan yapılmış olan ritonun baş ve boyun kısmı ele geçirilmiştir.⁹⁰

Anadolu coğrafyası içerisinde Neolitik Çağların tespit edildiği diğer bir bölge ise Göller bölgesidir. Göller bölgesinde gerçekleştirilen kapsamlı kazılar sonucunda bölgede Neolitik dönemin tespit edilen yerleşimler Hacılar, Höyücek yerleşimleridir.

Hacılar Höyüğü, Burdur İl'inin 20 km. kadar batısında, Hacılar Köyü'nün güneydoğusunda bulunmaktadır. Höyükte ilk kazı çalışmaları James Mellart tarafından 1957 yılında başlatılmıştır.⁹¹ İlk yıllardaki kazılarda yerleşimde toplam 9 tabaka tespit edilmiş bu tabakaların Geç Neolitik, Erken Kalkolitik Çağ'a ait olduğu tespit edilmiştir. Daha sonraki yıllara ait kazı çalışmalarında bir başka yerleşim

⁸⁶ Duru, Güneş Tarihöncesinde İnsan-Mekan, Topluluk-Yerleşme İlişkisi: M.Ö 9. Bin Sonu - 7. Bin Başı, Aşıklı ve Akarçay Tepe, Yayınlanmamış Doktora Tezi İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013, s.105-108.

⁸⁷ Gölcü Merve, *Neolitik Dönem'de Anadolu'da İnanç Sistemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2018, s. 77

⁸⁸ Süleyman Özkan, "Köşk Höyük Seals", *Anatolica*, Sayı: 27, s. 15.

⁸⁹ Aliye Öztan, "I. Dönem Köşk Höyük- Niğde Kazı Buluntularının Değerlendirilmesi ve Stratigrafik Kontrolü", *T.C Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi Kesin Raporu*, 2005, s. 11.

⁹⁰ Silistreli 1989, (lev. XI/1; 1990, Res. 14); Umurtak 1996, s.484.

⁹¹ Refik Duru, *Elli Yıllık Bir Arkeoloji Öyküsü Hacılar*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 4-5.

tabakalanması tespit edilmiştir. Bu tabakalanma kendi içerisinde 7 evreye ayrılmıştır. Bu yedi tabakada tespit edilen buluntular arasında çanak çömlek buluntularının yer almaması James Mellart tarafından tabakalanmanın “Çanak Çömleksiz Neolitik” olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Ancak 1960 yıllarına kadar süren kazılar sonucunda ortaya çıkan bu tanımlama J.Mellart’ın 25 yıl aradan sonra höyükte tekrar kazılara başlaması ile değişmiştir. J.Mellart daha önceden tespit edilen tabakalarda çanak çömlek izlerine rastlanması sonucunda yerleşimin en erken dönemlerinde “Çanak Çömlekli Dönem” tanımlamasının daha doğru olacağını önermiştir.⁹²

Neolitik Dönem de görülen dini inanç ile ilgili bulgulara daha çok Orta Anadolu Bölgesi ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde rastlansa da kısmen de olsa Göller bölgesinde de dini inanca yönelik bulgulara rastlanılmıştır. Hacılar yerleşiminde Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu yerleşimleri dini mekanların da sıkça rastlanılan kırmızı kireç ile kaplı tabanlar çok kısıtlı bir alanda tespit edilmiştir.⁹³

Hacılar höyükte libasyon uygulamalarını varlığını gösteren bir diğer buluntu ise VI. tabasında tespit edilen geyik ritondur.(res.4) Geyik ritonu, devetüyü rengine sahip olup 26 cm genişliğe, 14 cm uzunluğa ve 25 cm yüksekliğe sahiptir. Oturur biçimde bir dişi geyik olarak tasvir edilmiş olan kabın baş kısmı geriye dönüktür.⁹⁴

Resim 3.4. Ceylan biçimli kap, pişmiş toprak, yük. 13,6 cm. Hacılar İ.Ö. 6. Binyıl ortaları (Anadolu Med. Müz., t.y., s. 35)

⁹² Gölçü Merve, *Neolitik Dönem’de Anadolu’da İnanç Sistemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 2018, s. 43.

⁹³ Sagona ve Zimansky, *En Eski Kültürler*, ss. 94-95.

⁹⁴ Umurtak 1996, s.486.

VI. tabakada ele geçen bir diğer buluntu ise devetüyü renkli kırmızı astarlı bir hayvan gövdesi kap parçasıdır. Kap parçasının domuz betimi olduğu ve bir ritona ait olabileceği önerilmiştir.⁹⁵ Aynı tabaka içerisinde baş kısmı eksik olarak ele geçmiş çift tırnaklı bir hayvan ritonu ele geçmiştir. Çift tırnaklı hayvan ritonun sırt kısmında kenarları düzeltilmiş bir açıklık yer alır bu açıklık kabın ağız kısmını oluşturmaktadır. Ön ve arka bacaklarında ip delikleri tespit edilmiştir.⁹⁶ Tabaka içerisinde tespit edilen başka bir riton kuş ritonudur. Baş kısmı ele geçmemiş olan ritonun kanatları kazıma yöntemi ile gövdeye işlenmiştir. Sırt kısmında bir delik yer almakta olup iki küçük kulp bulunmaktadır. Ritonun üç ayaklı olduğu tespit edilmiştir.⁹⁷

Göller bölgesinde tespit edilen diğer bir höyükte Höyücek höyüktür. Höyük, Burdur'un 35 km. kadar güneyinde, Antalya'ya giden karayolu üzerindeki Bucak ilçesi sapağının 100 m kadar batısında yer almaktadır. İlk araştırmalar Prof. Dr. Refik Duru başkanlığında Burdur Müzesi ile ortaklaşa 1889-1892 yıllarında başlamıştır.

Höyücek yerleşim alanında tespit edilen en erken tabaka 4 m kalınlığındaki “Erken Yerleşmeler Dönemi” olarak adlandırılan dönem olarak belirlenmiştir. Tabakalanma 3 evreye ayrılmış olup M.Ö 6500 ile M.Ö 7000 yılları arasına tarihlendiği önerilmiştir.

Höyücek yerleşim alanında EYD’i üzerinde tespit edilen bir diğer evre ENII dönemi olarak adlandırılmıştır. Bu dönem M.Ö. 6500 yılında başlamış olup yapılan çalışmalar sonucunda birkaç yüzyıl sürdüğü anlaşılmaktadır. Dönem içerisinde inşa edilmiş olan mimari yapılar ve ele geçen buluntulardan ENII döneminin kutsal işlevli yapıların olduğu bir evre olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle dönem “Tapınaklar Dönemi” olarak adlandırılmıştır. Yerleşimde M.Ö. 6000 civarlarında Erken Neolitik dönemin son bulduğu Geç Neolitik dönemin başladığı tespit edilmiş olup bu döneme “Kutsal Alanlar Dönemi” adı verilmiştir.⁹⁸

Kutsal alanlar Dönemine ait buluntuların ve açığa çıkarılmış olan mimari öğelerin günlük kullanım özelliği taşımadığı kutsal bir niteliğe sahip olduğu

⁹⁵ Umurtak 1996, s. 485.

⁹⁶ Umurtak 1996, s. 484.

⁹⁷ Umurtak 1996, s. 482.

⁹⁸ Duru, 2005, s. 15-16.

anlaşılmıştır. Kutsal Alanlar Dönemi içerisinde yerleşim, ziyaretlerin yapıldığı, kurbanların ve hediyelerin sunulduğu bir “Ana Tanrıça Kültü”olarak düşünülmüştür.⁹⁹

Höyücek yerleşiminde libasyon ritüelinin gerçekleştiğine dair kanıtlar Tapınaklar Döneminde açığa çıkarılan ritonlardır. Tespit edilen ritonların ilk örneği, baş ve boyun kısmı eksik olarak ele geçmiş kabartma şeklinde kanatları işlenmiş kuş biçimli kaptır. Kabın sırt kısmında çapı 2.5 cm olan bir delik ağız kısmını oluşturmaktadır. Kanatlar üzerinde yer alan deliklerden kabın ipler ile yüksek bir yere asılmış olabileceği düşünülmektedir. Riton, hakkında bir diğer görüş ise yüzen bir ördek betimi olduğudur.¹⁰⁰

Tapınaklar Dönemine ait bir diğer örnek ise çizme biçimli kaptır. İnce mineral katkılı hamura sahip kabın kendinden bir astara sahip olduğu ve oldukça iyi pişirilmiş olduğu tespit edilmiştir.

Çizme biçimli kabın ağız kısmı önden ve arkadan hafifçe basık, dairesel olup gövdesi bot biçiminde şekillendirilmiştir. Ön kısmında birbirine paralel, dikey, derin çizgilerle bezemeler işlenmiştir. Çizme biçimli kabın boyun kısmında dört adet delik, dikey silindirik bir kulp tespit edilmiştir.¹⁰¹ Neolitik dönemde örneklerine sıkça rastlanılmayan çizme biçimli ritonlara Asur Ticaret Kolonileri Çağında Kaniş II. tabakasında rastlanılmıştır.¹⁰²

Neolitik dönemin sona ermesiyle birlikte Yunanca bakır anlamına gelen “khalkos” ve taş anlamına gelen “lithos” kelimelerinin türetilmesiyle bakır-taş çağı olarak tanımlanan Kalkolitik Çağ’ın başladığı tespit edilmiştir.¹⁰³ Anadolu da bu dönemin yaklaşık olarak M.Ö 5500-3000 yıllarında başladığı belirlenmiştir.¹⁰⁴

Kalkolitik Çağ ile tarım ve teknoloji de gelişmeler yaşanmış olup bakır madeni ile üretilen aletlerin etkin olarak kullanılmaya başlandığı tespit edilmiştir. Dönem içerisinde açığa çıkarılan yerleşimlerde dini ritüellerin gerçekleştirilmiş olduğu tespit edilmiştir. Ele geçmiş olan buluntular incelendiğinde libasyon uygulamasının bu dönemde de gerçekleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

⁹⁹ Duru ve Umurtak,2005, s. 22-23.

¹⁰⁰ Umurtak 1996, s. 481-482: lev. 3/1;12/4.

¹⁰¹ Umurtak 1996, s. 487-488: lev.6/1;12/6

¹⁰² Özgünç 1986, lev. D/1-2.

¹⁰³ Memiş 1995, s.13-14

¹⁰⁴ Akurgal 1998, s. 8-9.

Kalkolitik Dönem içerisinde mekân içerisinde tespit edilen ocak yapılarının sadece ısınma, pişirme vs. gibi günlük kullanımlarının olmadığı kutsal anlamlarının da olduğu belirlenmiştir. Ancak ocakların tek başlarına kutsallık taşımadıkları düşünülmüş, insanların onlara vermiş oldukları anlam ile bir kutsallık kazanmış olabilecekleri önerilmiştir.¹⁰⁵ Ocak/ sunak yapıları Kalkolitik dönem yerleşimlerinden Kuruçay Höyük'te tespit edilmiştir.

Burdur ili sınırlarında yer alan Kuruçay höyükte ilk araştırmalar 1978-1988 yılları arasında Refik Duru ve Gülsüm Umurtak başkanlığındaki kazı çalışmalarıyla başlanmıştır.¹⁰⁶ Höyükte , X.-VII. Tabakaları Erken Kalkolitik Çağ, VIA-III. Tabakalar Geç Kalkolitik Çağı temsil etmektedir.¹⁰⁷

Yerleşim içerisinde VIA olarak değerlendirilen tabaka içerisinde mimarinin korunmuş durumda olduğu tespit edilmiştir. Tek sıra taş temel üzerinde kerpiç duvarlar ile çevrelenmiş duvarlar ile oluşturulmuş mekanların çatı kısımları örgüçamur tekniği ile kapatılmıştır. VIA tabakası içerisinde yer alan 8 nol'u mekânın diğer mekanlardan ayrı olduğu belirlenmiştir. Bu mekân tapınak olarak adlandırılmıştır. Mekânın tabanında hasırın kullanılmış olabileceğini düşündüren izlere rastlanılmıştır. Orta bölümde yarım daire biçimli ocak/sunak yer almaktadır. (res.5) Bu ocak/sunak yapısının arka kısmında dörtgen planlı kutsal bir masa ve basit bir çukur bulunmaktadır. Refik Duru mekân hakkında yorumunda tapınım faaliyetlerinin ocak/sunak alanında yapılmış olabileceği şeklindedir. Bu alanda yer alan basit çukurun sıvı adaklarında kullanılan "Libasyon Çukuru" olabileceği önerilmiştir. Mekân içerisindeki kutsal masada ise gerçekleştirilen törenlerde sunulan adakların konulması için kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. VIA tabaka içerisinde yer alan 29 (res.6), 34 (res.7-8), 35, 40 numaralı mekanlarda da ocak/sunak öğelerine rastlanılmıştır.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Elliade 2003, s. 34.

¹⁰⁶ Duru 1980, s. 47; Duru 1994, s. 1.

¹⁰⁷ Duru,1994, s.13.

¹⁰⁸ Duru 1996, s.12-16.

Resim 3.5. Kuruçay Höyük, Tapınağın güneybatı köşesindeki bulunan ocak. (Duru 1996: Lev.15)

Resim 3.6. Kuruçay Höyük, 29 Numaralı Ev Kerpiç Ocak Sunak (Duru 1996 Lev.20)

Resim 3.7. Kuruçay Höyük 34 Numaralı Ev Fırın yapısı, Stelli Sunak Ocak (Duru 1996: Lev.21)

Resim 3.8. Kuruçay Höyük, 34 Numaralı Yapı, orta kesimde ocak. (Duru 1996: Lev.19)

Kuruçay höyük buluntuları arasında libasyon uygulamalarının gerçekleştiğinin kanıtı olan bir başka buluntu grubu ritonlardır.(res.9) İlk riton örneği, Geç Neolitik-Erken Kalkolitik dönem tabakalarının karışık buluntuları arasında tespit edilmiş olan kuş biçimli ritondur.¹⁰⁹ Bej renkli hamurdan şekillendirilmiş olan riton, kırmızı astara sahip olup göz kısımlarında obsidyen parçaları kullanılmıştır. Kuş betiminin baş kısmı oldukça yassı biçimlendirilerek bir kulp görevi görmesinin amaçlanmış olabileceği düşünülmektedir.

Kuruçay 11. tabakaya ait buluntular arasında ele geçmiş olan baş parçasının bir ritona ait olabileceği önerilmiştir. Kırmızı boyalı baş parçasının gözleri ve baş üzerinde yer alan bir kısım bej renginde bırakılmış olup her iki gözün sınırları kırmızı boya ile belirlenmiştir. Erken Kalkolitik döneme ait bir tabakada ise şematik olarak kuş biçimlendirilmiş bir ritonu tespit edilmiştir. Bu basit biçimli ritona Kuruçay yerleşimi dışında Tunç Çağından önce hiçbir yerleşimde rastlanılmamıştır.¹¹⁰

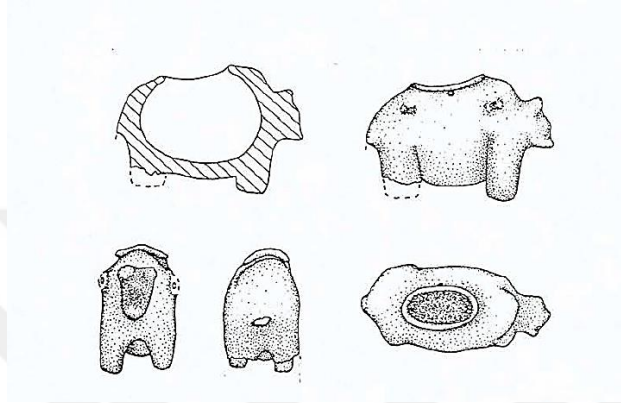

Resim 3.9. Kuş Biçimli Riton. Kuruçay. Geç Kalkolitik Çağ. (Duru, 1994, s. 62 (Lev.194/21)

¹⁰⁹ Duru 1994, Lev.194/2; 195/3

¹¹⁰ Umurtak 1996, 482.

Kuş ritonlarının dışında Kuruçay 11.tabakada koyu bej renkli hamurlu, kahverengi astarlı bir boğa ritonu ele geçmiştir. ¹¹¹(res.10) Boğa ritonun baş kısmı basit bir biçimde şekillendirilmiş olup boynuzlarının yerleri hafif kabartılar ile belirtilmiştir. Karın kısmı şişkin bacakları düz ve silindir şekilde betimlenmiştir. Ritonun ağız kısmı sırtında bir yükselti ile belirtilmiştir. Vücudun her iki kısmında yer alan ikişer küçük tutamak bulunmaktadır. ¹¹²

Resim 3.10. Boğa Biçimli Riton. Kuruçay. Erken Kalkolitik Çağı. (Duru, 1994, s.62 (Lev.194/1)).

Kuruçay höyükte Geç Kalkolitik dönem özellikleri içeren 6A tabakasında çift ağızlı bir kap tespit edilmiştir. İyi pişirilmiş olan testi, bitki ve mineral katkılı olup grimsi kahverengi tonlara sahip bir hamurdan yapılmıştır. Testinin iki ağız kısmı düz olarak biçimlendirilmiş olup yüksek bir boyuna sahiptir. İki ağız kısmının kenarlarından başlayan kulp detayları çapraz bir biçimde gövdede birleştirilmiştir. Gövde kısmı şişkin, düz diplidir. 6A tabakasında inşa edilmiş olan Tapınak yapısının yanındaki bir mekânda ele geçen kabın ritüel bir amaç için yapılmış olabileceği önerilmiştir. ¹¹³ 6C tabakasında çift ağıza sahip bir başka kap ele geçmiştir. ¹¹⁴ Pişirilme özelliği olarak iyi olmadığı anlaşılan kabın üzerinde kahve rengi lekeler tespit edilmiştir. Gövdenin iki yanından yükselen ağız kısımları düz olarak biçimlendirilmiş olup gövdeye daralarak inmektedir. Kap dört kısa ayak üzerin de durmaktadır. İki ağız

¹¹¹ Duru 1994, lev.194/1;195/1

¹¹² Umurtak 1996, s. 484.

¹¹³ Umurtak 1996, s. 497.

¹¹⁴ Duru 1983, lev. 20/16 ; 27/3

kısımının arasında başlayan kulp, geniş bir eğim ile gövdeye bağlanmıştır. Kap riton olarak değerlendirilmiştir.¹¹⁵

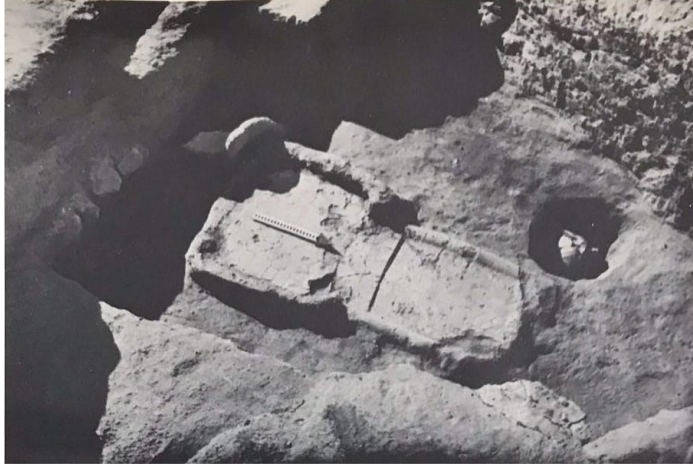
Daha önce Neolitik dönem içerisinde incelediğimiz yerleşimlerden Hacılar Höyük'te V-II. tabakalardan itibaren görülmeye başlanılan Kalkolitik dönem içerisinde de Neolitik Dönem de tespit edilen dini uygulamaların devam ettiği ele geçen buluntular ile belirlenmiştir. Bu dini uygulamalar arasında tezin konusunu oluşturan libasyon uygulamalarına ait olduğu düşünülen buluntulara II.tabaka da açığa çıkarılmış olan höyüğün güneybatı kesiminde yer alan Tapınak yapısında (Q 2-4) tespit edilmiştir. Giriş kısmı taş döşemeli bir avluya açılan Tapınak yapısında, bir ocak ve duvara bitişik şekilde inşa edilmiş olan bir fırın yer almaktadır. Dikdörtgen biçimli ocağın her iki yanında çukurlar bulunmakta olup bu çukurların ne amaçla yapıldıkları tam olarak tespit edilememiştir. Daha önceden Kuruçay höyüğünde yer alan libasyon çukurları ile benzerliklerinden dolayı libasyon uygulamalarında kullanılmış olabilecekleri önerilmiştir.¹¹⁶

Hacılar höyüğünün kuzeybatısında yer alan bir başka tapınak yapısında da iki adet ocak, bir ateş alanı ve depo amaçlı kullanıldıkları düşünülen çukurlar tespit edilmiştir. Tapınak yapısının ana odasında insan yüzü kazınmış bir nişli alan ve ocak açığa çıkarılmıştır. Ocağın hemen ön kısmında yuvarlak bir forma sahip kil ile sıvanmış çukurlar ve oluk ağızlı bir kap ele geçmiştir. Buluntular incelendiğinde ocak yapısının dinsel faaliyetlerde kullanıldığı ve bu alanda libasyon uygulamasının gerçekleştirildiği önerilmiştir.¹¹⁷

¹¹⁵ Umurtak 1996, s. 497.

¹¹⁶ Mellaart 1970, s. 29-30.

¹¹⁷ Mellaart 1970, s. 35-36.

Resim 3.11. Hacılar IIA, Yerleşmenin doğusunda yer alan ocak ve fırın. (Mellaart,1970b: 33)

Trakya bölgesinde tespit edilen Toptepe yerleşiminin 5. Tabakası Mehmet Özdoğan tarafından yapılan çalışmalar sonucunda Orta Kalkolitik çağı temsil ettiği belirlenmiştir.¹¹⁸ Bu tabaka buluntuları arasında ele geçen kadın formu kap dikkat çekici olmuştur. Bitki katkılı pişirilmemiş kerpiçten biçimlendirilmiş kap, dörtgen bir gövde, geniş omuzların üzerinde yer alan boru biçiminde bir boyuna sahiptir. Boyun üzerinde burun, ağız, göz ve delik kulak ayrıntıları belirtilmiştir. Gövdenin orta kısmında iki küçük göğüs ve gövdenin iki yanında kabartma olarak vurgulanmış kol ve el detayları yer almaktadır. Kabın ön ve iki yan kısmı, omuzları kırmızı boya ile bezenmiştir. Bezemeler omuz kısımlarında dalgalı saçlar gövde kısmında ise etek biçiminde bir giysi ile devam etmektedir. Kabın gövdesini taşıyan dört adet yüksek bacak bulunmaktadır.¹¹⁹ Toptepe kadın biçimli kap yapılan kazı çalışmaları sırasında günlük faaliyetlerin gerçekleştirilmiş olan bir mekân içerisinde ele geçmiştir.¹²⁰ Kap 1 m boyutunda bir gövdeye sahip olduğundan mekân içerisinde depolama amaçlı kullanılmış olabileceği önerilmiş olsa da daha sonra yapılan çalışmalarda boyun kısmının dar olmasından dolayı depolama konusunda kullanışlı olmadığı düşünülmüş ve kabın ritüel bir amaç için yapılmış olabileceği önerilmiştir.¹²¹

¹¹⁸ Özdoğan – Özbaşaran-Dede 1990, s. 13. 19; Yakar 1994, s.55, şek.197,

¹¹⁹ Umurtak 1996, s. 494.

¹²⁰ Özdoğan- Özbaşaran- Dede 1990, s. 13.

¹²¹ Umurtak 1996, s. 494.

3.2. Erken Tunç Çağı'nda Libasyon

Anadolu coğrafyası içerisinde gerçekleştirilmiş olan kazı çalışmalarında tespit edilen buluntuların üretiminde kullanılan teknoloji incelendiğinde M.Ö. 3000 bin yıl ile M.Ö. 1200 bin yıl arasına tarihlenen dönem Tunç Çağı olarak adlandırılmıştır. Tunç Çağı, çanak çömlek, mimari teknolojisine göre üç evreye ayrılmıştır.

Erken Tunç Çağı, M.Ö. 3.bin yıl ile M.Ö. 2500 yıllarını kapsamaktadır. Orta Tunç Çağı M.Ö. 2500 ile M.Ö. 2000 yıllarını kapsamakta olup M.Ö. 2.bin yılın ilk yarısı Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak adlandırılmıştır. Geç Tunç Çağı ise M.Ö. 2000 ile 1200 tarih aralığına denk gelmekte olup Hitit İmparatorluk dönemini kapsamaktadır. Tunç Çağı Hitit İmparatorluğu'nun yıkılması sonucunda M.Ö. 1200 yılında sona ermiştir.¹²²

Erken Tunç Çağı içerisinde libasyon uygulamasının önemli bir göstergesi olarak adak çukurları belirtilmiştir. Anadolu'da ve farklı coğrafyalarda farklı dönemler içerisinde pek çok çukur tespit edilmiştir. Çukurların genel olarak çöp ve atıkların depolanması için kullanıldığı düşünülmüş, ancak bu atıkların farklı alanlarda depolanması dışında çukur açılarak bu şekilde farklı bir uğraş içinde girilmesinin nedeni tam olarak açıklanamamıştır.

Çukurlar ile ilgili farklı fikirlerin öne sürülmesi sonucu, bugün ile geçmiş arasında bir köprü olarak yaşayan ile ölü arasında bir bağlantı kurduğu düşünülmüştür. Bu çukurlar ile kurulan bağlantı sonucunda eski ve kirlinin yerini yeni ve temiz almıştır.¹²³

Tunç çağı öncesinde adak çukuru geleneğinin farklı coğrafyalarda da görüldüğü bilinmektedir. Kuzey Suriye 'de Tell Ain el Kerkh 'de kalkolitik döneme tarihlendirilen çukurlar tespit edilmiştir.¹²⁴

Anadolu'nun güneydoğusunda Değirmentepe'de, Aktopraklık höyükte Kalkolitik döneme ait çukur buluntuları ele geçmiştir.¹²⁵ Geç Kalkolitik dönem

¹²² Lloyd, 2000, s. 16.

¹²³ Chapman 2000, s.71.

¹²⁴ Esin – Harmankaya 1987, s.92-93; Arimura 2000, s.7.

¹²⁵ Karul – Özeren 2006, s.13; Karul 2013, s. 43.

içerisinde ise Kuruçay höyükte bir çukurun bulunduğu alan değerlendirildiğinde adak çukuru olduğu anlaşılmıştır.¹²⁶

Erken Tunç Çağı'nın Anadolu'da ilk adak çukur örnekleri Karataş/Semayük'te tespit edilmiştir. Höyükte bulunmuş olan 93 adak çukurunun 47'si Erken Tunç I Çağı'na ait I-III tabakalarına, 22 tanesi Erken Tunç II Çağı'na ait olan IV. Ve V. Tabakalara ait olduğu bilinmektedir.¹²⁷ Adak çukurların çapları 0.90- 2.20 m aralarında değişiklik göstermektedir. Çukurları iç kısımlarında kül veya hayvan kemikleri tespit edilmemiş olup seramik parçaları, kerpiç parçaları, deniz kabuklarının parçaları, kil diskler, ağırşaklar ve bunlarla birlikte gaga ağızlı testi, kase, amphora ve küp formdaki kaplar tespit edilmiştir.¹²⁸

Anadolu'da ETÇ II'nin sonlarından itibaren önemli bir değişim sürecine geçilmiştir. Daha önceki dönemlerde farklı bölgelerde farklı zamanlarda görülen ritüelin ETÇ III'e tarihlendirilen yerleşimlerdeki etkilerinin daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. ETÇ II'nin sonlarına doğru görünmeye başlayan tek kulplu tankard ve depas formu dönemin karakteristik kap formları olarak kabul edilmektedir. Bu formların ritüel ile bağlantılı olduğu düşünülen adak çukurlarında ele geçtiği bilinmektedir.¹²⁹

ETÇ III dönemine tarihlendirilen adak çukurlarının örnekleri Eskişehir'in Seyitgazi ilçesinin Yenikent Köyü'ne 1300 m uzaklıkta bulunan Küllüoba yerleşmesinde tespit edilmiştir.¹³⁰ Prof. Dr. Turan Efe başkanlığında yürütülen kazı çalışmalarında höyüğün Geç Kalkolitik dönemden, Erken Tunç Çağı sonuna kadar kesintisiz olarak yerleşim olduğu tespit edilmiştir. Çalışmalarda 215 adet saptanmış olup bu çukurların tamamının adak çukur özelliği taşımadığı bilinmektedir. Çöp çukur olduğu düşünülen çukurlar içerisinde az sayıda seramik parçaları ele geçmiştir. Adak çukuru olarak adlandırılan çukurların içerisinde bu düşünceyi destekleyen tam ve tama yakın durumda olan birçok kap, tam hayvan iskeleti, küçük buluntular ele geçmiş olup çukurların tarihlendirilmesi de ETÇ III dönemine denk gelmektedir.¹³¹

¹²⁶ Duru 1996, s. 19.

¹²⁷ Warner 1994, s.182-183.

¹²⁸ Warner 1994, s.182-183; Mellink 1965, s.244-245.

¹²⁹ Türkiye'deki, M. & Başkurt, R, Anadolu'da İlk Tunç Çağı sonunda geleneksel bir ritüel uygulaması: Küllüoba kazısı ışığında adak çukurları üzerine bir değerlendirme, *Anadolu*, 2016, s.1-28 .

¹³⁰ Türkiye'deki 2012, s. 49.

¹³¹ Chapman 2000, s. 63-65.

Adak ukurlarının ET III dönemi içerisindeki en iyi rnekleri Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Gre Virike ve Gedikli yerleşimleridir.

kse, Gre Virike'de tespit edilen adak çukurlarının, yerleşimin konumu ve çukurların yer aldėđı tabaka kapsamı incelendiğinde yazılı belgelerde bereket kültünde gerçekleştirilen ritüellerde kullanıldėđını önermektedir.¹³²

Duru ise Gedikli yerleşiminde yer alan çukurların da tıpkı Gre Virike'de yer alanlar gibi aynı işlevde bir törenin parçası olarak kullanım görmüş olabileceğini belirtmektedir.

Kuzeybatı Anadolu'da yer alan Troia yerleşiminin Iİc ve Iİd yapı katlarında tespit edilmiş olup Iİd yapı katı Blegen tarafından “ukurlar evresi” olarak tanımlanmıştır. Depas, tankart gibi çeşitli formların ele getiėđı bu çukurları Blegen, Yunan kültüründe benzer örneklerin tespit edildiėđini belirterek *bothros*¹³³ olarak adlandırmış ve Troia IIA yapı katında ele geçmiş olan megaronun n avlusunda gerçekleştirilen törenlerde ritüel amaçlı kullanılmış olabileceğini önermektedir.

Batı Anadolu'da tespit edilen Limantepe ve Baklatepe yerleşimlerinde de adak çukurları ele geçmiştir. Baklatepe yerleşiminde mezarlık alanda tespit edilmiş olan çukurların törenlerde ritüel amaçlı olarak kullanım gördükleri önerilmiştir.¹³⁴ Limantepe'de ele geçen adak çukurlarında, kaplumbağa kabuėđı¹³⁵ bulunması ve çukurların dikkatli olarak kapatılması bu çukurların törensel ritüellerde kullanım görmüş olabileceğini düşündürmektedir.¹³⁶

Erken Tunç aėđı'nda libasyon uygulamasının gerekleřtirildiėđine dair kanıt olabileceėđi düşünülen bir diğer arkeolojik veri ise törensel ocaklardır.

Törensel ocaklara ilk rnek Limantepe yerleşiminde ET II döneminde tespit edilmiş 3. mimari tabakada “Merkezi Yapı Kompleksi” olarak tanımlanan yapının büyük salonunda kuzeybatı köşesinde saptanmıştır.¹³⁷ Ocaėđın tabanı kireç taşları ile

¹³² kse 2003, s. 62; kse 2005, s.15.

¹³³ Bothros: Kutsal p ukuru. Antik aėđı'da tapınaklarda tanrı ve tanrıçalar için kurban edilen hayvanlara ait kemikler ile bağışlanan hediyeler ve adaklar içinde zamanla değersiz sayılanları tapınak yakınına açılan çukurlar içine gömülürdü.

¹³⁴ Kouka 2011, s. 48; Massa-řahoėđı 2011, s.166.

¹³⁵ Kaplumbağa kabukları yaşamın ve verimliliėđin sembolü olarak düşünülmektedir, bkz. Kouka 2011, s.48;

Erkanal 2009, s. 306-307

¹³⁶ Erkanal 2009, s. 306.

¹³⁷ řahoėđı 2008, s. 488.

sıvandktan sonra seramik parçaları ile döşenmiştir. Yapının batı kesiminde açığa çıkarılan çukurlar tarafından tahrip edilmiş bir başka ocak daha tespit edilmiştir. Ocağın çevresinde kırmızı perdahlı seramikler ve urfiris kaplar ele geçmiştir. Yapının genelinden boğa ritonu, kil idoller ve phallusların tespit edilmiş olması yapının törensel bir mekân özelliği taşıdığını düşündürmüştür.¹³⁸

Diğer törensel ocak örneği, Troia yerleşiminde ele geçmiştir. Ocak, Ilc tabakasında tespit edilmiş “Megaron A” yapısının merkez odasında yer almaktadır. Tabandan 7 cm yükseklikte yer alan ocağın, Miken saraylarından ele geçmiş olan ocaklar ile benzerlik göstermesinden dolayı ritüel amaçlı kullanılmış olduğu önerilmiştir.¹³⁹

Kütahya’da yer alan Seyitömer Höyüğü’nün V sektörü, K-10 plan karesinin güneydoğusunda tespit edilen mekân içerisinde daire şeklinden törenle bir ocak tespit edilmiştir. Ocağın ön tarafının ölçüleri 1.10 x 0.80 m’dir. Ocağın çevresinden bir riton, dört adet pişmiş toprak ağırlık, yedi adet kâse, iki adet ilmil kulplu kâse ve yirmi adet küçük boyutlu kâse ele geçmiştir.¹⁴⁰

Seyitömer Höyük’te tespit edilen megaron planlı tapınak yapısı içerisinde de törensel ocak tespit edilmiştir. İlk kullanımı VB evresine denk gelen megaron planlı tapınağın beş farklı kullanım evresi olduğu saptanmıştır. Mekân, antre, giriş ve ana odadan oluşan yapı öğelerine sahiptir.

Megaron yapının antre kısmı ve giriş kapısının aynı yönde olmaması tapınak içerisinde gerçekleştirilen törenin mekânın dışındaki insanlar tarafından görünmesinin engellenmesi amacı ile yapıldığı önerilmektedir. Megaron planlı tapınak yapısında tespit edilen törensel ocağın yer aldığı ana odanın tabanı sarı kil il sıvandığı yapılan çalışmalar ile tespit edilmiştir. Ocağın öz kısmı 1.80 m x 1.55 m ölçülerinde olup, boynuz çıkıntılarının tahrip olduğu belirtilmektedir. Tapınağın ana odasında altı adet libasyon kapı tespit edilmiş olması ve höyüğün diğer mekânlarında bu buluntuların ele geçmemiş olması yapının kutsallığını kanıtlar nitelikte olduğunu düşündürmektedir.¹⁴¹

¹³⁸ Şahoğlu 2008, s. 489. Erkanal 1998s, 384-386.

¹³⁹ Blegen vd. 1950, s. 244. Ünlüsoy 2006, s.140. Blegen 1963, s. 6; Naumann 1975, s. 191.

¹⁴⁰ Bilgen vd. 2011, s. 486-487.

¹⁴¹ Bilgen vd. 2011, s. 355-358. Bilgen 2013, s.91-105. Bilgen vd. 2015, s.123- 130.

4. GENEL HATLARIYLA DEMİR ÇAĞINDA ANADOLU'DA LİBASYON

4.1. Frigler'de Libasyon

Herodotos ve Strabon gibi Eskiçağ yazarları Frigleri Makedonyalıların komşu olduğunu öne sürmektedir. Brygler veya Brigler olarak adlandırılan Friglerin, Makedonya ve Trakya'dan Anadolu'ya göç ettikleri bilinmektedir.

Friglerin Anadolu'ya göç ettikleri ilk döneme ait kesin bilgilere ulaşılamamıştır. Eskiçağ yazarlarının aktardığı bilgilere göre, Frigler Anadolu'da ilk olarak Troia ve çevresini ele geçirmiş, Askania Gölü (İznik Gölü) kıyıları ve Sangarios (Sakarya) Nehri vadisinde iskân etmişlerdir. Daha sonra buradan güney yönünde ilerleyerek Anadolu'nun iç kısımlarına doğru ilerledikleri bilinmektedir.¹⁴²

İlk Frig göçmenlerinin M. Ö 11.yüzyılda Polatlı yakınlarındaki Gordion / Yassihöyük'e yerleştikleri bilinmektedir. Antik batı kaynaklarından edinilen bilgilere göre Friglerin ilk kralı Gordios (Gordias)'tır. Başkentleri ise kralın adını verdiği Gordion'dur. Frig tahtına Gordion'dan sonra oğlu Midas geçmiştir. Midas'ın efsanevi bir kişiliğe sahip olduğu Antik kaynaklardan bilinmektedir. Midas Asur kaynaklarda ise “*Muşkili Mita*” adı ile anılmaktadır.¹⁴³

Arkeolojik ve yazılı verilere göre, Frigler Halys'in (Kızılırmak) doğusunda Çorum, Tokat ve Kırşehir; kuzeyde Samsun, güneyde Niğde ve Konya; güneybatıda Burdur ve Elmalı Ovası, batıda Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya; kuzeybatıda Bandırma yörelerine kadar Frig ülkesini genişlettikleri bilinmektedir.¹⁴⁴

Frig döneminde yazılı kaynaklar ve arkeolojik veriler incelendiğinde Anadolu kökenli ve Hint-Avrupa kökenli iki dini kökene sahip olduğu tespit edilmiştir.¹⁴⁵ Andolu kökenli Frig dinin de Ana tanrıça Mater'e tapınım gerçekleştirilirken, Hint-Avrupa kökenli Frig dininde ise Güneş Tanrısı Sabazios ve Manes'e tapınım gerçekleştirildiği bilinmektedir. Frig inancına göre Ana tanrıça, doğanın tanrıçası, bolluğun, bereketin, canlılığın simgesidir. Bu inanç ile Frigler dini törenlerini ve

¹⁴² Tüfekçi-Sivas 2007, s. 9-14.

¹⁴³ Tüfekçi-Sivas 2007, s.10.

¹⁴⁴ Tüfekçi-Sivas 2007, s.11.

¹⁴⁵ Van Loon 1991, s. 29.

bayram kutlamalarını doğa ile içi içe olan orman gibi açık hava tapınaklarından gerçekleştirmişlerdir.¹⁴⁶

Frig dinin de dinsel uygulamaların gerçekleştirildiği açık hava tapınaklarında tespit edilmiş anıtları Fasadlar, Basamaklı Anıtlar ve kült heykellerin konulması için iç kısımlarında yuvaların yer aldığı nişler oluşturmaktadır.

Basamaklı anıtlar, 19.yüzyılda keşfedilmiş olup “altar”¹⁴⁷, “sunak”¹⁴⁸, “taht”¹⁴⁹ gibi adlandırılmalar yapılmıştır. Berndt Ersöz, bu basamaklı anıtları, merdiven sunaklar olarak tanımlamış, Tamsü Polat ise “kaya altarlari” olarak yorumlamıştır.¹⁵⁰ Şematik olarak şekillendirilmiş idollü örnekleri de bulunan bu basamaklı anıtların önünde libasyon sunumunun gerçekleştirildiği düşünülen çukurlar yer almaktadır.¹⁵¹

Açık hava tapınaklarında düzenlemiş olan törenleri yöneten rahipler Frig toplumu için önemli bir konumda yer almaktadır. “Gallos” adı verilen bu rahipler kurban, adak sunma, dua etmek gibi görevleri üstlenmişlerdir.¹⁵²

Friglerde kutlanan “Arbor İnatrat” olarak adlandırılan günün 22 Mart tarihinden kutlanmış olduğu bilinmektedir. Bugün de güneşi doğuşuyla birlikte çam ağaçları kesilerek ağaçların köklerine kurban edilen koçun kanı akıtılarak tanrıçaya libasyon sunumu gerçekleştirilir.¹⁵³

24 Mart günü kutlanan “Dies Sanguinis” günü rahipler ve Dine yeni katılmak isteyenler, Attis’in kendisini hadım etmesini sembolize eden bir ritüel gerçekleştirmişlerdir. Bu ritüel, çam ağaçlarının etrafında rahipler ve törene katılanlar müzik eşliğinden dans ederek, rahiplerden birinin kanını akıtarak tanrıçaya sunmasıdır.¹⁵⁴

4.1.1. Zey Kaya 1 No’lu Altar

Zey köyünün 1 km güneyinde yer alan altar, kaya mezarlarının üst kısmında konumlanmıştır. Altar, iki basamağa ve platforma sahiptir. Altarın üst kısmında iki

¹⁴⁶ Roller 1999, s. 109.

¹⁴⁷ Ramsay 1882, s.8.

¹⁴⁸ Mellink 1981, s.96; Işık 1995, s.56.

¹⁴⁹ Körte 1898, s. 118 vd; Akurgal 1955, s. 96 vd.

¹⁵⁰ Tamsü Polat 2010, s.203 vd.

¹⁵¹ Tüfekçi Sivas 1999, s. 189-190.

¹⁵² İznik 2006, s. 326.

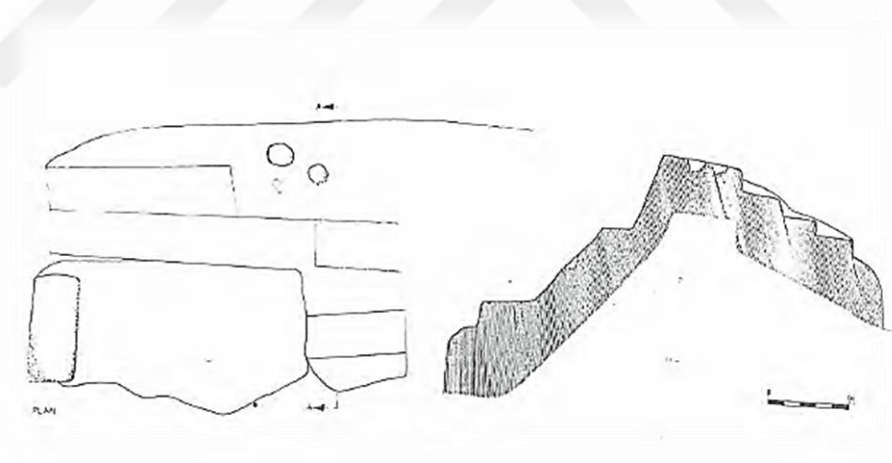
¹⁵³ Vermaseren 1977, s. 115.

¹⁵⁴ Frazer 1961, s. 268.

adet çukur açılmıştır. Bu çukurların ana tanrıçaya gerçekleştirilen libasyon sunumlarında kullanıldığı düşünülmektedir. Altarın arkasında bulunan kaya kütlesi işlenerek seki ve sekinin üzerinden bulunan platformda ise 1m x 0.40 m. x 0.15 m. ölçülerinde çukur yer almaktadır.¹⁵⁵

Resim 4.1. Zey Kaya 1 No'lu Altar (T. Sivas, Eskişehir- Kütahya Afyonkarahisar illeri 2001 Yılları Yüzey Araştırması" AST 20.2 :285-295, 2002b, s.287)

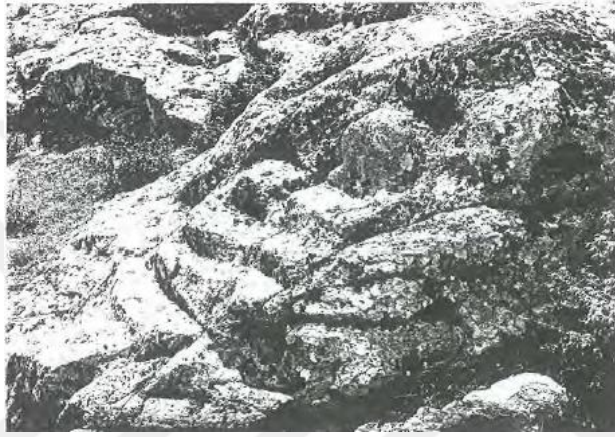
Resim 4.2. Zey Kaya 1 No'lu Altar (T. Sivas, Eskişehir- Kütahya Afyonkarahisar illeri 2001 Yılları Yüzey Araştırması" AST 20.2 :285-295, 2002b, s.287.)

¹⁵⁵ T. Sivas, "Eskişehir- Kütahya Afyonkarahisar illeri 2001 Yılı Yüzey Araştırması", AST , 2002b , s.287.

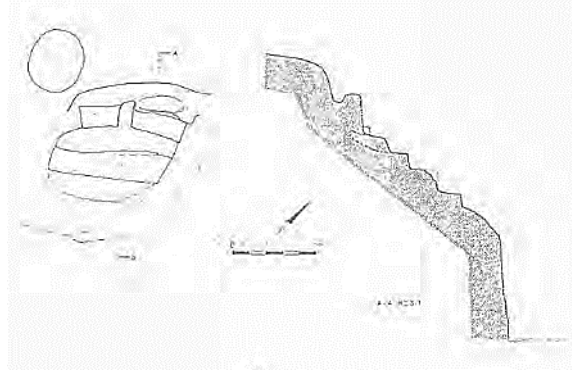
4.1.2. Demirli Köyü – Menekşe Kaya Altarları

Afyonkarahisar bölgesinden tespit edilmiş olan Frig kaya anıtları arasında Köhnüş Vadisi'nde, Menekşe Kayalar ve Döğer beldesinde yer almaktadır.¹⁵⁶

Demirli Köyü mevkinin 500 m güneyinden Menekşe Kayalığında yer alan Menekşe Kayalığı 1 No'lu altar, dört basamaklıdır. Şematik idole sahip olduğu tespit edilen altarın, solunda 0,68 m derinliğe sahip bir çukur yer alır. Çukurun libasyon sunumlarından kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.¹⁵⁷

Resim 4.3. Menekşe Kayalığı 1 No'lu altar (Tüfekçi Sivas 1999, s.171, lev. 152 a-b)

Resim 4.4. Menekşe Kayalığı 1 No'lu altar (Tüfekçi Sivas 1999, s.171, lev. 152 a-b)

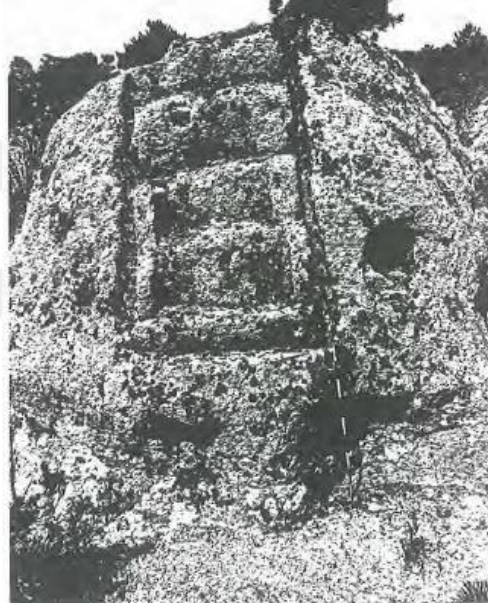
¹⁵⁶ Tamsü Rahşan, *Phryg Kaya Altarları (Eskişehir- Afyonkarahisar- Kütahya illeri Yüzey Araştırması Işığında)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, 2004, s. 64.

¹⁵⁷ Tüfekçi Sivas, 1999, s.171, lev. 152 a-b.

4.1.3. Fındık Asar Kale Altarları

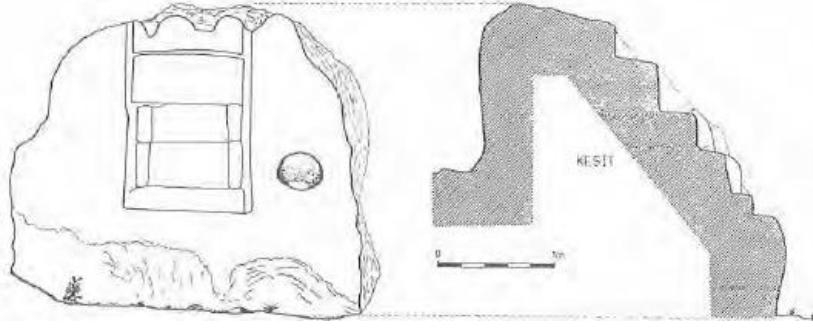
Kütahya bölgesinden Fındık köyü mevkiinde Asar Kale yerleşmesinden kaya anıtları tespit edilmiştir.

C Platosun Fındık 3 olarak adlandırılan kaya altarı, Asar kale'inin güneyinden yer almaktadır. Beş basamaktan birinci basamak altarın kaidesini oluşturmaktadır. İdöllü olarak tsvir edilmiş olan kaya altarının idolün baş ve gövde kısmında tahribat söz konusu olduğu için çift idol mü ikiz idol mü olduğu tam olarak anlaşılamamıştır. Basamaklı altarın sağ tarafından çap kısmı 0.40 cm., derinliği 0,25 cm ölçülerinde libasyon sunumlarında kullanılan bir çukur tespit edilmiştir.¹⁵⁸

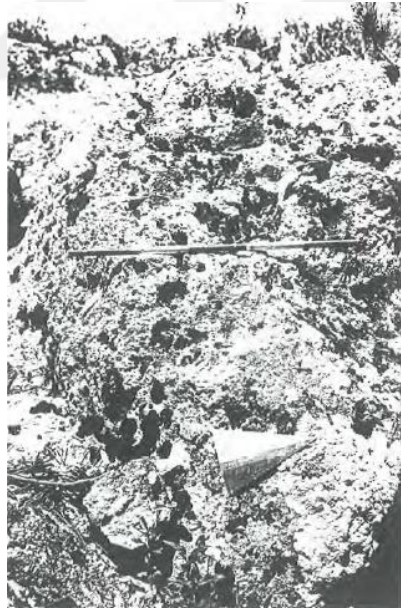
Resim 4.5. C Platosun Fındık 3 No'lu Altar (Haspels, 1971, a.g.e., res. 230 -231, 504:6)

¹⁵⁸ Haspels, 1971, a.g.e., res. 230 -231, 504:6; Naumann, 1983, a.g.e., s.97, lev. 10 g.

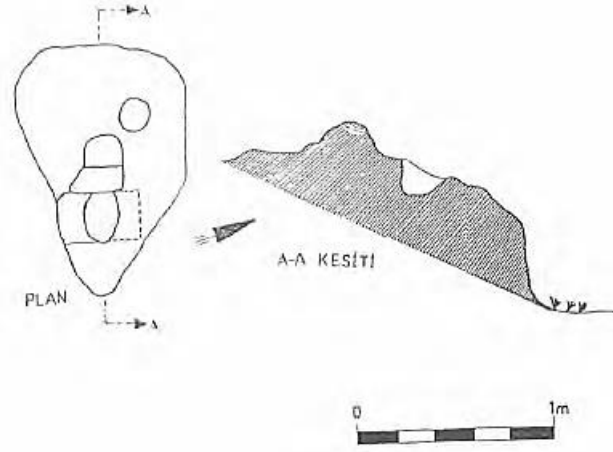
Resim 4.6. C Platosun Fındık 3 No'lu Altar (Haspels, 1971, a.g.e., res. 230 -231, 504:6)

Bir diğer C Platosu Fındık 4 olarak adlandırılan kaya altarı, 3 no'lu altarın kuzeyinde bulunmaktadır. Yay biçimli olarak biçimlendirilmiş olan bir idole sahiptir. Basamaklı olan altarın birinci basamağında 0.19 cm x 0.28 cm. ölçülerinden derinliği ise 0.21. cm libasyon çukuru tespit edilmiştir. Altarın, sağında yer alan kaya kütlesi işlenerek bu alana da libasyon sunumu gerçekleştirilmesi için 0.15 cm çapından 0.05 cm derinliğinden bir çukur bulunmaktadır.¹⁵⁹

Resim 4.7. C Platosun Fındık 4 No'lu Altar (Tamsü Rahşan , Phryg Kaya Altarları (Eskişehir – Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Araştırması Işığında), Levha 89 a-b

¹⁵⁹Tamsü Rahşan, *Phryg Kaya Altarları (Eskişehir – Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Araştırması Işığında)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi , Anadolu Üniversitesi, 2004, s.71.

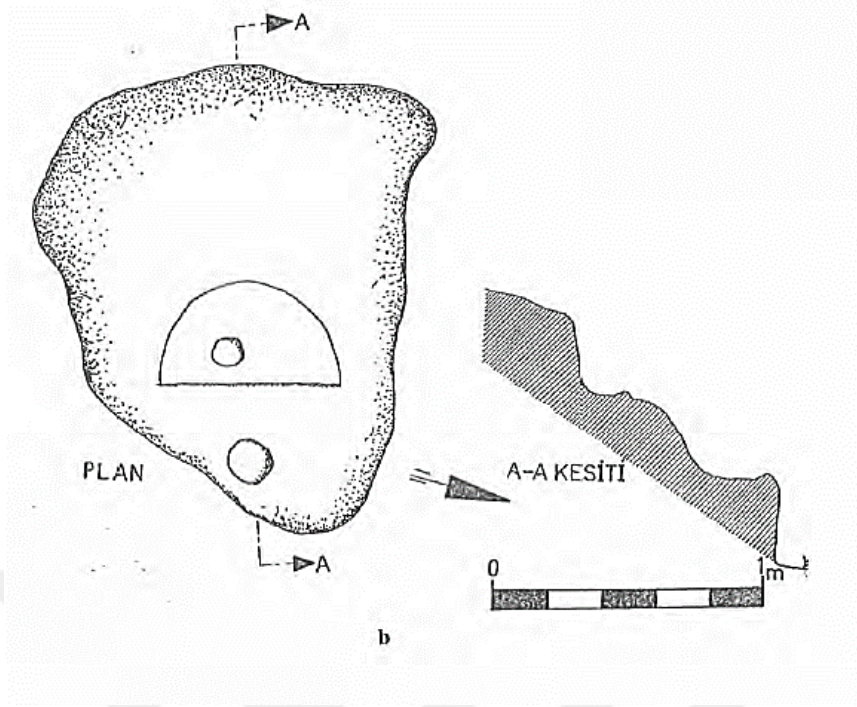
Resim 4.8. C Platosun Fındık 4 No'lu Altar Çizim (Tamsü Rahşan, Phryg Kaya Altarları (Eskişehir – Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Araştırması Işığında), Levha 89 a-b

C Platosu Fındık 5 ve C Platosu 10 altarlarında da diğer örnekler gibi libasyon çukurları yer almaktadır. Fındık 5 No 'lu altarın diğer örneklerde farklı olarak libasyon çukuru ile aynı hizasında 0.12 m çapında 0.04 m derinliğine sahip bir oluk yer almaktadır.¹⁶⁰

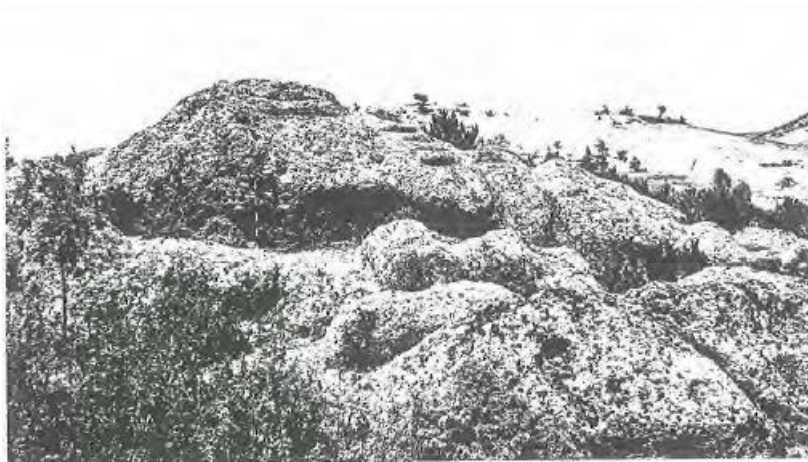
Resim 4.9. C Platosun Fındık 5 No'lu Altar (Tamsü Rahşan , Phryg Kaya Altarları (Eskişehir – Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Araştırması Işığında) Levha 90 a-b

¹⁶⁰ Tamsü Rahşan, *Phryg Kaya Altarları (Eskişehir – Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Araştırması Işığında)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi , Anadolu Üniversitesi, 2004, s. 71.

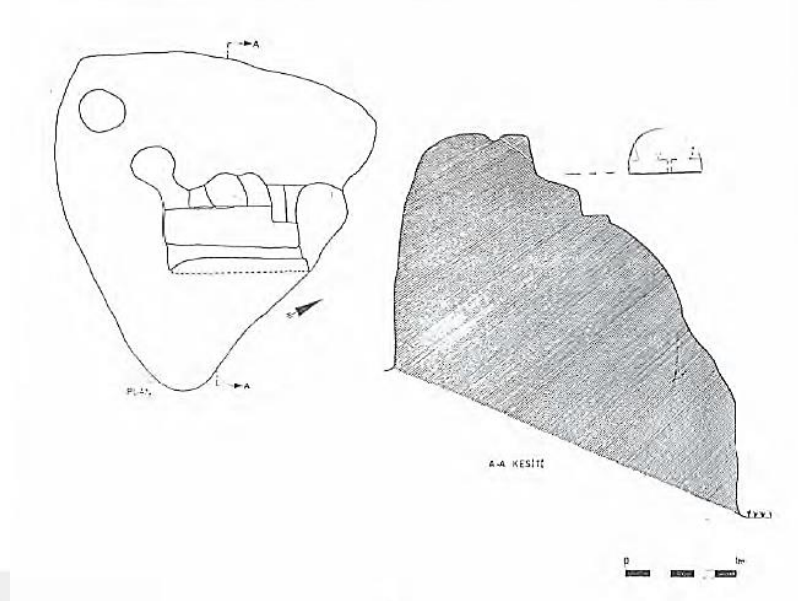
Resim 4.10. C Platosun Fındık 5 No'lu Altar (Tamsü Rahşan , Phryg Kaya Altarları (Eskişehir – Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Araştırması Işığında), Levha 90 a-b

Fındık 10 No'lu altar çift idole sahiptir. Çift idolün sol tarafından 0.25 m derinliğine sahip kanallı bir libasyon çukuru yer almaktadır. Libasyon çukurun batı tarafında ikinci bir libasyon çukuru daha yer almaktadır. Bu çukurun derinlik ölçüsü 0.38 m'dir.¹⁶¹

Resim 4.11. C Platosun Fındık 10 No'lu Altar (Haspels, 1971, a.g.e., res. 594, 504:8

¹⁶¹ Haspels, 1971, res. 594, 504 s. 8; D. Berndt, 1986, s. 11, res.14; S. Bemdt-Ersoz, 2003, Kat. No. 44, res. 49.

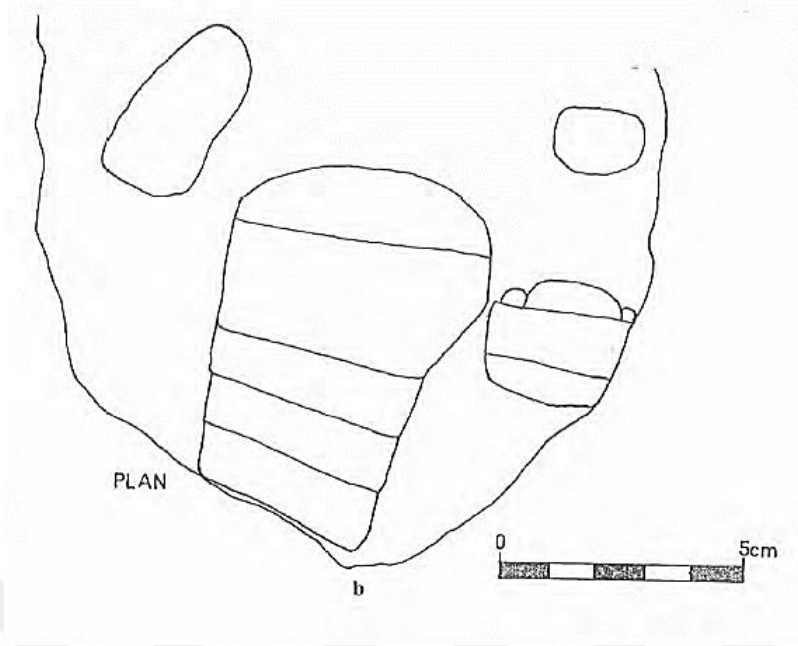
Resim 4.12. C Platosun Fındık 10 No'lu Altar Çizimi

D Kayalıkları Fındık 18 ve Fındık 20 No'lu kaya altarlarında C platosunda tespit edilmiş olan örnekler gibi libasyon sunumunda kullanıldığı düşünülen çukurlar tespit edilmiştir.

D Kayalık Fındık 18 No'lu idollü altarın arka kısmında bulunan libasyon çukuru 0.28 m x 0.34 m ölçülerindedir.

Resim 4.13. D Kayalıkları Fındık 18 No'lu Altar (Tamsü Rahşan , Phryg Kaya Altarları (Eskişehir Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Araştırması Işığında, Levha 106 a-b

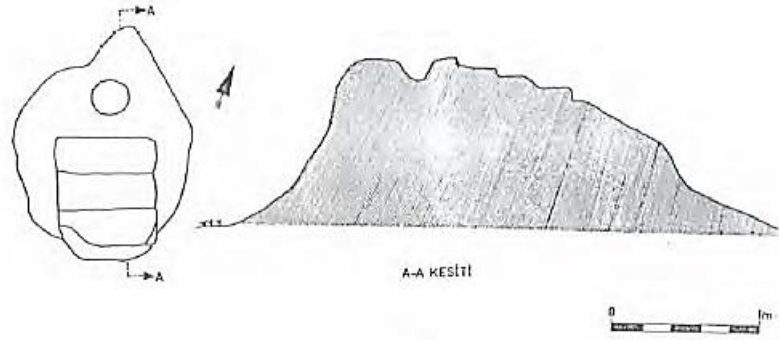

Resim 4.14. D Kayalıkları Fındık 18 No'lu Altar Çizim (Tamsü Rahşan , Phryg Kaya Altarları (Eskişehir – Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Araştırması Işığında, Levha 106 a-b

Fındık 20 No'lu altarda yer alan üç basamağın en üstünde yer alan platformun ortasında 0.28 m x 0.15 m ölçülerinden libasyon çukuru bulunmaktadır.

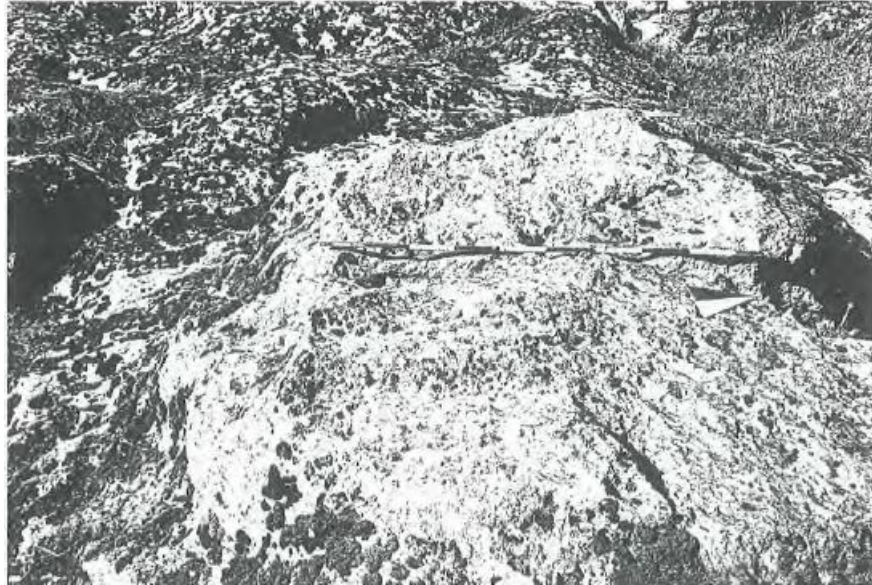
Resim 4.15. D Kayalıkları Fındık 20 No'lu Altar (Tamsü Rahşan, Phryg Kaya Altarları (Eskişehir – Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Araştırması Işığında, Levha 108 a-b

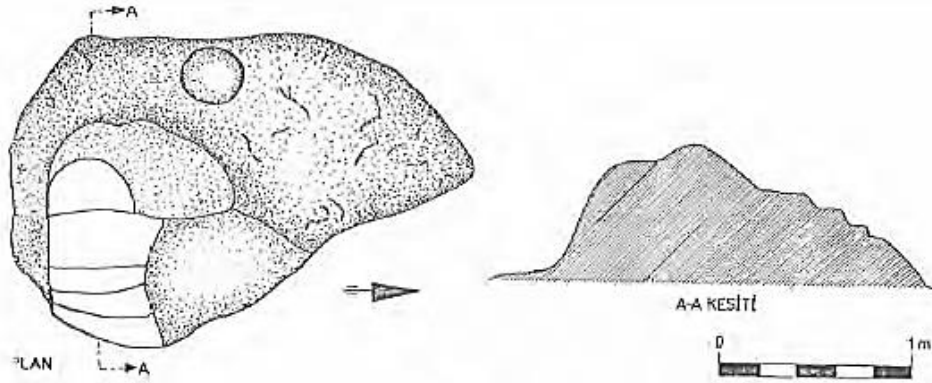
Resim 4.16. D kayalıkları Fındık 20 No'lu Altar (Tamsü Rahşan, Phryg Kaya Altarları (Eskişehir – Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Araştırması Işığında), Levha 108 a-b

G Kayalıkları alanında Fındık 26 ve Fındık 28 olarak adlandırılan iki kaya altarında libasyon çukuru tespit edilmiştir.

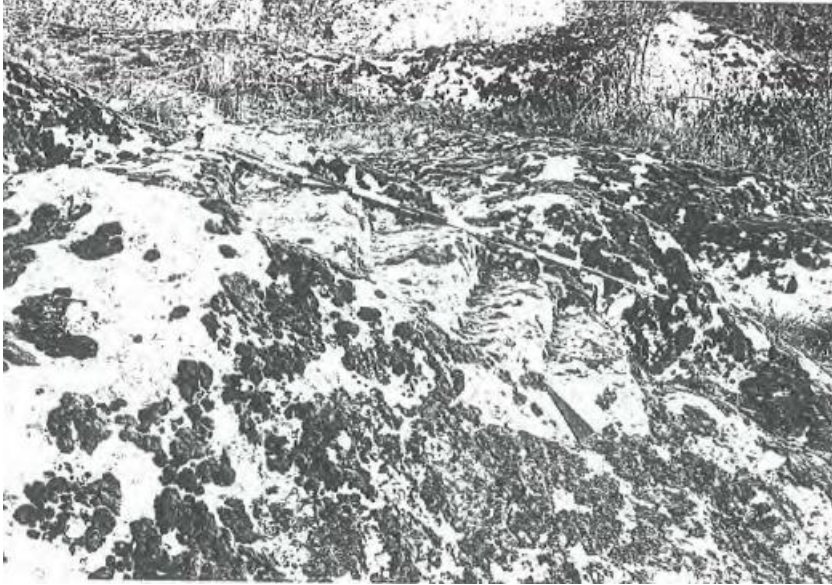
Fındık 26 No'lu kaya altarın yer aldığı kayalığın sağ tarafından yer alan çukurun derinliği 0.17 m, Fındık 28 No'lu altarda yer alan çukurun derinliği ise 0.32 m ölçülerindedir. Libasyon çukuru, basamaklı altarın arka tarafında yer alan 100m x 0.09 m x 0.08 m genişliğindeki oluk /kanal sistemi ile birleşmektedir.

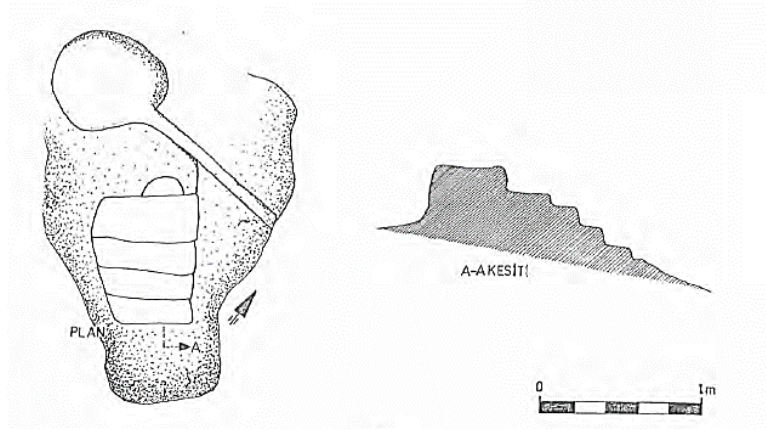
Resim 4.17. G Kayalıkları Fındık 26 No'lu Altar Tamsü Rahşan, Phryg Kaya Altarları (Eskişehir – Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Araştırması Işığında, Levha 115 a-b

Resim 4.18. G Kayalıkları Fındık 26 No'lu Altar Çizim (Tamsü Rahşan, Phryg Kaya Altarları (Eskişehir – Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Araştırması Işığında), Yüksek Lisans Tezi , Anadolu Üniversitesi, 2004 , Levha 115 a-b

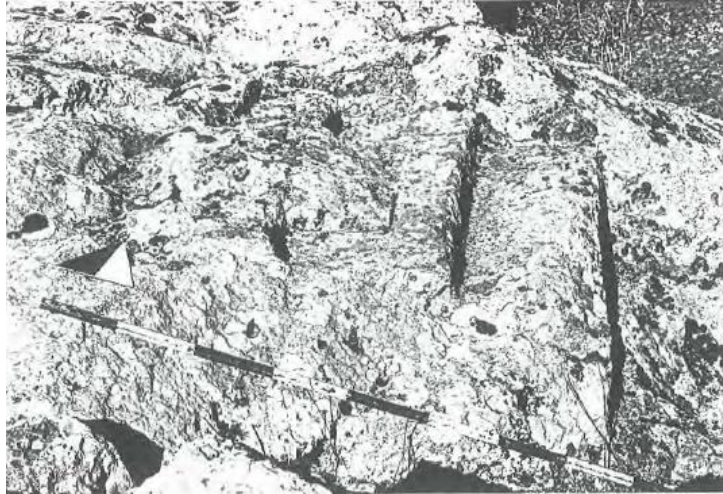
Resim 4.19. G Kayalıkları Fındık 28 No'lu Altar Çizim (Tamsü Rahşan , Phryg Kaya Altarları (Eskişehir – Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Araştırması Işığında), Yüksek Lisans Tezi , Anadolu Üniversitesi, 2004, Levha 117a-b/118 a-b

Resim 4.20. G Kayalıkları Fındık 28 No'lu Altar Çizim Çizim (Tamsü Rahşan , Phryg Kaya Altarları (Eskişehir – Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Araştırması Işığında), Yüksek Lisans Tezi , Anadolu Üniversitesi, 2004, Levha 117a-b/118 a-b

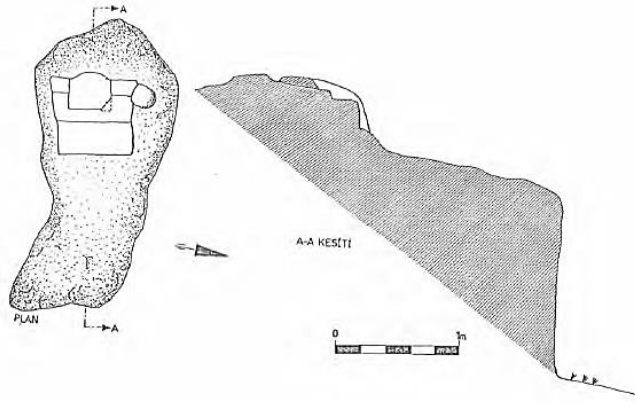
H Kayalıklarında tespit edilmiş olan Fındık 29, Fındık 30, Fındık 32 olarak adlandırılmış kaya altarında da libasyon çukurları tespit edilmiştir.

Fındık 29 No'lu kaya altarı Asar Kalenin güneydoğusunda yer almaktadır. İki basamaklı olan altın ikinci basamağın sağ tarafında yer alan libasyon çukurun derinliği 0.21 m'dir.¹⁶²

Resim 4.21. H Kayalıkları Fındık 29 No'lu Altar Çizim (Tamsü Rahşan , Phryg Kaya Altarları (Eskişehir – Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Araştırması Işığında), Yüksek Lisans Tezi , Anadolu Üniversitesi, 2004, Levha 119 a-b/120 a-h

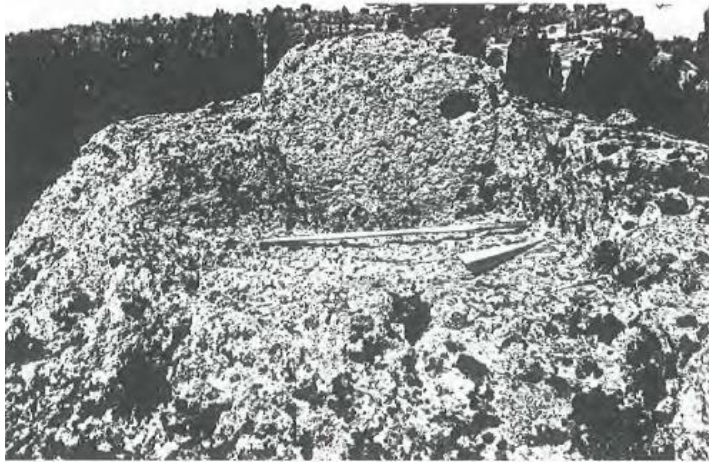
¹⁶² Tamsü Rahşan , *Phryg Kaya Altarları (Eskişehir – Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Araştırması Işığında)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi , Anadolu Üniversitesi, 2004, s.79.

Resim 4.22. H Kayalıkları Fındık 29 No'lu Altar Çizim Çizim (Tamsü Rahşan , Phryg Kaya Altarları (Eskişehir – Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Araştırması Işığında), Yüksek Lisans Tezi , Anadolu Üniversitesi, 2004, Levha 119 a-b/120 a-h

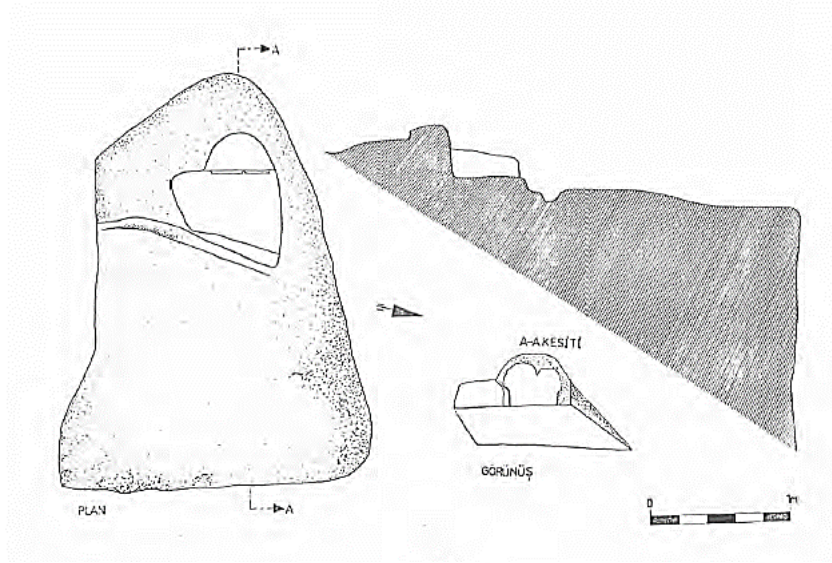
Fındık 30 No'lu kaya altarda yer alan ikiz idolün çnünde yer alan platformda 1.30 m x 0.11 m ölçülerinden bir oluk yer almaktadır. Bu oluğun daha önce bahsedilen örneklerde olduğu gibi libasyon ritüelin de kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.

163

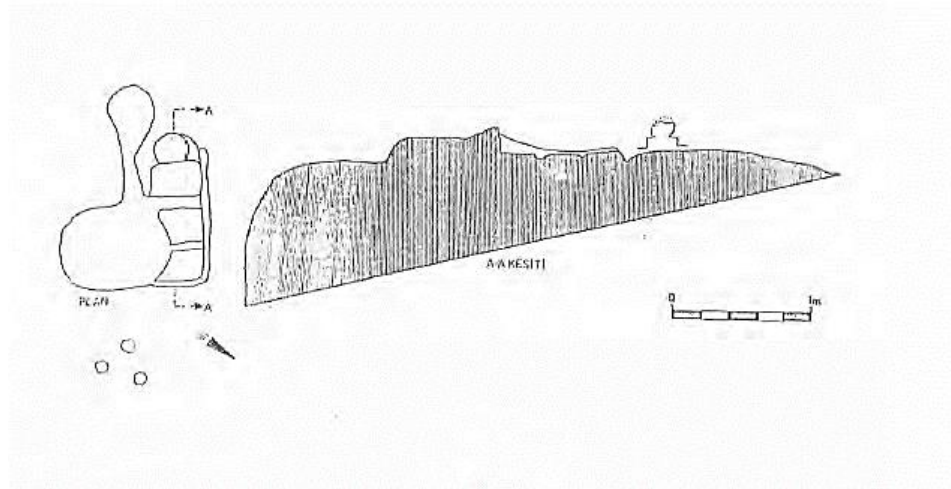
Resim 4.23. H Kayalıkları Fındık 30 No'lu Altar Çizim (Tamsü Rahşan , Phryg Kaya Altarları (Eskişehir – Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Araştırması Işığında), Yüksek Lisans Tezi , Anadolu Üniversitesi, 2004, Levha 121a -b/122 a-b

¹⁶³ Tamsü Rahşan, *Phryg Kaya Altarları (Eskişehir – Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Araştırması Işığında)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi , Anadolu Üniversitesi, 2004, s, 80.

Resim 4.24. H Kayalıkları Fındık 30 No'lu Altar Çizim Çizim (Tamsü Rahşan , Phryg Kaya Altarları (Eskişehir – Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Araştırması Işığında), Yüksek Lisans Tezi , Anadolu Üniversitesi, 2004, Levha 121a-bl122 a-b

Fındık 32 No'lu kaya altar tek idole sahiptri Altarın Sol tarafından 2 adet libasyon çukuru yer almaktadır. Bu çukurların ilki 0.82 m x 0.60 m, ikinci çukur ise 0.36 m. x 0.44 m . boyutlarındandır. Altarın karşı hizasından üç oluk tespit edilmiştir. Bu oluklardan sadece en solda yer alan oluk libasyon çukuruna bağlanmaktadır. ¹⁶⁴

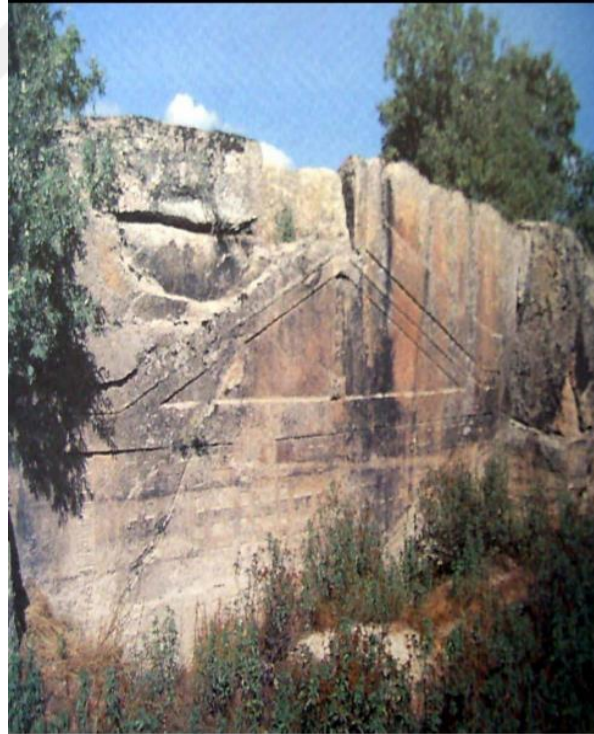
Resim 4.25. H Kayalıkları Fındık 32 No'lu Altar Çizim Çizim (Tamsü Rahşan , Phryg Kaya Altarları (Eskişehir – Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Araştırması Işığında), Yüksek Lisans Tezi , Anadolu Üniversitesi, 2004, Levha 124 a-bl125 a-b

¹⁶⁴ Tamsü Rahşan , Phryg Kaya Altarları (Eskişehir – Afyonkarahisar – Kütahya İlleri Araştırması Işığında), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi , Anadolu Üniversitesi, 2004, s:81

4.1.4. Maltaş / Malkaya Anıtı

Malkaya anıtı Afyonkarahisar'ın Köhnüş Vadisi'nin güneybatısından bulunmaktadır. Anıt M. Ö 7-6. Yüzyıla tarihlendirilmektedir.¹⁶⁵ İlk olarak W.Ramsay tarafından tespit edilmiş olan anıtın cephe duvarının ölçüleri 6.70m x 9.35 m'dir.¹⁶⁶ Duvar üzerinde geometrik bezemeler yer almaktadır. Cephenin orta alanında büyük boyuta sahip bir niş bulunmakta olup iki sıra halinde çerçeve ile belirginleştirilmiştir. Nişin ilk çerçevesinden bir yazıt tespit edilmiştir.

Nişin taban kısmında bir oluk bulunmaktadır. Oluğun her iki yanında yer alan kanallar nişin tavan kısmında bulunan iki oluk ile bağlandığı yapılan araştırmalar sonucunda tespit edilmiştir. A.Gabriel bu anıtın Kybelenin mabedi olduğunu dini - törenlerde tanrıçaya ait bir kült heykeli getirilerek libasyon sunumu gerçekleştirilmiş olduğunu önermektedir. Libasyon sıvısının tanrıçanın heykeli üzerine boşaltıldığını ve bu sıvının anıttaki büyük nişin tabanında yer alan oluklarda biriktiğini düşünmektedir..¹⁶⁷

Resim 4.26. Maltaş/Malkaya Anıtı, M.Ö. 6. yüzyılın ikinci yarısı (Algan-Ongar, 1998: 94)

¹⁶⁵ Algan- Ongar 1998, s. 90.

¹⁶⁶ Sivas 1999, s.86.

¹⁶⁷ Çintiriz Güllü, *Frig Dini İnanç ve Adetleri* , Gazi Üniversitesi ,Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi , 2010, s. 52-58.

4.2. Urartu'da Libasyon

Önasya Uygarlıkları arasında yer alan Urartular'ın, Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesi başta olmak üzere Gürcistan, Ermenistan, Nahcivan, İran ve Irak ülke sınırlarını kendilerine yerleşim alanı olarak seçmiş oldukları bilinmektedir. Eskiçağ yazarlarından Ptolemaios, Strabon, Plinius'un eserlerinde “*Thospitislimne*” adı verilen Van Gölü havzası ve kutsal kitaplarda Ağrı dağının işaret edildiği genel coğrafi terim bakımından “*Ararat*” olarak adı geçen bölge Urartu ülkesinin merkezi¹⁶⁸ olarak bilinmektedir. Ortaçağ yazarlarından Khoreneli Moses'in ise “*Semiramis Şehri*” olarak tanımladığı Urartular'ın kendilerini Bianili¹⁶⁹ olarak adlandırdıkları ele geçen kaynaklardan bilinmektedir. Urartu halkı başkent olarak eski Van kalesi olarak bilinen Tuşpa kentini seçmişlerdir.¹⁷⁰

Urartu devletinin siyasi tarihine bakıldığında, M.Ö. 13.yüzyılın başlarında itibaren küçük beylikler halinde Doğu Anadolu bölgesinde iskan ettikleri, M.Ö. 9. Yüzyılın ortalarında ise büyük bir devlet haline gelmiş oldukları ele geçen kanıtlardan tespit edilmektedir. Urartu beylikler dönemi M.Ö 13.yy başları ile M.Ö. 9. yy ortalarını , Urartu'nun devlet haline geldiği Urartu Krallığı döneminin ise M.Ö. 9.yy ortalarından M.Ö.7.yy sonuna kadar olan zaman aralığını kapsadığı bilinmektedir.¹⁷¹

Devletin yerleşim coğrafyasında toprak elverişsiz olmasına rağmen Urartu halkının geçim kaynağının önemli bir kısmını tarım ve hayvancılık oluşturmaktadır.¹⁷²

Urartular'ın, egemenliği altına aldıkları toplulukların dinlerini benimseyerek resmi dinleri altında topladığı ve bu toplulukların tapınmış oldukları tanrıları kendi panteonları içerisine dahil ettikleri bilinmektedir.¹⁷³ Urartu devletinin dini hakkındaki

¹⁶⁸ The Holy Scriptures, *A Jewish Family Bible According to the Masoretic text*, Chicago, The Menorah Press, 1960-1957; Salvini 2011, “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış”, *UDD.*, (ed. K. Köroğlu – E. Konyar), İstanbul, 2011, s. 74-81.

¹⁶⁹ Moses 1978, Moses Khorenatsi, *History of the Armenians*, Cambridge 1978, Massachusetts, London, Harvard University Press, s. 98-101; Burney CA. – Lang D. M. *Peoples Of The Hills, Ancient Ararat And Caucasus*, London, 1971, s. 254 vd.; Lehman Haupt, C. F., *Armenien*, II- 2, s. 935; Tarhan 1978, Taner Tarhan, “*İÖ. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*” İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1978, s. 48; Tarhan 1986, “Urartu Devletinin Yapısal Karakteri”, *TT. Kong.*, IX, s. 289; Tarhan 1982, “Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler (1 levha ile), *An. Ar. VIII* (1980), İstanbul, 1982, s. 69-114.

¹⁷⁰ Salvini 2006, Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul, 2006, s. 27.

¹⁷¹ Belli, 2004, s. 17.

¹⁷² Salvini, 2006, s. 6-27.

¹⁷³ Piotrovskij, 1960, s.220.

bilgilere ele geçen eserler ve çivi yazılı belgeler aracılığıyla ulaşılabilmektedir. Urartular'ın, çağdaşı olan pek çok devlet gibi çok tanrılı bir inanca sahip olduğu bilinmektedir.¹⁷⁴ Çivi yazılı belgeler incelendiğinde devletin resmi dininden, halkın inançlarından, tanrı isimlerinden, tanrılara yapılmış olan sunulardan bahsedildiği tespit edilmektedir. Belgelerde baş tanrı Haldi, Teişeba ve Şivini gibi tanrıların adının da geçtiği bilinmektedir.¹⁷⁵ Tapınım alanı olarak kendilerine tapınakları, kutsal alanları ve mezarlık alanları seçmiş oldukları bilinmektedir.¹⁷⁶

Eskiçağ toplumlarında görülen tanrıların insan olarak kabul edilmesi düşüncesi Urartu toplumunda da kendini göstermiş olup tanrılarına ev olarak yüksek alanlara tapınaklar inşa ettikleri bilinmektedir. Genel olarak tapınaklar taş kerpiç duvar tekniği ile inşa edildikleri bilinmektedir. Kare plan, kare cellaya sahip veya kule tipi tapınaklarda tanrı heykellerinin bulunduğu bir kutsal oda, avlu ve yan odalar bulunmaktadır.¹⁷⁷ Günümüzde tam olarak korunamamış olmalarına rağmen Urartu devletine ait birçok tapınak ve apadananın tespit edildiği bilinmektedir.¹⁷⁸ Tapınakların rahipler, katipler, memurlar vb. kişiler tarafından yönetildiği bilinmektedir.¹⁷⁹

Urartu dininin önemli bir kısmını kurban sunuları oluşturmaktadır. Bu sunuların kanlı kurbanlar ve kansız kurbanlar şeklinde ikiye ayrıldığı ele geçen kanıtlar ile tespit edilmektedir. Kanlı kurbanlar, canlı bir hayvanın kesilerek kanının akıtılması ile uygulanan kurbanlardır. Kansız kurbanlar da ise kutsal sayılan güce yiyecek, içecek, silah veya başka nesnelerin sunusu yapılmaktadır.¹⁸⁰ Urartu kurban ritüellerinin önemli bir parçasını oluşturan libasyon; su, şarap, süt, yağ gibi sıvıların kutsal varlıklara sunu yapılması şeklinde görülmektedir. Sıvı kurbanın önemli bir bölümünü de kan sunumu oluşturmaktadır. Bu nedenle sıvı kurbanın bir bölümü de kanlı kurbanlar arasında incelemeye alındığı bilinmektedir.¹⁸¹

¹⁷⁴ Çilingiroğlu, 1997, s.153.

¹⁷⁵ Piotrovskij 1965, s.38.

¹⁷⁶ Yücel 2010, s. 8

¹⁷⁷ Albayrak 2014, s. 40.

¹⁷⁸ Baş 2016, s. 58.

¹⁷⁹ Sevin 1989, s. 215.

¹⁸⁰ Emiroğlu & Aydın 2003, s.507.

¹⁸¹ Batmaz A. 2013, s. 803.

Libasyon ritüelinin gerçekleştiğine ait bilgilere çivi yazılı belgelerden ulaşılabildiği gibi arkeolojik verilerde de ritüelin izlerine rastlanılmaktadır.

4.2.1. Urartu Yazılı Kaynaklarında Libasyon

Urartu yazılı kaynaklarında yapılan ritüeller hakkında önemli bilgilerin ele geçtiği bilinmektedir. Uratularda dini ayinler ile ilgili en temel kaynak olarak Meher kapı yazıtı tespit edilmiştir. Meherkapı yazıtı, Van şehiri içerisinde yer alan Akköprü Mahallesi'nde, Zimzim kayalıkları üzerinde yer alan bir kayaya oyulmuş niş içine yazılmıştır. Yazıtta öncelikle, söz konusu kaya nişinin İşpuini ve oğlu Menua tarafından tanrı Hal di için yapılmış bir kapı olduğu belirtilmiş ve sonra bir ayinin düzenlenmesi gerektiği yazılmıştır. Ardından 63 tanrı, 16 tanrıça ve onlara kurban edilmesi gereken hayvanların cinsi ve adedinin listesinin verildiği bilinmektedir.¹⁸²Yazıtın;

“Tanrı Hal di ve bütün tanrılar Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua'ya yaşam versin. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua şöyle der: Hal di ve bütün tanrılar kabın etrafında dolaşsın çember olsun...üç boğa 30 koyun. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua yeni bağlar yetiştirdiler, tanrı Hal di'ye yeni bahçeler kurdular. Ondan önce orada hiçbir şey yapılmamıştı. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua yeni tarlalar yetiştirdiler, bir ayin yaptılar:

Ağaçlar/bitkiler...olduğu zaman tanrı Hal di'ye üç koyun, üç koyun bütün tanrılara, asmalar olgunlaştığında tanrı Hal di'ye üç koyun, üç koyun bütün tanrılara, üzüm bağları tarladan toplandığında (hasat edildiğinde) tanrı Hal di'ye üç koyun, üç koyun bütün tanrılara kurban verilmelidir. Şarap sunusu yapılmalı ve bu kutsal yere tanrılara saygısızlık yapılmamalıdır.”¹⁸³

bölümünde hasatların toplandığı zaman tanrı Hal di için kurban ve libasyon sunusu yapıldığından bahsetmektedir. Bir başka yazıt olan Köşk yazıtının;

“...bu bağı kurdu ve bahçeler kurdu, adı “Menua Bağı”dır. “...Menua der ki: Bağ olgunlaştığı (?) zaman Tanrı Hal di'ye bir boğa ve üç koyun kurban olarak sunulsun...”¹⁸⁴ bölümünde Kral Menua'nın kurduğu bir bağ için tanrıya sunduğu kurbanlardan bahsedilmektedir.¹⁸⁵

¹⁸² Batmaz A. 2013,s. 804.

¹⁸³ CTU I: A 3-1.

¹⁸⁴ CTU I: A 5-33.

¹⁸⁵ Batmaz 2013, s. 812.

Köşk köyünde ele geçmiş olan başka bir stel yüzünde ise “ ... *Haldi kapısına ve stellerin önüne şarap libasyonu yapılmalıdır*” ifadesi yer almaktadır.

Menua tarafından dikildiği belirtilen bir başka yazıtta “*Tanrı Şivini için İşpuini oğlu Menua bu steli dikti; İşpuini oğlu Menua ve Menua oğlu İnüşpua'ya Tanrı Şivini'den yaşam, sevinç ve yücelik ihsan edilsin*” ifadesi yer almaktadır. Bu ifade ile tanrı Şivini adına şarap libasyonu yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁶

Menua tarafından dikildiği belirtilen bir başka yazıtta Urartu yazılı kaynaklarında Meher Kapı veya Yeşilalıç gibi Haldi kapılarına libasyon yapıldığı hakkında da bazı bilgiler mevcuttur. Muradiye yakınlarındaki Köşk köyünde ele geçen ve Menua tarafından diktirildiği belirtilen bir stel üzerinde bu bilgiler libasyon sıvısı içinde şarabın da var olduğunu kanıtlamaktadır.

Bağ ve bahçelerin ilk hasatlarının toplanmasından sonra tanrılara adanan kurbanların şükretmek amacı taşıdıkları düşünülmektedir. Buna benzer bir kurban türü de sulama faaliyetleri ile ilişkili olup, suyun sağlanmasına karşılık olarak tanrılara minnet ve teşekkürlerin sunulması için kurbanlar kesildiği bilinmektedir.¹⁸⁷

II. Argiştı, Çelebibağ yazıtında “...*sular azaldığı zaman tanrı Haldi'ye bir koyun, Fırtına Tanrısı'na bir koyun, Güneş Tanrısına bir koyun, Tanrıça Arubani'ye bir koyun...tanrılarına bir koyun, İnua tanrıçalarına bir koyun Argiştı Yeri'nin tanrısına bir koyun kurban edilsin.*”¹⁸⁸buyruğunu vermiştir. II. Rusa Zvartnots Steli'nde su ile ilgili kurban ayinlerine vurgu yapmaktadır.¹⁸⁹

Erimena oğlu Rusa'ya ait başka bir yazıt olan Gövelek yazıtında;

“*Rusa şöyle der : ben bir ayin emrettim. Gölde sular çıktığı zaman, Haldi'ye bir oğlak, bir boğa ve beş koyun Haldi'ye kurban edilecek. Besili bir koyun ve bir koyun Fırtına Tanrısı'na, besili bir koyun ve bir koyun Güneş Tanrısı'na, besili bir koyun ve bir koyun Tanrıça Arubani'ye, bir koyun ve bir koyun tanrılara, bir koyun ve bir koyun tanrıçalara, Rusa'nın GI'sine bir boğa, bir inek Rusa'nın Tanrıçası'na, bir inek Tanrıça Aniqu'ya, üç koyun Göl Tanrılarına, bir koyun ve bir koyun Tanrı Asur'a, bir koyun ve bir koyun Tanrı Nalaini'ye, bir koyun ve bir koyun Tanrı Quera'ya, bir boğa ve bir koyun Tanrı Ura'ya, üç koyun tüm kutsal dağlara. Sular azaldığı zaman kesileceklerin sonu böyledir. Sular çekildiği zaman, Haldi'ye bir koyun ve bir koyun, Güneş Tanrısı'na bir koyun, Tanrıça Arubani'ye bir koyun, Tanrılara bir koyun, Tanrıçalara bir koyun,*

¹⁸⁶ Çilingiroğlu 1997, s. 106.

¹⁸⁷ Batmaz 2013, s. 812-813.

¹⁸⁸ CTU I A 11-1; Ayrıca bakınız I. Argiştı'nın Horhor yazıtları: CTU I: A 8-3.

¹⁸⁹ CTU I: A 12-8.

*Rusa'nın GI Tanrısı' na bir koyun, Rusa'nın Tanrıçası' na bir koyun, Tanrıça Aniqugi' ye bir koyun, Göl tanrılarına üç koyun, Tanrı Asur'a bir koyun, Tanrı Nalaini' ye bir koyun, Tanrı Quera' ya bir koyun, Tanrı Ura'ya bir koyun, tüm kutsal dağlara bir koyun. ...*¹⁹⁰

ifadeleri ile su faaliyetleri ile ilgili kurban ayinlerinden bahsedilmektedir.

Urartular da tanrılara kurban verilen bir başka durumun ise tahtta çıkma merasimleri olduğu bilinmektedir. Urartu yazılı kaynaklarda tam olarak bahsedilmemiş olmasına rağmen

II. Sargon' un sefer kayıtları incelenmiş olup Musasir' de gerçekleşen taç giyme töreninin detayları anlatıldığı bölümde kurbanla ilgili kısmın şu satırlarla ifade edildiği belirlenmiştir.

*“...Urartu halkını yöneten hükümdar...onu getirecekler ve tahta çıkması için oğullarından birini, sarayından gelen altın, gümüş ve her türlü değerli hazineyle beraber Muăaăir' de, Haldi' nin huzurunda sunacaklar, ona hediyeler verecekler. Sayısız besili sığırtı, yağlı koyunu sunacaklar...”*¹⁹¹ Bu satırlar da veliahtın presin krallığa geçiş töreninde kral ve veliaht adına tanrılara kurban kesildiğinden bahsedilmektedir.¹⁹²

Van Kalesi'ndeki Analıkız Steli'nin arka yüzünde II.Sarduri'nin tahta çıktığı zaman tanrı Haldi onuruna bir kurban kestiğine ait ifadelerin yer aldığı tespit edilmektedir. Kurban ayinin nerede gerçekleşmiş olabileceğine ilişkin herhangi bir veriye rastlanılmamaktadır.¹⁹³

4.2.2. Urartu Arkeolojik Verileri

Urartu toplumunda libasyon uygulamalarının yapıldığına dair yazılı veriler dışında arkeolojik verilerde ele geçmiştir. Urartu kutsal alanlarında tanrılar için kurbanların kesildiği ve kanının akıtıldığı bilinmektedir.

Van ilinin 24 km. güneydoğusunda, Çavuştepe köyü yakınlarında Çavuştepe yerleşim alanı, Kral II. Sarduri tarafından kurulmuş olup Sardurinili adı verildiği

¹⁹⁰ Gövelek yazıtının tamamı için ayrıca bkz. Salvini 2002, s.115–143; CTU I: A 14–1.

¹⁹¹ Foster 2005, s. 808.

¹⁹² Batmaz A. 2013, s. 814.

¹⁹³ CTU I: A9–3

bilinmektedir. Yerleşimde yerindeki kazıların 1961 yılında Prof. Dr. Arif Erzen başkanlığındaki ekip tarafından başlatıldığı bilinmektedir.¹⁹⁴

Çavuştepe / Sardurihinili yerleşim yerinde Kral Sarduinili döneminde Tanrı Haldi adına yapıldığı tespit edilen Haldi ve İrmuşini tapınakları yapılan kazı çalışmaları sonucunda tespit edilmiştir.¹⁹⁵

Tanrı İrmuşini' ye adanan tapınak, aşağı kent yerleşiminin orta kesiminde yer almaktadır. Tapınağın ön kısmında yer alan kanalın sunak ile bağlantılı olması kurban kanının akıtılması için yapılmış olabileceğini düşündürmektedir.¹⁹⁶

Van Kalesi'nin kuzey doğusunda Kral II.Sarduri tarafında tamamı ana kaya üzerine inşa edilen Analıkız kutsal alanında tespit edilen kanalların¹⁹⁷, Çavuştepe / İrmuşini tapınağında tespit edilmiş olan kanallar gibi kurban kanlarının akıtılması için yapıldığı düşünülmektedir.¹⁹⁸

Van Gölü'nün kuzeybatı kıyılarına yakın Van'ın 38 km. kuzeyine Van Göl'ünden 250 m. içeride yer alan Ayanis köyü yakınlarındaki deniz seviyesinden 1866 m. yükseklikte dağlık alanda inşa edilen Ayanis tapınağının, 1989 yılında tespit edildiği bilinmektedir. Prof.Dr. Altan Çilingiroğlu ve ekibinin 1989-2010 yılları arasında tapınakta kazı çalışmalarını yürüttükleri bilinmektedir. Tapınağın II.Rusa tarafından yaptırılmış olduğu ele geçen yazıttan anlaşılmaktadır.¹⁹⁹ Kazı çalışmalarında tapınak alanı içerisinde ele geçirilen bazı buluntular bu alanda dini merasimlerin yürütülmüş olduğunu kanıtlamaktadır. Bu buluntuları bir dinsel temizlik küveti, kutsal şarap küpü, bronz bir kazan, ocaklar ve libasyon sunağı oluşturmaktadır.²⁰⁰ Tapınak avlusu içinde doğu kısımda yer alan payenin yakınında kireç taşından yapılmış olan bir libasyon sunağının ele geçtiği bilinmektedir. Sunak, avlunun alt kısmında açılmış ve ahşap kalaslar ile örtülmüş bir kanala bağlanmaktadır. Libasyon uygulamasında kullanılan ve Urartular için kutsal sayılan şarabın, kuzey duvarının

¹⁹⁴ A. Erzen, KST. IV,1984, s.155-166; Erzen, A , *Çavuştepe I: MÖ. 7.-6. yy. Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, TTK Basımevi, Ankara, 1978, s. 36.

¹⁹⁵ Tarhan, 2007, s.116, Tarhan 2004b, "Anadolu'da Arkeoloji; Afif Erzen'in Çavuştepesi. Bir Urartu Kalesindeki Arkeolojik Kazılar", *Toplumsal Tarih*, s.125, s. 80-83.

¹⁹⁶ Erzen 1988, s.11.

¹⁹⁷ Tarhan 2011, s.324.

¹⁹⁸ Biber & Kuş 2018, s. 57.

¹⁹⁹ Çilingiroğlu 2007, *TUBA Arkeoloji Dergisi*, 10, Ankara , s. 83; Çilingiroğlu 2001, "Temple Area", (ed. A. Çilingiroğlu-M. Salvini), *Ayanis I: Ten Years Excavations Rusahinili Eiduru-Kai*, 1989-1998.

²⁰⁰ Mehmet Cüneyt Ancın 2011, *Urartu Mimarisi ; Kare Cellalı Tapınak Kompleksleri* , Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi,s. 68-69.

yakınında 1 m yüksekliğe sahip küpün içerisinde yer almış olabileceği önerilmektedir. Küp içerisinde şarabın alınmasına ilişkin sahneler madeni eserler üzerinde betimlenmektedir. Şarabın, kutsallığına Assur kralı II.Sargon'un "*Sekizinci Sefer*" kayıtlarından edinilen bilgiler ile ulaşılmaktadır.²⁰¹

Urartu'da küp içerisinde sıvı alınarak libasyon yapıldığının başka örneklerine ise Müsasir tapınağının çiziminde ve Kayalıdere tapınağının avlusunda ele geçirilmiş olan üçayaklı kazan kalıntılarından ulaşıldığı bilinmektedir.²⁰²

Kutsal alanlarda libasyon uygulamalarına dair bir başka örnek Altıntepe kutsal alanında ele geçmiştir.²⁰³

Altıntepe oda mezarlarının kuzeydoğusunda yer alan açık hava kutsal alanında dört adet stel tespit edildiği bilinmektedir. Stellerin ön kısmında yer alan 0.50 m ölçülerine sahip taştan yapılmış sunağın libasyon törenlerinde kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Bunu destekleyen en önemli kanıt ele geçmiş bir mühür baskısıdır. Mühür baskısının üzerinde üç stelin karşısında bir kişi ve önünde ise libasyon sunumunu gerçekleştirmesi için sıvının konulduğu tek kulplu bir kap betimlenmektedir.²⁰⁴

Özalp ilçesinin güney kesiminde, 2546 m yükseklikte Nazarabad Dağ yamacına inşa edilen kaya nişlerinin önlerinde farklı yönlerde dikdörtgen oyuklar tespit edilmiştir. Bu oyukların, Haldi Kapısı önündeki libasyon stellerini dikmek için kullanılmış olabilecekleri düşünülmektedir.²⁰⁵

Stellerin tanrısal bir gücü temsil edip etmediklerine dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Ancak Altıntepe'de dört, Yeşilalıç Kutsal Alanında üçlü gruplar halinde altı adet stel tespit edilmiş olup mühür baskısı üzerinde de stellerin betimlenmiş olması bu stellerin Urartu tanrılarından Tanrı Haldi, Teişeba, Şivini, Tanrı Butuni veya baş tanrıça Arubani'yi temsil ettikleri önerilmektedir.²⁰⁶

Van Gölü'nün kuzeybatı kıyısından Bitlis ilinin Adicevaz ilçesinin kuzey kesiminde yer alan Kef Kalesi'nde de libasyon yapıldığına dair kanıtların ele geçtiği

²⁰¹ Çilingiroğlu 2011, s. 351.

²⁰² Çilingiroğlu 2008, s. 38.Res 17.

²⁰³ Çilingiroğlu, 1997, s.102.

²⁰⁴ Çilingiroğlu 1998, s. 235.

²⁰⁵ Çilingiroğlu 1997, s.106.

²⁰⁶ Çilingiroğlu 1997, s.106.

bilinmektedir. 1964 yılında Prof. Dr. Baki Öğün ve Prof. Dr. Emin Bilgiç ve ekibi tarafından başlatılan kazı çalışmalarında yerleşimin Kral II. Rusa döneminde inşa edildiği ve Tanrı Haldi' ye adandığı ortaya çıkmaktadır.²⁰⁷ Yerleşim de üç odalı depo alanının libasyon uygulamalarında kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.²⁰⁸

Kef kalesinde ele geçirilmiş olan buluntular arasında yer alan bazalt kaideler dinsel faaliyetlerin işleniş biçimi hakkında bilgi vermektedirler. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmekte olan bazalt kaideler üzerindeki kabartmalarda yaşam ağaçları, arslan üzerinde duran elinde bir kap ve kozalak benzeri bir nesne tutmakta olan kanatlı tanrı motiflerinin libasyon sunusu yaptıkları anlaşılmaktadır.²⁰⁹

Kurban sunuları kutsal alanlar dışında mezarlık alanlarında ölü gömme gelenekleri içerisinde de yer almaktadır. Urartu 'da ölüm tanrı ile yakınlaşılmanın bir göstergesi olarak bilinmektedir. Urartu ölü gömme gelenekleri içerisinde libasyon uygulamasının büyük öneme sahip olduğu bilinmektedir. Ölü gömme gelenekleri içerisinde yer alan libasyon uygulamasının arkeolojik olarak bir kanıtı Van Çelebibağ'daki Madavank mezarlarında tespit edilmiştir. Burada yapılan kazılar sonucunda mezarlık alanın ön kısmında çukur ve kayadan kesilerek elde edilen bir sekinin önünde bir kanalın tespit edildiği bilinmektedir. Kanalın kurban kanlarının akıtılmasında kullanılmış olabileceği önerilmiştir.²¹⁰

Bazı mezar alanlarında yer alan niş ve benzeri mimari öğelerin ölü gömme törenlerinde, ölüye sunulan yiyecek ve içeceklerin yerleştirilmesinde kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.²¹¹ Ölü gömme töreni sırasında, ölü için sunulan yiyeceklerinin yerleştirildiği sunak veya yemek masalarının yerleri olduğu önerilmektedir.²¹² Van Kalesi'ndeki I.Argişti' nin Mezarı olarak bilinen Büyük Horhor Mağarasının ana salonunda yer alan işlenmiş iki sığ oluğun bu uygulama için kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.²¹³

²⁰⁷ Bilgiç – Öğün 1967, Emin Bilgiç ve Baki Öğün, “1965 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları”, *Anatolia IX*, s.11.

²⁰⁸ E. Bilgiç – B. Öğün 1966, s. 9.

²⁰⁹ Tarhan 2007, s.125.

²¹⁰ Çavuşoğlu 2003, s.51.Fig. 16.

²¹¹ Burney 1966, s. 206.

²¹² Burney 1966, s.206.

²¹³ Sevin 2012, s. 29.

Urartu Krallığın' da libasyon uygulamalarının arkeolojik verilere yansımalarının bir diğer örneği ise mühürlerdir. Daha önce de bahsedildiği gibi Altıntepe'de ele geçirilmiş bir mühür baskısında steller önünde libasyon uygulamasını gerçekleştiren bir kişi betimlenmektedir.²¹⁴ Toprakale'de ele geçirilmiş bir diğer mühür baskısında, betimlenen bir arabanın arkasında yer alan kişinin bir elinde tuttuğu nesne ile yere sıvı dökmekte olduğu tespit edilmiştir.²¹⁵

Van Toprakkale' de ve Elazığ'da eşe geçen mühürlerde Steller önünde hayat ağacı ve stellerin önünde dua eden bir erkek figür betimlenmiş olup zeminde tek kulplu bir bir testinin yer aldığı belirlenmiştir.²¹⁶

Van Müzesinde satın alma yolu ile gelen mühürlerin bir kısmında libasyon sahnelerinin betimlenmiş olduğu tespit edilmektedir. Müze envanterinde yer alan 73.8.18 No' lu silindir mühür üzerinde kutsal ekmek bulunan bir masaya libasyon yapan bir figürün tespit edildiği bilinmektedir.²¹⁷

Urartu kemerlerinin üzerinde betimlenen konular arasında tanrılara libasyon sahneleri de yer almaktadır. Van müzesinde yer alan bir Urartu kemerinde ziyafet sahnesi betimlenmiştir. Kemerin genişliği 9.5 cm olup uzunluğu 28 cm ölçülerindedir. Sol kısımda tahtında oturur biçimde betimlenmiş bir tanrı ve hemen önünde üç ayaklı bir masa ve masanın üzerinde büyük bir kap içerisinde yarım ay biçiminde ekmekler bulunmaktadır.²¹⁸. Masanın arka kısmında tanrıya hizmet etmek üzere beklemekte olan bir kişi onun arkasında ise içeceklerin yer aldığı bir masa ve iki kişi yer almaktadır.²¹⁹Çilingiroğlu kemer betimlemesinde tanrının başı üzerinde yer alan boğa motifini dikkate alarak betimlenen tanrının Teişeba olabileceğini önermiştir. Uzun elbise ile betimlenen figürün elinde bir kâse yer almakta olup figür tanrıya şarap sunusunda bulunmaktadır.²²⁰Diğer bir örnek ise Bible Lands Museum' da yer alan iki

²¹⁴ Çilingiroğlu 1998, s. 235.

²¹⁵ Van Loon 1966, s. 154.

²¹⁶ Ayvazian 2006, s. 997-998.

²¹⁷ Olcay Zengin, *Van Müzesine Satın Alma Yoluyla Gelen Urartu Mühürleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2000, s. 106.

²¹⁸ Bu ekmekler Doğu Anadolu'da "açık ekmek" olarak adlandırılmaktadır. (Altan Çilingiroğlu, "Bir Urartu Kemer Parçası Üzerindeki Ziyafet Sahnesi", Erol Atalay Memorial, *Arkeoloji Dergisi Özel Sayı*, İzmir, 1991, s. 17)

²¹⁹ Altan Çilingiroğlu, "Bir Urartu Kemer Parçası Üzerindeki Ziyafet Sahnesi", Erol Atalay Memorial, *Arkeoloji Dergisi Özel Sayı*, İzmir, 1991, s. 18 ; Hatice Ergürer *Urartu Kemerleri Üzerindeki İnsan Tasvirleri*, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Erzurum, 2009, s. 18.

²²⁰ Hatice Ergürer *Urartu Kemerleri Üzerindeki İnsan Tasvirleri*, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Erzurum, 2009, s. 67.

parçadan oluşan Urartu kemeridir. Genişliği 6.5 cm, uzunluğu ise 78 cm olan kemeri üzerinde ziyafet sahnesi betimlenmektedir.²²¹

Kemerin ilk parçasında dağ keçileri, tahtında oturmakta olan bir tanrıça, üzerinde yiyeceklerin bulunduğu bir sunu masası ve sunu yapan üç kadın hizmetçi betimlenmektedir. İkinci parçada ise çiçek motifleri kullanılarak kuşaklar ayrılmış olup dağ keçileri ve dört kadın hizmetçi ellerinde bakraç benzeri bir kap ve kase bulunmaktadır.

İlk parça üzerinde tasvir edilen tanrıça, dirsekleri bükölmüş şekilde yukarı doğru bir kase tutmakta olup diğer elinde ise bir obje taşımaktadır. Tahtın önünde yer alan masanın ayakları aslan pençesi şeklinde tasvir edilmiş olup üzerinde yarım ay şeklinde ekmeler, kaseler ve yuvarlak bir obje yer almaktadır. Tanrıçanın hemen karşısında sunu yapmakta olan iki kadın figür betimlenmektedir.

Kemerin ikinci parçasında sol kısımda iki kadın figür yer almaktadır. Her iki figürde sağ kolunu V şeklinde yukarıya kaldırır, sol kolunu ise bel hizasından ileriye doğru uzatır şekilde betimlenmişlerdir. Her iki ellerinde de birer kase tutmaktadırlar. Kemerin orta bölümünde yer alan kadın figürü, sağ kolunu V şeklinde kıvrırarak yukarı doğru kaldırmış, sol kolunu ise bel hizasında ileriye uzatmış şekilde tasvir edilmektedir. Her iki elinde ise yayvan ağızlı kase taşımaktadır.²²²

Bir başka kemer örneğin de ise yine bir ziyafet sahnesi betimlenmektedir. Kemerin sol kısmında tanrıça olduğu düşünölen bir figür tespit edilmiştir. Figürün ön kısmında iki ayaklı sunu masasının üzerinde kutsal kabul edilen ekmekler yer almaktadır. Kemerin sağ kısmında ise sunu masasına doğru yürür vaziye sunu yapmak üzere olan üç kadın figür tasvir edilmektedir.²²³

Başka bir kemer örneęinde²²⁴, üst ve alt kısımlar damla ve halka biçimli motifler işlenmiştir. Kemer de betimlenen ziyafet sahnesi sol kısımda yer almaktadır. Bu sahnede tahta oturmuş olarak bir tanrı ve bir soylu tasvir edilmiş olup figürlerin önünde

²²¹ H.J.Kellner, “Gürtelbleche aus Urartu”, 1991, Lev. 70-71, Çiz. 279.

²²² Hatice Ergürer *Urartu Kemerleri Üzerindeki İnsan Tasvirleri*, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Erzurum, 2009, s. 70-71.

²²³ Hans-Jörg Kellner, “Gürtelbleche aus Urartu”, 1991, s. 68, Taf. 69, çiz. 263; İlknur Zeyne Konuralp, “Urartu Resim Sanatında Kadın Giysileri”, 2003, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 160, Lev. LXXII/2; Ursula Seidl, “Bronzekust Urartus”, 2004, s. 139, Abb. 98.

²²⁴ Hans-Jörg Kellner, “Gürtelbleche aus Urartu”, 1991, s. 67, Taf. 69, çiz. 262; Konuralp 2003, s. 161, Lev.LXXIII/1; Ursula Seidl, “Bronzekust Urartu”, 2004, s. 143 sm. 13.

diğer örneklerde görüldüğü gibi bir masa ve üzerinde ekmekler bulunmaktadır. Masanın sağ tarafında bir hizmetkar betimlenmektedir. Tahtın arka kısmında ise tanrıçaya yürür bir biçimde sunu yapan üç kadın figürü tasvir edilmektedir.

Tanrıça tahtından kalkmak üzere stilize bir şekilde betimlenmiş olup sağ kolunu V şeklinde yukarı doğru kaldırmış olup elinde bir kase taşımaktadır. Adana müzesinde yer alan kemer parçasının genişliği 6.8 cm olup uzunluğu 19.5 cm'dir.

Diğer bir ziyafet sahnesinin işlendiği Urartu kemer parçasının genişliği 6,9 cm uzunluğu 6.2 cm'dir. Kemer nokta dizi bezemeler ile iki kuşağa ayrılmaktadır. Her iki kuşakta da dörder kadın figürü yürür vaziyette tasvir edilmektedir. Figürlerin ziyafet sahnesinin hazırlıklarını yapan hizmetliler olabilecekleri önerilmektedir.²²⁵ Kemer üzerinde betimlenmiş tüm figürler sağ kollarını V şeklinde yukarı doğru kaldırarak, sol elleri bel hizasında ileri doğru uzanmakta ellerinde birer bakraç ve ne olduğu anlaşılamayan bir obje tutmaktadırlar.²²⁶

Urartu sanatında yer alan seramik eserlerde de libasyon uygulamalarının izleri görülmektedir. Dilkaya'da yapılan kazı çalışmalarında tespit edilen taş-sandık mezarın yanında ele geçirilmiş olan içe dönük ağız kenarlı çanak üzerinde libasyon sahnesinin betimlendiği tespit edilmektedir²²⁷

Urartu yerleşim merkezlerinde yapılan kazı çalışmalarında libasyon uygulamalarında kullanıldıkları düşünülen ritonlar ele geçirilmiştir. Urartu ritonları boyalı ve boyasız olmak üzere iki grup altında incelenmektedir. Boyalı örnekler perdahlı olup, dalgalı hatlar, yan V ya da W, baklava dilimleri, dalgalı hatlar , iç içe geçmiş üçgen bezemelerinin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir .²²⁸

²²⁵ Han-Jörg Kellner, "Gürtelbleche aus Urartu", 1991, s. 67, Taf. 69, Çiz. 274 .

²²⁶ Hatice Ergürer Urartu Kemerleri Üzerindeki İnsan Tasvirleri , Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi Erzurum , 2009, s. 84-85.

²²⁷ Çilingiroğlu 1988, s. 233.

²²⁸ Taşyürek 1977, s. 178 - 180.

Kazı çalışmalarında ele geçirilmiş at biçimli riton , deve tüyü renkli olup perdahlıdır. Gövde üzerinde yer alan libasyon yeri kırılmış olarak ele geçirilmiştir. Ayak biçiminde olan bir başka riton ise pişmiş topraktan yapılmış olup yüksekliği 13 cm'dir. Deve tüyü renkli astar üzerine kırmızı-kahverengi boyalı olup ağız kısmında bir kırık yer almaktadır. Ritonun üzerinde ileri taramalı üçgen bezemeleri tespit edilmiştir. Çizme biçimli bir diğer riton ise pişmiş topraktan yapılmış olup boya bezelidir.²²⁹

²²⁹ Selvi ilhan *Anadolu'da seramik Ritonlar* , Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir ,1999, s. 43 .

5. M.Ö. 2. BİN YIL'DA ANADOLU'DA LİBASYON

5.1. Filolojik Veriler

5.1.1. Asur Ticaret Kolonileri Çağında Filolojik Veriler

Asur Devleti'nden gelen Asurlu tüccarların Anadolu'ya gelmesi ile başlayan Asur Ticaret Koloniler Çağı ile M.Ö. 2. bin yıldan itibaren Anadolu'da yazılı tarihin başladığı bilinmektedir.

Kayseri ilinin 20 km kuzeydoğusunda yer alan Kültepe/Kaniş'te gerçekleştirilen kazı çalışmalarında Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait çivi yazılı tabletler ele geçmiştir.

Kültepe'de ele geçen çivi yazılı tabletlerin büyük bir kısmı ikinci yapı katında tespit edilmiştir. Çivi yazılı metinler borç senetleri, mektuplar ve zarflardan oluşmaktadır. Hitit çivi yazılı metinlerinde ele geçen dini içerikli metinlerin yanı sıra Kültepe'de dini içeriğe sahip metinler tespit edilmemiş olup Anadolu halkının dini inancı hakkında bilgilere tabletlerin satır aralarından ve hukuki içerikli metinler aracılığıyla ulaşılmaktadır.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu halkı çok tanrılı bir dini inanca sahiptir. Tanrıların insani özellikler taşıdığı inancından dolayı memnuniyetlerinin sağlanması amacıyla çeşitli kurban sunuları gerçekleştirilmiştir.

Kültepe metinlerinde tespit edilen “tanrıyı içmek” ve “ tanrının kadehinden içmek” ifadelerinin tam olarak anlamı Hitit metinleri içerisinde de anlaşılamamış olsa bile bu ifadelerin geçtiği metinler de “onların kadehinden içmek” eyleminin gerçekleştirilmesi ile birlikte kadehin boşaltılarak yemin etme uygulaması gerçekleştirilmiştir.

Kültepe'de tespit edilen bir metinde ²³⁰;

“... Happuala onların tanrısının kadehini içecek ve 1 ½ mina gümüşü ve 15? çuval arpayı Aššur-rē'ī, İliš-tikal'e verecek 18-21 ve (tanrı) Asur'un hançeri (huzurunda) yemin edecek ve x+6 çuval arpa, x çuval (içerisin)den tenzil edilecek ...” satırlarından bu ifadelerin yer aldığı tespit edilmiştir.

²³⁰ KT VII-a 294/t, 14-21: Bayram-Kuzuoğlu, 2014 s. 524 .

Kadeh, kase, kupa gibi ifadelerin karşılığı olan “*kāsam ša ili-šunu išatti*” ifadesinde geçen “*kasam*” kelimesi Kültepe tabletlerinde geçen GAL kelimesi ile aynı cümle içinde nadir örneklerde tespit edilmiştir.²³¹ Bu ifadelerin yanı sıra kadeh kelimesi ile *šatû* “içmek” fiilinin bazı çivi yazılı örneklerde beraber kullanıldığı bilinmektedir.²³²

M.Ö 2. bin yılda tespit edilmiş olan çivi yazılı metinlerde geçen “tanrıyı içmek” ifadesi bazı araştırmacıların düşüncesine göre, “tanrıya içirmek”, “tanrının onuruna içmek” anlamına gelmektedir. Güterbock ise bu düşüncenin doğru olmadığını, ifadenin birebir “tanrıyı içmek” olarak değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmektedir.²³³ Heffron²³⁴ bu düşünceye katıldığını ve “tanrıyı içmek” ifadesinin Hitit inancına yansımalarının değerlendirilmesi gerektiği ve ritonların ve arkeolojik verilerin Kültepe örneklerinin de bulunmasından dolayı burada da gerçekleştirildiğini düşünmektedir.²³⁵ Ayrıca bu uygulamanın tanrıdan onun kadehinden içerek bir onay ve iyilik beklenmesi amacı ile yapılmış olabileceğini öne sürmektedir.²³⁶

Asur Ticaret Kolonileri Çağ’ında tanrının onayını almak amacıyla tanrıyı içme eyleminin Kültepe tabletlerinde tespit edilen “su ordalı” uygulaması ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir.²³⁷ Tanrının kadehinden/bibrusundan içmek ifadesinin Miller tarafından içme ordali olarak tanımlanmıştır. Kültepe metinlerinde içme ordaline başvurma amacı ticari anlaşmazlıktır. Tespit edilmiş olan bir anlaşma metinde bu durum şu satırla ile açıklanmıştır;

“*Tanrı Asur’a, tanrı Adad’a, ölümler diyarına ve babasının ruhuna elini kaldırdı. Sofrasını/masasını ve tahtını devirdi... ve kadehini doldurdu ve döktü. Kral şöyle söyledi: ...*²³⁸*Onlar (kralın mâiyeti) şöyle söyledi: Eğer yemininizi bozarsak kanımız (bu) kadeh gibi dökülsün.*”²³⁹

²³¹ Dercksen 1996, s. 237.

²³² Veenhof 2017, s.322.

²³³ Güterbock 1987, s. 129.

²³⁴ Heffron 2014, s.167.

²³⁵ Heffron 2014, s. 184.

²³⁶ Heffron 2014, s.178.

²³⁷ Günbattı 2000, s. 73.

²³⁸ Larsen 2015, s.153.

²³⁹ Çeçen-Hecker 1995, s. 35.

Metinde yemin eden kişinin, babasının yani kendinden önceki kralın öldüğünü ve ölüler diyarına, babasına ve Tanrı Asur ve Tanrı Adad'a kutsal kadehi dökerek yemin gerçekleştirdiğini anlatılmaktadır.

Ölü sunusunun (*kispu*) gerçekleştirildiği başka bir metinde ise;

“*Ne yazık ki (Anadolulu) eşinin annesi öldü! Onun için hasadı kaldır ve suyu onun odasında dök ve bir ya da iki kap birayı ona ver ki hanım efendi güçlü olsun.*”²⁴⁰ cümlesi ile ölünün ruhunun rahat etmesi için libasyon yapıldığını anlatılmaktadır.

5.1.2. Hitit Döneminde Filolojik Veriler

5.1.2.1. Hitit ritüel metinleri

Ritüel, kutsal sayılan bir varlık için, kronolojik olarak gerçekleştirilen sembolik uygulamalardır.²⁴¹ Ritüelin ve rit kelimeleri anlamsal olarak birbirlerinin yerlerine kullanılmışlardır. Ancak rit kelimesi köken olarak Latince *ritus*²⁴² kelimesinden gelmektedir. Nuri Bilgin tarafından rit kelimesi, belirli bir toplumun törenlerde alışkanlık haline getirdiği davranış biçimleri olarak tanımlanmıştır. Latince *ritualis* kelimesinden türetilmiş olan ritüel, toplulukların törenlerde uyguladıkları ritler bütünü olarak tanımlanmıştır.²⁴³

“Hitit Yazılı kaynaklarında ritüelin, “SISKUR, SISKUR.SISKUR, SÍSKUR” kelimeleri ile ifade edildiği bilinmektedir.²⁴⁴ Bu sözcükler, Hitit dininde anlam olarak “ritüel” ve “kurban” kelimelerine karşılık geldiği Sümer için bu kelimelerin, “kurban, ritüel, dua ve libasyon” kelimelerine karşılık geldiği bilinmektedir.²⁴⁵

²⁴⁰ Kt 93/k 916 , Michel 2008, s.186.

²⁴¹ Evan M. Zuesse, “Ritual (First Edition)”, *Encyclopedia of Religion*, (Ed. Lindsay Jones), Cilt: 11, Thompson Gale, Farmington Hills, 2005, s. 7834.

²⁴² Forcellini, ritus kelimesinin muhtemelen Etrüskçe “*eritu*” kelimesinden türediğini ve bunun da kutsal hizmet anlamına geldiğini yazmaktadır. Egidio Forcellini, Jacobo Facciolati ve Giuseppe Furlanetto, *Totius latinitatis lexicon*, Cilt: 3, Typis Seminarii, Patavii, 1828, s. 970. Ayrıca rit kelimesinin Latince kaynaklardaki tanımlamaları için bkz. William W. Bassett, “The Determination of Rite, an Historical and Jurical Study”, *Analecta Gregoriana Cura Pontificiae Universitatis Gregorianae edita: Series Facultatis Iuris Canonici*, Cilt: 157, Sectio B, N. 21, Gregorian University Press, Roma, 1967, s. 22- 23.

²⁴³ Nuri Bilgin, *Sosyal Psikoloji Sözlüğü: Kavramlar ve Yaklaşımlar*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2003, s.312.

²⁴⁴ Manfred Hutter, “Ritual: A Lexicographic Survey of Some Related Terms from an Emic Perspective: Hittite”, *Theorizing Rituals: Issues, Topics, Approaches and Concepts*, (Ed. Jens Kreinath, Jan Snoek ve Michael Stausberg), Brill, Leiden-Boston, (Ritual), s. 73.

²⁴⁵ H. Limet, “Le Sacrifice SISKUR”, *Ritual and Sacrifice in the Ancient Near East*, (Ed. J. Quaegebeur), Uitgeverij Peeters en Departement Oriëntalistiek, Leuven, 1993, s. 243-255.

Hitit çivi yazılı metinlerde “*aniur*” kelimesi de ritüel anlamında kullanılmaktadır. Eski Hitit metinlerden itibaren tespit edilen bu kelime “dizi zorunluluk bağılık yemini ve ritüel” anlamlarına karşılık gelmektedir.²⁴⁶ Kelimenin Hurri ve Luvi ritüel metinlerindeki anlamının ise “ritüel, kurban malzemesi” olduğu tespit edilmiştir.²⁴⁷

Hititçe bazı kelimeler metinlerde ritüel anlamına gelmektedir. *malteššar* “Adak, tanrıya yapılan bağış” anlamına gelmekle birlikte adak işleminin yerine getirilmesi için gerçekleştirilen ritüeller olarak tercüme edilmiştir.²⁴⁸ *mald-* kelimesi “ilahi okumak, adak sunmak, adamak”²⁴⁹ anlamına gelmekte olup metinlerde tanrıları adak sunarak çağırma ritüeli olarak tercüme edilmiştir.²⁵⁰

5.1.2.1.1. Cehennem tanrılarının ritüeli: Evin arınması (CTH 446)

Bir evin kötü yapılmış olan büyüden arındırılmasına yönelik yapılan ritüeldir. Kurbanların tanrılara sunulma yöntemlerine bakıldığında doğrudan yeraltı tanrılarına yapıldığı anlaşılmaktadır. Ritüel süresi iki gün olarak belirlenmiştir. Büyücü ritüeli gerçekleştirirken ev ile ırmak kenarında kazıdığı çukur arasında gidip gelmektedir. Birbiri ardına gerçekleştirdiği ritüellerin bir kısmını ev içerisinde bir kısmını ise ırmak kenarında gerçekleştirdiği düşünülmektedir. Ritüel detayları çivi yazılı metne ayrıntılı şekilde aktarılmıştır. Çünkü ritüelde herhangi bir uygulamanın yanlış yapılmasının büyük bir felakete yol açacağı düşünülmüştür. Bu durum ritüelin tek bir büyücü tarafından gerçekleştirilmesinin zor olacağını düşündürmektedir.

Ritüel içerisinde yer alan uygulamalarda libasyon sunuları da yer almaktadır. Metin içerisinde yer alan libasyon sunumları şu şekildedir:

²⁴⁶ Ilya Yakubovich, “Hittite *aniye/a* ‘to do’”, FsMelchert, (Ed. Ronald Kim, Norbert Oettinger, Elisabeth Rieken ve Michael Weiss), Beech Stave Press, Ann Arbor-New York, 2010, s. 375-384.

²⁴⁷ Kelimenin etimolojisi ve kullanımı hakkında detaylı bilgi için bkz. Jaan Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary*, Cilt: 1-2, Walter de Gruyter & Co., Berlin, 1984, (HED), s. 70; Friedrich Johannes, Annelies Kammenhuber ve Albertine Hagenbuchner, *Hethitisches Wörterbuch*: Lieferung 1-5, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1975, ss. 81-95; Ünal, *Hititçe El Sözlüğü*, s. 30-31.

²⁴⁸ Klinger, *malteššar*’ın ritüel törenlerinde geçtiğinde “tefekür, dua” anlamına geldiğini belirtmektedir. Jörg Klinger, “Arınma Ritüelleri ve Kötülükleri Defetme Büyüleri”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu. 1000 Tanrılı Halk*, (Ed. Wenzel Jakob), Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 2002, (Arınma Ritüelleri), s. 456.

²⁴⁹ Friedrich 1952, HWb, s. 134; Ünal, *Hititçe El Sözlüğü*, 2016, s. 421.

²⁵⁰ Otto Harrassowitz Verlag *Althethitische Ritualtexte*, , Wiesbaden, 1980, s. 183-189, 198-201.

“....Ondan sonra su borusunun arkasına şarap dolu bir haneşša kabı boşaltırlar ve şöyle der; su damdan nasıl akıyorsa ve nasıl su borusu vasıtasıyla geri dönmeyecekse evden kötü kirlilik, yalan yere yemin, kan, gözyaşı, günah, beddua ve nifak akıp gitsin ve o asla öyle geri gelmesin!” Ve sonra haneşša kabını damdan aşağı fırlatır ve tamamen kırar. Almış olduğu kerpici bütün ritüel malzemelerinin olduğu yere getirir ve o nehir kenarına gider ve yağ, her biri pişmiş toprak kap içerisinde olan bira, şarap, walhi içkisi, marnuwan içkisi ile yağlı ekmek, kırıntı ve arpa çorbası alır. Bir kuzuyu da tutar ve onu çukura doğru keser ve şöyle der:

“Bak! Ben “insanoğlu” geldim. Tanrıça Hannahanna çocuğu nehir kenarından nasıl aldıysa, ben insanoğlu da nehir kenarına “Bu evde kötü kirlilik, kavga, suç, yalan yere yemin oldu. Büyücü eski tanrıları çağırdı ... gelin ve gidin ... kötü kirlilik, kan, suç, beddua, gözyaşı ırmağı, nifak temizlensin ... ayakları, elleri bağlansın ve onları aşağıya doğru toprağa gönder”. Nehir kenarında yer alan balçığı alır ve çukura yağlı ekmek, kırıntı, lapa koyar. Bira, şarap, walhi içkisi ve marnuwan içkisi ile libasyon gerçekleştirir. “Fıskıran”ı yukarı alır ve onu içinde bağlar. Ondan sonra başörtüsünü yere uzatır. ... örtüden yapılmış yolda yürür ve onlar içeri doğru girer.”

“.... ‘Ve o temiz dağın içine gitsin ve o derin su kaynaklarına gitsin!’ Bir somunu parçalar. Şarabı libasyon gerçekleştirir. Suyu yedi kez çeker ve onu döker inci kez çektiği suyu ve onu yerleştirir . Ayrıca iki kez yedi tane pınardan çakıl taşı alır ve onu.... içine fırlatır , fakat kovaya iki kez yedi tane kappi’yi içine atar.”

“Ve o ellerini yıkar. Arpa çorbası ve gangati yemeği alır. Su kaynağından getirdiği suyu, suya libasyon yapar. Fakat ardından bir kuzuyu suyla kutsar. Ve onu keserler ve kanını topraktan huppar- kabına akıtır ve onu “Kan Tanrısı’nın önüne aşağıya doğru koyar ve şöyle der: ‘alliş, mammaş, ANUNNAKI tanrıları bu görüşme için sizi çağırdım. Bu evin davası karara bağlansın. Ve içerdeki kötü kan ve onu siz alınız ve onu “Kan Tanrısı”na gönderiniz. Ve onu toprağa götürsün ve onu oraya mıhlasin!’²⁵¹

“...ANUNNAKI tanrılarının huzurunda hançerle bir çukur açar. Yağ, bal, şarap, valhi- ve marnuwan’ı çukurun içine libasyon yapar, bir şekel gümüşü de içine atar. Bir keten el bezi alır ve onu çukurun üzerine örter ve şöyle der: ‘Çukur Tanrısı, arınma tahtını al ve onun arınma malzemelerini tetkik et!’ “

“... Kuşları ateşle pişirir ve onları tanrının huzuruna koyar. Tanrıların huzuruna sunar. Tanrıların huzuruna içmeleri için sulu bira yerleştirir ve dört tane buhurdanlığı bırakır. Hububatın tümünü tanrıların huzuruna sunar: arpa, buğday, şeppit, parhuna, nohut, bakla, mercimek, karaş, malt, kışniş, zerdali, çemen, çörekotu, titapala tohumu, tuz, lakarwan bitkisi şeniye bitkisi, her birinden bir parça ve bunların hepsi., alır ve sonra sulu birayı Tanrıların çevresinde dolaştırır ve birinci gün sona erer.”

“.....Ciğeri kızartır ve onu tamamen keser ve somunu parçalar. Ve onu çukurun üzerine yerleştirir, ocağa da koyar. Şarap libasyonu yapar ve ayrıca sulu bira boşaltır. İçme kamışlarını bırakır. Fakat hiç kimse içmez.”

²⁵¹ tercümesi için ayrıca Bk. Hoffner 1967, s.391.

“....Evin ocak bekçileri aşağıda otururlar. Onlar hayvan yağı yerler. Fakat sulu bira içmezler. Fakat büyücü kente geri döner, eve girer ve o tanrılara reverans yapar. Arpa çorbası gantisi yemeği, bira ve şarabı tanrılara libasyon gerçekleştirir sunar.”“.....Ve şunları söyler: “ANUNNAKI tanrılarını bakın. Ben bozkırdayım Gul tanrısı, yeri işaretler ... tutar. Gökyüzünün ve Yeryüzünün Memeşartisi şimdi sizlere içmek için sulu bira boşaltılmıştır. Ve onları oraya ileri doğru çeksin ve siz onları arkadan itin!”²⁵²

5.1.2.1.2. Tarpattaşsi için ambaşsi ritüeli (CTH 391)

Hastalıklardan kurtulmak için, Tarpataşsi, Aluvaimiş, Mammaş tanrılarının yardım istenmesi için gerçekleştirilen ritüellerdir.

Tarpattaşsi için Ambaşsi Ritüel metninde libasyon sunularının gerçekleştiğini anlatan satırlar şu şekildedir:

“...Büyücü kadın daha sonra Aluvaimiş için bir libasyon gerçekleştirir. Büyük bir tepsiye çam kozalaklarını yerleştirir ve derhal kızartılmış KAR²⁵³ tanelerini etrafa saçar. Kozalakları suyla söndürdükten sonra şu sözleri söyler: “Ben nasıl söndürdüysem bunları, kötülük de kurbanlarımızla öyle sönsün”

“....Daha sonra bir keçiyi Aluvaimiş adına kurban eder ve şöyle der : “Ye hadi”. Somunların önünde keçiyi doğrar ve sağ kürek etini alır. Sonra ateşte pişirir ve somunlardan ayrı bir yere yerleştirir. Karaciğeri de aynı şekilde sunar. Sol kürek etini de pişirir ve Aluvaimiş tanrılarını adına sol kürek kemiğini sunağın üstüne yerleştirir. Üst kürek etini de Aluvaimiş için yerleştirir. Mammaş için ise sunağa ... 'yi yerleştirir. Daha sonra libasyon gerçekleştirir.

“....Daha sonra aynı şekilde yüreği sunar. Aluvaimiş tanrılarını adına sunağa bir kemik ve başının bir yarısını yerleştirir . Başının öbür yarısı da Aluvaimiş için ve rahim kısmı da Mammaş için yerleştirilir, libasyon gerçekleştirilir.”²⁵⁴

5.1.2.1.3. Kısa ömürlü insanlar için: hantitaşšu ritüeli (CTH 395)²⁵⁵

Hantitaşšu Ritüeli kısa ömürlü insanların ömürlerini uzatmak için Ateş Tanrısı Agni Gulşas’a, Kader Tanrısına ve Güneş tanrısı Hepat Kamruşepa’ya yapılan bir ritüeldir. Ritüelde yer alan libasyon sunumlarının aktarıldığı kısımlar şu şekildedir;

“.... O bu duayı yedi kez tekrarlayacaktır. Aynı anda, yedi kalın somun ekmek kırar ve bir kez daire yapar. Kalın bir somun kırar ve aynı zamanda yalvarır. O, Hepat için yedi kez kalın somun kırar ve aynı zamanda der ki : ‘Güneş Tanrısı, ye ve neye ihtiyacım varsa ve sana ne için yalvarıyorsam onu senden bana ver. 'O, yalvarmayı bitirir bitirmez, kalın bir somun kırar ve şarap doldurur. (Ayrıca kader tanrısı Gulşas’a yakarır.)”

²⁵² Sevinç 2007, s. 244-265.

²⁵³ Bir tahıl türü

²⁵⁴ Goetze 1969, s. 348-349.

²⁵⁵ Ünal 1996, s.27-32.

“.... Güneş hala parlarken, kurban sahibi bir kürek (?) alır ve evin odasına yerleştirir. Akşam olur olmaz, kurban sahibi kürek yardımıyla kapı sürgüsünün altındaki zemine bir çukur kazar. O, şimdi bir domuz yavrusu alır ve çukurun içine doğru keser; onun kanını çukurun içine akıtır.

Şimdi, daha emme zamanındaki yavru domuz ölüsü, ince topraklı zeminde, buğday tahılı, kuna ve donyağlı ekmek, bunları O, çukurun içine koyar. O, yağlı bir ekmek alır ve bunu kırar (ufalar) ve bu da çukurun içinde yer alır, bunu Tanrılar için yapar. Ve sonra şu şekilde konuşmaya başlar: 'Eski Tanrılara, bunları yesinler! Domuz yavrusunun kanını iç, Ummanta'nın kalbini (?), buğdayını (?), zemini ve an-x-uşna-donyağlı ekmek ve yağlı ekmekten ye! Doyman için ye!' Daha da fazlası, çukurun içine üç kez dökerek onlara şarap verir. Onlar, ilkel Tanrılarını çağırırlar. Buğday, şarap ve bira vardır. Ayrıca O, bitki yağı da döker.

Bu bitki yağı vasıtasıyla, onlar kapı sürgüsünü yağlar ve O, kapı sürgüsüne temiz, kalın bir somun yerleştirir ve onları donyağlı kekin üzerine koyar. Şarap ve bira alır ve bunları her birinin önüne üçer kez döker. (Daha sonra şu şekilde yalvarır): 'sen, kapı sürgüsü! Kapı çiftini açmaya alışkınsın (?) şimdi git ve koyu toprağı aynı şekilde aç.

Şimdi O, çukurdan domuz yavrusunun (cesedini) kaldırır. Burada bütün bedeninden et parçalarını alır ve düzenler ve orda Güneş Tanrısından önce onları yerleştirir. Bir kez şaraptan döker ve şu şekilde konuşur: '(bak) bu uzuvları senin için nasıl yerleştiriyorum! Bu uzuvların et(ler)i lezzetli (?), ey Güneş Tanrısı ye onları! ' “

5.1.2.1.4. Aile geçimsizliğine karşı maštigga ritüeli (CTH 404)

Ailedeki geçimsizliklere son vermek için yapılan bu ritüeli, Hitit metinlerinde büyücü olarak aktarılan Maštigga isimli büyücü kadın gerçekleştirmektedir. Kizzuwatna'lı Maštigga, aile fertleri arasındaki olumsuzluklara son vermek için yeraltı tanrılarına kurbanlar sunarak çeşitli büyü ritüelleri gerçekleştirmektedir. Bu kurban sunuları arasında libasyon sunumları da yer almaktadır. Metin içerisinde libasyon sunularından şu şekilde bahsedilmektedir:

... Yaşlı kadın iki kurban sahibini kurban için ... yaşlı kadın bir mayalı kurban ekmeğini bir avuç peyniri bir testi şarabı alır ve onları kurban sahibine uzatır ve onlar ellerini koyarlar.

Bir kurban ekmeğini ve peyniri böler, şarabı da sunar ve şunları söyler: “sahibim Güneş Tanrısı, işte sana kötü dilleri teslim ettim, onları bugün de Güneş Tanrısı'na ... diller ... ecekler”

..., Yaşlı kadın suyu ve kili alır, suyu onların üzerine serper ve onları temizler, sonra hamuru onların üzerine çevirir ve şunları söyler: “böylece ağzınızla ve dilinizle tekler temizlenmiş olunuz” ve hamuru ocağa yerleştirir. Bir koyunu sevk ederler ve onu yaşlı kadın iki kurban sahibinin üzerine tutar ve şunları söyler: “işte sizin için bir vekil, vücutlarınız için bir vekil olsun: kötü dil, kötü ağız” onlar, onu ağzına koyunun tükürürler ve şunları söyler: “kötü lanetleri

tükürdünüz” çukur kazarlar, koyunu çukurda aşağı doğru keserler, sonra onu aşağıya doğru yerleştirirler, onun yanına tatlı kurban ekmeğini koyarlar, şarap sunar ve çukuru kapatırlar.

..., siyah koyunu sevk ederler, yaşlı kadın onu, onlara sunar ve şunları söyler: “sizin başınız ve vücutlarınızın tümü için siyah koyun bir vekildir, onun ağzındaki dil lanetlerin dilidir Ve onu onların üzerinde çevirir iki kurban sahibi onun ağzına tükürürler ve koyunu keserler, sonra onu tamamıyla parçalar, ocak yaparlar ve yakarlar, bal ve saf zeytinyağını üzerine boşaltırlar, tatlı kurban ekmeğini böler, onu ocağa atar ve şarap sunar.

..., Yaşlı kadın domuz yavrusunu alır, onu onların üzerinde tutar ve şunları söyler: “bak, bu ot ve tahıl ile beslenmiş domuz nasıl gökyüzünü artık göremeyecekse ve sonra domuz yavrularını artık göremeyecekse, iki kurban sahibi de kötü lanetleri aynı şekilde görmesinler” domuz yavrusunu onların üzerinde çevirir sonra onu öldürürler, çukur kazarlar ve domuz yavrusunu çukurn dip kısmına doğru yerleştirirler, onun yanına tatlı kurban ekmeğini koyarlar, şarap sunarlar, onları toprağın içinde tutarlar.

...Sonra kilden bir işnuri kabı yapar ve yağı onun içine boşaltır, kırmızı yünü içine atar kar-as'ı içine doldurur ve yaşlı kadın onu iki kurban sahibinin elbisesinin altına saklar ve şunları söyler: “Bak bu IŞTAR'ın işnuri kabıdır, o sizi iyi bir yaşama serbest bıraksın, ama size söylenen kötü sözleri de öyle gizlesin”

...Arkasından yedi adet hupuwai kabını alır, onları şarap ile sade zeytinyağı ile bal ile doldurur, ayrıca inciri, kuru üzümü, siniri, tuzu ve içyağını ekler hupuwai kabını ocağa boşaltır, hupuvai kabını ise kırar ve şunları söyler: “hupuwai kabı ağız ve dil ile birlikte kırılsın” hupuwai kabının kırıldığı zaman bir tatlı kurban ekmeğini de böler, ve onları ekmek parçalarını ocağa fırlatır.

..., Bir koyunu sevk ederler ona “vekil (=nakkušši)” denir. Yaşlı kadın, tatlı kurban ekmeğini ve bir şarap testisini alır. Koyunu güneş tanrısına sunar ve yaşlı kadın şu özleri söyler: “Ey güneş tanrısı, onlara ağız ve dil için bir vekildir, sonra bir koyun sunar, kurban ekmeğini parçalar, şarap sunar, koyunu ise öldürmezler, onu yaşlı kadın alır bunun üzerine yaşlı kadın yedi masayı alır, tatlı kurban ekmeğini bir peyniri, bir şarap testisini alır, ekmeği ve peyniri güneş tanrısına böler, şarap sunar, ayrıca yaşlı kadın, bronzdan kazmayı alır ve çukur kazarlar yaşlı kadın şunları söyler : “eğer o, ağız ve dil Güneş Tanrısı'na ... olursa” Sonra yaşlı kadın kurban ekmeğini, peyniri, pişmiş topraktan bir kadeh şarabı iki kurban sahibine sunar ve onun üzerine onlar ellerini koyarlar, yaşlı kadın kurban ekmeğini Güneş Tanrısı'na parçalar, şarap sunar ve şunları söyler : “övülen Güneş Tanrısı sen ağzın ve dilin arkasındasın”

... Sağ taraftan ve sol taraftan ateşi yakarlar, ortasına yedi adet huwaşi taşı sokarlar. Yaşlı kadın yarım avuç ağırlığında kurban ekmeğini ve şarap kadehini iki kurban sahibine uzatır, onlar onun üzerine ellerini koyarlar, yaşlı kadın tatlı kurban ekmeğini böler, şarap sunar ve şöyle söyler: “Her kim huwaşi taşlarını aynı yere diktiyse bak şimdi onlar yıkılacak gibi duruyor o gün de iki kurban sahibinin ağzından ve dilinden her ne geldi ise o sözler de aynı şekilde yıkılacak gibi dursunlar”.

... Yaşlı kadın güneş bitkisini alır, ona tiwariia adı verilir. İki kurban sahibinin vücudunu siler ve şunları söyler: “ağız ve dilin kötü sözleri de sizden silinmiş olsun”. Yaşlı kadın suyu kadehten ya da huppara kabından iki kurban sahibine uzatır içerisine nitri doldurulmuştur. İki kurban sahibi suyu başlarının üzerine dökerler, ellerini ve gözlerini yıkarlar. Sonra suyu bir sığırın boynuzunun içine boşaltırlar. İki kurban sahibi onu mühürlerler, yaşlı kadın şöyle söyler: “Eski, krallar geri geldiklerinde ve ülkenin durumunu denetlediklerinde ancak o zaman bu mühür kaldırılsın.”²⁵⁶

5.1.2.1.5. İktidarsızlığa karşı paškuvatti ritüeli (CTH 406)

İktidarsızlığa son vermek için yapılan ritüel Paškuvatti tarafından gerçekleştirilmiştir. Ritüelde büyücü Paškuvatti iktidarsızlığa karşı tanrı Uliliyaššiš'e şarap sunumunda bulunmaktadır. Metinde şu şekilde bahsedilmektedir;

Bunlar, Parašša'da yaşayan Arzavalı kadın Paškuvatti'nin sözleri: Eğer bir adam üreme gücünden yoksun ve kadınları arzulamıyor ise onun adına Uliliyaššiš'e kurbanlar götürür ve üç gün boyunca ona yalvarırım. İlk gün şunları hazırlarım: Bir kişiye göre azık ayarlanır ve şunlar eklenir; kurban olarak üç tane tatlı un somun, bir tarnaş ağırlığında su, incir, üzüm, saman, buğday, tanrı için yemek, hemen her şeyden küçük parça; güzel bir koyunun yünü, şarap testisi, başlık ve erkek kurban sahibinin gömleği erzak hazır edilir.

*... Bu adama lütuf göster. Karısını gebe kıl. Onu koru ve gözet. Ona yönel ve onunla konuş. İzin ver eşi de senin hizmetkârın olsun. İzin ver bu adam, karısından doğacak oğulların ve kızların babası olabilsin! Onlar senin kölen ve cariyen olacaklar. Onlar sana hep somun, yemek ve şarap kurbanları sunacaklar.*²⁵⁷

5.1.2.1.6. Düşman sınırında çağırma ritüeli (CTH 422)

Gaşkalılara karşı savaşı kazanmak için yapılan bu ritüelde Hattili tanrılara libasyon sunuları gerçekleştirilmiştir. Metinde libasyon sunumu şu satırlarda aktarılmıştır:

...O erkek bitirdiğinde tekrar Hatti tanrılarının huzuruna gider ve onlar et ve ekmeği yiyip, bitirirler. O erkek Hatti tanrılarına libasyon yapar, ordunun Fırtına Tanrısı'na ve Savaş Tanrısı'na libasyon gerçekleştirir. Onlar, onlara yeteceğini düşündükleri kadar çok içecek verirler. “Tanrıların efendisi” şölende kullanılan malzemeleri ve koyun postunu alır. Onlar orduya dönerler ve bu koşulda savaşa giderler.

CTH 434: ^DMAH-^DGUL-šeš Tanrıçaları için yapılan ritüellerin de libasyon sunumu şu satırlarla aktarılmıştır:

...Rahibe açık ülkeye her ne götürdüyse, onları şehre geri taşır ve gizli bir yerdeki kapalı bir odaya depolar. Yaşlı kadın dışarı çıkar ve güneş altında üç

²⁵⁶ Reyhan 2002, s.27-65.

²⁵⁷ Goetze 1969, s.349-350.

parça katran toplar, bronz bir hançer alır ve bir ateş yakar. Suyu ve içindeki somun parçasını boşaltır ve şunları söyler :

Büyücü her ne söylediye, her neyi birbirine bağladıysa, her neyi ördüyse, her nerede her neyi yaptıysa, onun tam olarak bilmediği şeylerdir. Yaptığı büyü bir sütuna benziyordu ve bir tel gibi büküyordu. Ona engel oluyorum. Büyülü sözleri bir sütun gibi diktim ve onları bir tel gibi çözdüm."²⁵⁸

5.1.2.1.7. Kirliliğe karşı ammihatna ritüeli (CTH 471)

Kizzuvatnalı adam Tanrı Işhara'nın rahibi Ammihatna şunları söyler: Eğer insan temiz ise ve ona kötü ekmeği herhangi bir kimse yemek için verirse, ya da ona kötü yağı yemek için verirse, ya da ona büyülenmiş ekmeği ve yağı herhangi bir kimse yemek için verirse, ya da ona taş evin ekmeğini ve yağını herhangi bir kimse yemek için verirse, ya da ona kadının vücudunun kanını içmek için verirse ve bu kurbanları sunacağım.

... Güneş henüz batmadan önce büyücü iki su kabı, iki kişri yünü, iki yumak kırmızı yün, iki yumak mavi yün, iki şekel gümüş, iki kap ince yağ, iki kazzarnul kumaşı, iki ince ekmek, iki KUKUB kabı şarabı alır ve bunları büyücü alır ve o nehre gider ve iki ince ekmeği böler ve onları nehrin içine fırlatır ve iki KUKUB kabı şarabı alır ve iki KUKUB kabından şarabı nehre boşaltır. Ayrıca iki kap ince yağ alır, sonra nehre biraz akıtır sonra yerin güneş tanrısından su ister büyücü iki kap suyu alır. Sonra suyu yedi defa nehirden alır ve nehrin içine doğru yedi defa boşaltır. Ve su ile onları doldurur.

... Ve onları çatıya taşır ve iki çift hasırdan altlık koyar sonra iki su kabını hasırdan altlıkların üzerine koyar ve iki su kabının önüne aşağı doğru bir hubruşhi kabı tahtadan yapar hubruşhi kabının arkasına ise hasırdan bir masa koyar ve hasırdan bir masaya iki mulati ekmeğini on ince ekmeği, iki küçük çanak saf zeytinyağı, sedir ağacı, dört bardak şarap koyar.

... Ve sade tuzsuz dört mulati ekmeği ve sade elenmemiş olan unu alır ve büyücü bir mulati ekmeğini suya yanına böler ve onu yere koyar. Elenmemiş unu Şaramna kabından tamamıyla döker, Şaramna'dan mulati ekmeğinin üstüne boşaltır.

... Ve büyücü dokunulmamış temiz yere iki defa yedi hupruşhi kabını hazırlar. Sonra hupruşhi kabını iki defa yedi kurban masasına koyar. Sonra bir kurban masasını aşağıya şöyle hazırlar: otuz iki hupuwai kabı: bunlardan on altı hupuvai kabı bira ve şarap doldurulmuş, on altı hupuwai kabı ise bal zeytinyağı, incir, kuru üzüm, zeytin doldurmuştur ve yirmi dört kuzu koyar sonra bir ince ekmek üzerine tuz, sinir üzerine koyar bir ince ekmek üzerine ise gangati'yi koyar bir ince ekmek üzerine ise meyveleri döker Sonra zeytinyağını şimmallu kabının üzerine boşaltır.

... Ve gizli yerde çadır bırakılmıştır ve o oraya gider sonra temiz su kabından suyu üzerine boşaltır ve bardağı doldurur. Ve onu evine götürür ve gösterişli kıyafetleri fırlatır ve temiz su ile yıkar. Gösterişli kıyafetleri ise büyücü alır.

... Ve onları diğer hasırdan masaya aşağı doğru şöyle hazırlar; beş ince ekmeği, bir mulati ekmeği, bir ince kâse arpa ezmesi, iki haraşpauvant ekmeği, bir küçük

²⁵⁸ Goetze 1969, s.354-355.

çanak zeytinyağı, iki bardak bira, şarap, bir su kabı, büyücü bir büyük kuşu koyar ve onu güneş tanrısına ve tanrı Hurni'ye sunar.

...Ve büyücü ince ekmeği alır. Üzerine gangati'yi koyar. Ve de bir şekel gümüşü alır. Sonra ince kâseye suyu döker. Sonra bir şekel gümüşü içine atar.²⁵⁹

5.1.2.1.8. Papanikri ritüeli (CTH 476)

Ritüel doğum sandalyesi kırılan kadının üzerindeki lanetin kaldırılmasını amaçlamaktadır. Ritüel içerisinde Tanrı Hannahanna, Alitarapa, Fırtına Tanrısı Hepat, Urnazhiya şarap, bal, yağ gibi sıvı sunuları yapılmıştır. Ritüelin metin içerisindeki libasyon sunularını içeren satırları şu şekildedir:

... Ancak akşam vakti olunca iç odanın üzerine iki sepeti verir. Ama sapın senin elinde şöyle iki yün, dört başörtüsü, iki kırmızı yünden elbise, iki lacivert yünden elbise, iki kere gümüş ve iki camdan kâseye ve onların üzerine kurban beyi görünmüş olur. İki çömlek yağ, iki susam yağı, iki kap bal, kırk ekmek, iki arpa ekmeği, iki kâse şarap, iki kap sebzeli yemek ve ikinci günde kurbanı sunarlar. Ve sonra o gün içinden gider.

... yedi pulluria kabı ve onlar bal ile dökülmüştür ve onların üzeri incir ağacı ile örtülmüştür. ve yedi ku-ku-ub kabına şarabı dökmüştür ve onların üzeri incir ağacı ile örtülmüş, on dört adet purpuri kabının içine ve yedi purpuri kabı ile hoş kokulu ince yağ dökülmüştür. Yedi purpuri kabı ile yağ ağaca dönüştürülmüştür. İki hupurni kabının içine güzel kokulu ince yağı o, ayrıca susam yağının içinde bir hutnuki kabı, bal yedi ekşi ekmeği yer alır.

... Halka bulgur ekmeğini ve alattarin ekmeğini böler ve sonra yemeği önüne tamamen yerleştirir ve çanak kab ile şampukki yemeğini alır ve onu ateşe fırlatır. Ve daha sonra tanrıları için onu koyar. Ve tanrılar ince ekmek ile tören içerisinde sıralanır ve şarabı kurban sunarlar.

... ve onlar tanrı Hepat'a kurbanı sonradan koyarlar. Ve büyük bir kuşun sembolünü kutsal ormanda kurban sunar ve sonra kuşun kalbinin içini alır ve onu ateşe fırlatır. Sığırı daha sonradan tanrı Hepat için ve beş adet halka bulgur ekmeğini, bir adet aladdarin ekmeğini ve bir adet arpa ezmesi çorbasını ve bir adet çömlek şampukkiyi alır ve halka bulgur ekmeğini ve aladdarin ekmeğini böler ve sonra yemeğin önüne tamamen yerleştirir. Bir çanak arpa ezmesi çorbası ile bir çömlek şampukki yemeğini alır ve onu ateşe fırlatır ve onun arkasından tanrıların önüne yerleştirir ve şarabı kurban sunar ve daha sonra ince ekmekler, tanrılar ve kadınlar tören içerisinde sıralanırlar çökmüş olan toprağa kurban sunarlar.

... Kurban beyi arkadan yürür ama onlar iç odanın kapısına vardığında ve kurban beyi oturur ve patili rahibi ve koyunu oradan alır ve temiz uzak bir yere götürür. Ve o "sağlığa" diye seslenir ve sonra kurban beyi iç odanın içine gider ve bir kuşu ile urnazhiya için kurban sunar. Ve bir kuşu o sağlığa kurban sunar ve kurban beyleri evlerinden uzak bir yere giderler. Sabah olduktan sonra

²⁵⁹ Murat 2002, s.21-60.

*çocuğu ve onu yukarıya doğru bir baston ile duvara vururlar. Bu sırada gün içinden geçer ve ona içkiyi kurbanını sunarlar tanrıyı içerler.*²⁶⁰

5.1.2.1.9. Doğum ve eski yıllar ritüeli (CTH 477)

Doğum ritüelinde tanrılar; Zurgi Hapiya İtkalziya Kulamuşiya Şinapşisi'ye yapılan kurban sunularının arasında içki sunuları da yer almaktadır. Ritüel metninde içki sunumu şu satırlar ile anlatılmaktadır:

... ve iki testi şarabı o alır ve yukarisına sedir ağacı ılgın ve zeytin ağaçlarıyla bağlanmıştır. Ve bunun bir yanına, diğer bir yanına, o asar.

... ve sedir ağacı ılgın ve zeytin ağaç ile kırmızı yün bağlanmış ve patili rahibi onları alır ve onların üzerinden kadını, kayışı ve atkıyı o yerleştirir alır güzel kokulu iyi ince bir yağı, başının üzerine döker ve ona eli ile o, kırmızı yünü bağlar.

... ve sonra sedir ağacı ılgın ve zeytin ağaçları kırmızı yün ile bağlanmıştır. Patili rahibi kadının üzerine yerleştirilmiştir. Atkının üzerine şimdi o, onları nahiti ekmeği ile yerleştirir ve patili rahibi bir testi şarabı kadına verir o, onun üzerine iki genç keçiyi koyar ve onları kadına şarap ile kurban sunar ve patili rahibi onları uzağa götürür.

... ayrıca, patili-rahbi bir erkek çocuğunu dışarı götürür. Günde ... yerleşirler bundan başka, bu günde uzzi-kurbanı.zurgi için o kurban sunar ve o ... ve o şehel lişkiyi verir. ...kun zagannahiti hazırlar. Ve bir konuyu yerine ... üç-sert ve yedi-sert birayı libason yaparlar. Ama kadın ...doğum sandalyesinde ikinci zamanda temizlenir.

... “Bak Onların ardından yağ ve bal döktüm. Bıraktıkları iz yağ ve balla kutsandı. İzin ver, kem söz buradan uzak olsun. Nasıl ki, bir nehir geriye doğru akmazsa, kem sözler de uzaklara gitsin. Geri dönmessinler” Daha sonra kurban sahibi üç gümüş şekel tarttı ve bir sürahi ile üç gümüş şekel üzerine su döktü. Bunlar yapılırken rahibe şunları söyledi: “Her kim ki tanrının huzurunda kötü konuşursa, nasıl ki karanlık dünya bu suyun üstünü örtüyorsa, dünya da kötü sözün üstünü örtsün. İzin ve bu sözler serbest ve bağısız kalsın. İzin ver, tanrı ve kurbancı bu dertten kurtulsun!”²⁶¹

5.1.2.1.10. Tanrıları yollara çağırma ritüeli (CTH 483)

Hatti ülkesine tanrıları çağırma için sedir tanrılarına içki sunuları ritüel metninde şu satırlar ile anlatılmıştır:

... Onlar Tawinia kapısından iner ve yol üzerine sedir tanrıları için sepet işi bir masa kurarlar. Onun üzerine hazırlanmış bir sepet koyarlar ve onun önünde odun yakmak için bir ocak yaparlar. Onlar sepet işi masadan aşağı doğru uzun bir kumaş çeker ve onunla yol yaparlar. Ondan sonra kumaşın önüne iyi undan

²⁶⁰ Güçerdem 2007, s.89-110.

²⁶¹ Güçerdem 2007, s.138-151.

bir yol çizerler; un yolun bir kenarına, baldan bir yol çizerken, diğer kenarına şarap ve iyi yağın karıştırılması ile oluşan bir yol çizerler.

... Ondan sonra o erkek ince bir böler, onun üzerine ise kabarmış keki koyar ve onu yolların son bulduğu noktaya yerleştirir. O ince bir ekmek böler, onu yolun üzerine serper ve bir şarap libasyonu yapar. O ince bir ekmek böler, onun üzerine kabarmış keki koyar ve onu yolun üzerine yerleştirir, aynı zamanda şarap libasyonu yapar. Bir kahin, ... sedir ağacının bir parçasına bağlı olan kırmızı yünü, bitumen kadehini alır, iyi yağın dışına ve yollara iyi yağ serper. Bir kâhin, ...in üzerinde uzanan ve acı bir şekilde bağırarak kartalın kanadını kaldırır; kahin dua okur. O erkek sepet işi masanın üzerine uzun bir kumaş koyar, yol ve patikadan çakıl taşları alır ve onları masanın üzerine koyar. O mayalı ekmeği ve peyniri, aynı zamanda meyveyi, arpayı tanrı için serper, bir şarap libasyonu yapar ve şöyle der: “Ey sedir tanrıları Bakın .. Sizin yollarınızı uzun cüppeye uzanan eşarpla kapladım ve sizin için iyi un ve iyi yağ serptim. Öyleyse bu yerin üzerinde yürüyünüz. Hiçbir yıkılmış ağaç senin ayaklarına engel olmasın, hiçbir taş ayaklarına güçlük çıkarmasın! Dağlar senin önünde düzelsin, nehirler, senin önünde köprü olsun!” O ince ekmekleri parçalar, kabarmış keki dağıtır, bir libasyon yapar ve der ki:

“Kuvvetli Sedir tanrıları yolları yesin ve içsinler. Onların açlıkları doysun ve onların susuzlukları kansın. Ey tanrılar, tercihinizi kral ve kraliçeden yana kullanın Her nerede olursanız olun, ey sedir tanrıları ister gökyüzünde ister yeryüzünde ister dağların üzerinde ister nehirlerin içinde, ister Mitanni ülkesinde veya Kinza ülkesinde, Tunip ülkesi, Ugarit ülkesi, Zinzira ülkesi, Dunanapa ülkesi, İdarukatta ülkesi, Gatanna ülkesi, Alalha ülkesi, Kinahhi ülkesi, Amurru ülkesi, Sidon ülkesi, Tir ülkesi, Nuhaşše ülkesi, Ugulzit ülkesi, Arrapha ülkesi, Zunzurhi ülkesi:

... “Kral ve kraliçenin yanına dönün Onlara hayat, sağlık, uzun yıllar ve günler verin. Onlar tanrıların ayağına mayalanmış bir ekmek ve peynir, meyve ve incir saçıyorlar; onlar şarap, bal ve iyi yağı birbirine karıştırıp akıtlar ve şöyle der: “Bak ben sizin, sedir tanrıları için ayaklarınıza mayalanmış bir ekmek ve peynir koydum. Bu yüzden düşman ülkeyi terk et kutsanmış, iyi ve mükemmel Hatti ülkesine geri dön. Kötülük, kötü hastalık, humma, kıtlık, veba, bela, kötü söz... Hatti ülkesinden silinsin ve hepsi düşmana verilsin. Özel ritüeller düzenlemeyen ve kurban ekmeği bölmeyenler sınırlar!”²⁶²

5.1.2.1.11. Bir kadın gebe kaldığında yapılan ritüel (CTH 489)

Bir kadının doğum yapmadan önce ve doğumu gerçekleştirdikten sonra yapılan ritüelde tanrılara şarap sunuları gerçekleştirilmiştir. Libasyon sunusunun metinde yer aldığı satırlar şu şekildedir:

... O şöyle kurban sunar: Bir kirsî, iki tarpala (...-renginde yün?) bir utu unu, bir mualti-ekmeğinin yarım avuç dolusu unu, dört ince ekmek yağ, bir küçük ve bir testi şarabı alırlar. Ve onun sepetlerine her kim kurban sunarsa ve ona kurban beyi bir ücret öder. Herhangi bir şey (her kim) ona iyi (görünürse) kurban sunarlar bir ördek, bir şaniwali-ekmeğinin lapası ...

²⁶² Goetze 1969, s.351-353.

*avuç dolusu, beş ince ekmek, bir sepet? meyve ve bir testi şarap ve onlara onu orada hiçbir şey yoktur.*²⁶³

5.1.2.1.12. Şamuha ritüeli (CTH 480)

Şamuha Ritüeli, kötü büyüye maruz kalmış ve kirlenmiş kimseleri temizlemek için yapılmaktadır. Ritüelde yağ, bal ve su gibi malzemeler ile tanrılara libasyon yapılmıştır. Libasyon sunusunu anlatan metin içerisindeki satırlar şu şekildedir:

*... “Onların ardından yağ ve bal döktüm. Bıraktıkları iz yağ ve balla kutsandı. İzin ver, kem söz (buradan) uzak olsun. Nasıl ki, bir nehir geriye doğru akmazsa, kem sözler de uzaklara gitsin geri dönmeler” Daha sonra kurban sahibi üç gümüş şekel tarttı ve bir sürahi ile üç gümüş şekel üzerine su döktü. Bunlar yapılırken rahibe şunları söyledi: “Her kim ki tanrının huzurunda kötü konuşursa, nasıl ki karanlık dünya bu suyun üstünü örtüyorsa, dünya da kötü sözün üstünü örtsün. İzin ve bu sözler serbest ve bağız kalsın. İzin ver, tanrı ve kurban sahibi bu deritten kurtulsun”*²⁶⁴

5.1.2.1.13. Cenaze ritüelleri

Ölen kişinin mezarının yanında gerçekleştirilen kurbanların içerisinde içki kurbanları da yer almaktadır. Hitit cenaze ritüel metinlerinde cenazelerde gerçekleştirilen libasyonlardan bahsedilmektedir. Ölü için içki kurbanının sadece Hitit toplumuna özgü bir gelenek olmadığı pek çok toplumda da uygulanmış olduğu bilinmektedir.²⁶⁵ M. Akyurt, Yanarlar mezarlığında tespit edilmiş olan küp mezarların dışında ele geçen testilerin libasyon amaçlı kullanıldığını, özellikle antilop başlı kabın Kültepe mezarlarında da tespit edilmesinin²⁶⁶ ölü kültürünün güçlü bir göstergesi olduğunu vurgulamaktadır.²⁶⁷ Ilıca mezarlık alanı, Acemhöyük, Alişar mezarlık alanlarında da ele geçmiş olan bu tür ritonlara ait ipuçlarına cenaze ritüel metinlerinde rastlanmıştır.²⁶⁸

Libasyonda kullanılan kapların kırık bir biçimde ele geçmesi içki kurbanı sonrası kapların kırılmış olabileceğini akıllara getirmiştir. Libasyon kaplarının hangi amaç ile kırıldığı net bir şekilde bilinmemekte olup bu konuda birçok teori ortaya atılmıştır.²⁶⁹

²⁶³ Güçerdem 2007, s.151-172.

²⁶⁴ Goetze 1969, s.346

²⁶⁵ Sevinç “ Hititlerde Ölümlere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007.

²⁶⁶ Akyurt 1998, s. 133.

²⁶⁷ Akyurt 1998, s.132.

²⁶⁸ van den Hout 1994, s.66.

²⁶⁹ G. Thomson, *Eski Yunan Toplumunu Üstüne incelemeler: Tarih Öncesi Ege II*, (çev. Celal Üster), İstanbul, 1985, s. 265.

G. Thomson’a göre bu kapların kırılma amacının içlerine hapsolmuş büyüü serbest bırakmak, ölen kişinin ruhu olarak dünyaya geri dönmesini engellenmek için yapılan büyüsel bir eylem olduğunu belirtmiştir. T. Van Den Hout ise libasyon kaplarının ölen kişinin eşyası haline gelmesi ve başkaları tarafından bir daha kullanılmaması için bu eylemin gerçekleştirildiğini ve kişilerin kedere bağlı olarak bu hareketi gerçekleştirmiş olabileceğini belirtmiştir.²⁷⁰

İçki kurban kaplarının kırılma eylemi cenaze törenlerinin anlatıldığı metinler içerisinde de yer almaktadır. Hitit dönemi içerisinde halka ait olan mezarlık alanlarda da kırık seramik parçalarının tespit edilmiş olması bu eylemin toplumun her kesiminde insanın cenaze merasiminde uygulanmış olabileceğini göstermektedir. (Dipnot ekle.)

Cenaze törenlerinin birinci ve ikinci gününde kansız kurban sunuları gerçekleştirilmektedir. Törenin bu kısmında gerçekleştirilen sığır kurbanı ve beraberinde söylenen duaların ardından libasyon yapılmaktadır. Ölüye kurban edilen içki GEŠTIN “şarap”, şarabın içerisine konulduğu ve ritüel sonrası kırılan kap DUGHAB.HAB olarak belirtilmiştir. Metinlerde anlatıldığına göre bu kap altın veya boynuzdan yapılmış olup bazı metinlerde uzun boynuzlu kap ifadesi kullanılmıştır.

Birinci ve ikinci gün içerisinde “ ... *Ve her bir tanrıya bir sofraya ve ardından saki bir iş-pa-an-tu-uz-zi kabı ile birayı her birine üç kez kurban eder ayrıca ölüye yiyecek verilir, ayrıca ona üç kez içecek verirler üçüncü defasında “İyi Gün” tanrısını adıyla çağırırlar.*”²⁷¹

İçki kurbanı LÚSAGI.A²⁷² “saki” tarafından gerçekleştirilmiştir. Hitit metinlerinde KAŠ sıkça bahsedilen birayı her tanrıya ve ölen kişilerin ruhlarına üçer defa sunmaktadır. Libasyon tanrıların heykellerinin önünde gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Sakinin libasyon için kullandığı kabın ismi korunamamıştır. Sadece DUGi[- hecesi okunmakta olup işpantuzzi kabının saki tarafından libasyon sunusunda sıkça kullanılmış olması cenaze ritüelinde de kullanıldığını düşündürmektedir.²⁷³H.

²⁷⁰ van den Hout 1994, s.54 .

²⁷¹ Metnin transkripsiyon ve tercümesi için bkz. Otten 1958 a, s. 22; Kassian et al., 2002, s. 54 . KUB 30.16+39.1

²⁷² Daddi 1982, s. 180 ; Alp 1941, s.14; H. G. Güterbock, “The Hittite Temple According to Written Sources”, *Compte rendu de la XXe Rencontre Assyriologique Internationale*, Leiden 1972, s. 130.

²⁷³ Sevinç F “*Hititlerde Ölümlere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2017, s.147.

Otten; *işpantuzzi* kabının bira libasyonu için sadece cenaze ritüellerinde kullanıldığını, diğer ritüellerde içerisinde şarap konularak kullanıldığını bildirmektedir.²⁷⁴

“...verdiler []x gider ve masaya Saki pismis topraktan GAL kadehini götürür [] ve onu saray oğlanı ölünün ruhuna [] tanrısallır, somun yoktu [Ardından Tanrıça Mez]ulla'yı içer.

Saki tatlı ekmekleri getirir ve parçalar ve sonra onu masaya koyar. Erkek şarkıcılar hunzinar çalgısı ile şarkı söylerler, ritüel görevlileri aha (diye) bağırlar ve sesleri kısıktı, saki ise altından bir GAL kadehini alır. Ve sonra, ölünün bulunduğu yatak odasındaki saray oğlanına verir. Saray oğlanı ise onu, ölüye doğru uzatır ve o sırada orada yatağın önünde aşağıda (duran) pismis topraktan GAL kadehinin içine döker ve altından GAL kadehini tekrar sakiye verir ve onu dışarı çıkarırlar ve onun arkasından] Fırtına Tanrısı'nı ve Zippalanda şehrinin Fırtına Tanrısı'nı içer. Şarkıcı hunzinar çalgısı ile şarkı söyler, heykel tapınıcısı aha (diye) bağırlar fakat sesleri kısıktır ve ona yatağa karşı GAL kadehini tutar. Sonra saki pişmiş topraktan GAL kadehini aşağıya [] []x tutar. Ayrıca onu aşağıya []'ya döker. Sofracı iki tatlı ekmeği kapıdan getirir ve onları parçalar ve onları tekrar sofraya koyar. Onun arkasından ise Koruyucu Tanrıyı içer.”

“...ve ondan sonra onun ruhunu üç kez içer, erkek şarkıcılar hunzinar çalgısı ile şarkı söylerler, heykel tapıcıları “aha” diye bağırlar, fakat sesleri kısıktır. ... Tatlı somun ekmeğini saray oğlanı böler ve onu ocağın içine bir yere, asker tayınlarına yerleştirir. Ve onun ruhunu üç kez içtiğinde, saki GAL kadehini çevirdiği zaman erkek şarkıcılar hunzinar çalgısı ile şarkı söylerler. Heykel tapıcıları aha (diye) bağırlar, fakat sesleri kısıktır.”

“... GAL kadehini onun ruhu için çevirdiği zaman ... onu yere fırlatır ve şarkı söyler.”

Metinde anlatılan cenaze ritüelinde yakma töreninde önce içki ve hayvan kurbanı yapılmakta ve ardından cenazenin yakılma işlemi gerçekleştirilerek cenaze törenine katılan ruhsal güçlere ve tanrılara memnuniyetleri için içki kurbanı yapılmaktadır. Tabletten ilk satırları tahribattan dolayı tam olarak okunamamıştır. Ritüel sakinin hazırlıkları ile başlar. Pişmiş topraktan GAL kadehini Hitit metinlerinde sıkça bahsedilen kült malzemelerinin yer aldığı masaya yerleştirir.

Metnin arka yüzünde, ön yüzde anlatılan ritüellerin tekrarı şeklindeki ritüeller aktarılmaktadır.

Ritüel içerisinde hazırlanan yemek ölü içinde hazırlanmaktadır. Ölü yemeğinde gerçekleştirilen içki sunuları tapınağın kutsal odası içerisinde ölünün kemiklerinin yerleştirildiği yatağın önünde gerçekleştirilir. Saki GAL kadehini kutsal odaya

²⁷⁴ Otten 1958a, s.23 ; Coskun 1972, s. 90 .

getirerek yatağın başında duran saray oğlanına (*DUMU É.GAL*) teslim eder. Saray oğlanı elinde tuttuğu altından yapıldığı belirtilen GAL kadehini ölüye sunu jesti yaparak yatağın önünde yer alan topraktan yapılmış olan GAL kadehinin içerisine boşaltır. Libasyon yapılan içkinin içeriği hakkında herhangi bir bilgi metin içerisinde yer almamaktadır. Saray oğlanı tarafından gerçekleştirilen ritüelden “dökme, boşaltma” eylemi anlamına gelen *lahuwai* olarak bahsedilmiş olması ölüye yapılan bir içki sunumu olduğunu düşündürmektedir. Libasyon işleminin bitmesi ile altın GAL kadehini saray oğlanı sakiye teslim etmektedir. Bu ritüel işlemi ile eş zamanlı olarak kutsal odanın dışında ritüeli yöneten kişi Fırtına tanrısı ve Zippalanda şehrinin Fırtına tanrısına müzik ve şarkılar eşliğinde içki sunumu gerçekleştirmektedir.

Tapınağın kutsal odasında yapılan içki sunularının sonuna gelindiğinde Saki GAL kadehini oda içerisinde yer alan yatağın önündeki toprak kabın içerisine boşaltır. Ve Ritüel sonunda “kirlenmiş” olduğu düşünülen toprak GAL kadehi yere fırlatılarak kırılır ve acılı feryatlar başlar. Ritüel metnin geri kalan kısımları tahribata uğradığı için okunamamıştır.²⁷⁵

8. Gün²⁷⁶

Transkripsiyon:

KUB 30.24a+KUB 34.65

“şarap kabı ve 1 tawal- içkisi kabı [...] Ayrıca [onlar ...] 1 domuz ve 5 arda kuşu [...]. ve sonra domuza gümüş ağız takarlar [] 5 arda kuşuna ise ağırlıkları 5 sekel olan gümüş ve altın 5 kap takarlar; sonra domuzu ve arda kuşlarını pınarın içine koyarlar? ve sonra domuz suya yönelir ve söyle der: İşte! Domu[z] suya yöneldi, henüz sana henüz sığırlar, koyunlar, atlar ve katırlar [.....] ve 1 sığır ve 7 koyunu pınarda aşağı doğru keserler”

.....

“Bira testisini ve şarap testisini tamamen kırarlar. Kazma ve küreği orada bulundukları yerde yakarlar. Külleri ise kaldırır ve at kafaları ve sığır kafalarını yakmış oldukları yere boşaltırlar.”

8. gün ritüel metninin ilk satırlarında ritüel sırasında kullanılacak malzemeler sayılmaktadır. Kazma (^{GIŠ}AL), kürek (^{GIŠ}MAR), şarap kabı, tawal içkisi kabı, bir

²⁷⁵ Sevinç F Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007, s. 165-166.

²⁷⁶ Metnin transkripsiyon ve tercümesi için bkz. Kassian et al., 2002, s. 374 vd; Otten, 1958a, s. 58 vdd; tercüme için ayrıca bkz. Christmann-Franck, 1971, s. 71 vd.

domuz (ŠAH) ve 5 tane arda kuşu. Domuza bir ağız, arda kuşuna ise gümüş ve altından kapları monte edildiği anlatılmaktadır. Burada bahsedilen işlemlerin gerçekleştirildiği göz önüne alındığında domuz ve arda kuşunun canlı olmadığı anlaşılmaktadır. T. Van Den Hout'a göre domuz ağzının riton olabileceğini düşünmektedir.²⁷⁷ Kültepe'de ele geçmiş olan domuz riton²⁷⁸ ve akikten yapıldığı tespit edilen Kültepe mezar hediyesi olan bir domuz başı bu teoriyi destekler niteliktedir.²⁷⁹ Kültepe'de ele geçmiş olan kuşlara kap eklemelerinin yapılmış olması arda kuşunun da bir riton özelliği taşımış olabileceğini düşündürmektedir.²⁸⁰

10. Gün²⁸¹

"10. günde gün ağardığı zaman heykel hala evdedir ve 2 saray oğlanları altın huppar kasesinden içmesi için heykele verirler. Ayrıca 1 besili sığır ve 7 koyunu heykele kurban etmek için sunarlar: 1 koyunu Yeryüzünün Güneş Tanrıçası'na, 1 koyunu Gökyüzü'nün Güneş Tanrısı'na, 2 koyunu büyükbaba ve büyükannelere, 2 koyunu ve 1 sığırı ölünün ruhuna, 1 koyunu ise İyi Gün Tanrısı'na kurban ederler. Karaciğeri geriye koydukları zaman ölüye yemesi için verirler ve çadır aynı yerde (bir önceki yere) kurulur."

Ritüelin 10. gününde gün doğması ile ev içerisinde yer alan heykele huppar kabı ile içki sunusu gerçekleştirilir. İçkinin içeriği net olarak bilinmemektedir. Libasyonda kullanılan huppar kabı 2. gün ateş içerisinde yanan cesedin kemiklerinin konulduğu kap olarak metin içerisinde daha önce bahsedilen kaptır. Ancak 2. gün de kullanılan kabın boyut olarak daha büyük olduğu düşünülmektedir.²⁸²

11. güne ait ritüeller ile ilgili kayıtlar ele geçmemiştir. 12. gün tableti özet niteliğinde olup "bağ bozumu" günü olarak adlandırılmıştır.²⁸³

*"ölün kişinin ruhunu içtikleri zaman 1 saki ocağın yan tarafında aşağıya doğru durur ve 1 saki de diğer tarafında durur ve onlar şarap testilerini tutarlar. Ve o ölen kişinin ruhunu içerken sakiler! bir taraftan biri ve diğer taraftan diğeri ocağın içerisine libasyon yapar."*²⁸⁴

²⁷⁷ Van den Hout 1994, s. 66.

²⁷⁸ T. Özgüç Kültepe-Kanis. *New Researches at the Center of the Assyrian Trade Colonies*, Ankara, 1959, s. 63, Tablo 47, Sekil 3-4. Bu konu için ayrıca bkz. Ertem, 1965, s. 73.

²⁷⁹ T. Özgüç 2005, s. 203.

²⁸⁰ T. Özgüç 2005, s. 174.

²⁸¹ Metnin transkripsiyon ve tercümesi için bkz. Kassian et al, 2002, s. 432 vdd; Otten, 1958a, s. 54 vdd. KUB 39.10

²⁸² Huppar-'ın içine libasyon sahnelerinde içki akıtıldığına, kral ve kraliçenin GAL kadehiyle içkilerini içtikten sonra geri kalanı huppar- kabına bosaltıklarına dair metin yerleri için bkz. Coskun, 1969, s. 51.

²⁸³ KUB 39.6; bkz. Kassian et al., 2002, s. 610 vd; Otten 1958a, s. 48 vd.

²⁸⁴ Metnin transkripsiyon ve tercümesi için bkz. Kassian et al., 2002, s. 512 vd; Otten 1958 a, s. 44. (KUB 34.66+39.7+KBo 34.57+38.173+39.148+40.22)

Metin içerisinde ölü ile bütünleşmesi için ölü ruhunun içilmesi işlemi gerçekleştirilmiştir. Bu işlem sırasında ocak unsuru belirginleşmiştir. Ocağın her iki yanında birer saki beklemekte olup ölünün ruhunun içilmesi sırasında ocağa şarap libasyonu yapılmaktadır. Metinde ^{DUG}HAB.HAB olarak geçen şarap testisinin cenaze töreninin ilk ve son günlerinde kullanılmış olması dikkat çekicidir. Ancak herhangi bir anlam taşıyıp taşımadığı bilinmemektedir. ²⁸⁵

“Gece olduğunda yalnızca bir wakšur ölçüsü iyi yağ kalır ve lelhuntalli kabını getirirler ve onu ocağa heykelin huzuruna koyarlar ve lelhuwant libasyonunu yaparlar. Dökme işini bitirdikleri zaman ve sonra lelhuwant kabını uzağa koyarlar ve saki heykele içmesi için verir. Ve o, onun ruhunu içer. Şarkıcı büyük boy tanrısal liri çalar ve somunu böler ve [...]” ²⁸⁶

Cenaze töreninin 13. gününün gecesinde törene katılan kimse uyumamaktadır. Gece boyunca ekmek ve içki kurbanları gerçekleştirilmiştir. Libasyonda *Lelhuntalli-* kabı kullanılmıştır. Kap, heykele (ölüye) gösterilerek ocağa boşaltılmıştır. İçki sunumunun ardından *Lelhuntalli-* kabı törenin gerçekleştirildiği alandan uzaklaştırılmıştır. Saki heykele içmesi için metinde adı belirtilmemiş bir çeşit içkiyi uzatır. Metinde anlatıldığı kadarıyla ekmek sunuları ile içki sunuları eş zamanlı olarak gerçekleştirilmiş ve muhtemelen veliaht prens olduğu düşünülen ancak metinde ismi geçmeyen kişi tarafından tören boyunca ölen kişinin ruhu içilmiştir.

Lelhuwant- kabının *taršanzipa* adı verilen bir yerin arka kısmında kırıldığı bilinmektedir. Sedat Alp'e göre *Tar-šanzipa* olarak yazılan kelimenin *Hititçe haššanzipa-* Herdsockel tarafından “ocak kaidesi” olarak tercümesini yapılmıştır. ²⁸⁷ Muhhibe Darga Sedat Alp'in bu tanımlamasını desteklemiş, “ocak sekisi” olarak tercüme etmiştir. ²⁸⁸ M. Popko ise *taršanzipa* 'nın kült odasının dışında yer aldığını ²⁸⁹ kapıya yakın bir konumu olduğunu belirtmektedir. ²⁹⁰

²⁸⁵ Sevinç F., (2007) Hititlerde Ölümlere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar”, Doktora Tezi, Ankara, 2017, s. 202.

²⁸⁶ Metnin transkripsiyon ve tercümesi için bkz. Kassian et al., 2002, s. 514 vd; Otten, 1958a, s. 44 vd. (KUB 30.19+30.20+39.7)

²⁸⁷ Alp, 1993, s. 40.

²⁸⁸ Darga, 1985, s. 142.

²⁸⁹ Popko, 1978, s. 65 .

²⁹⁰ *Taršanzipa-* hakkındaki görüşlerin karşılaştırmalı yorumu hakkında bkz. N. Boysan- Dietrich, *Das hethitische Lehmhaus aus der Sicht der Keilschriftquellen, Texte der Hethiter* 12, Heidelberg 1987, s. 108.

14 gün süren cenaze töreni sona erdiğinde ölü için gerçekleştirilen ritüellere Taş Ev’inde gerçekleştirilen ekmek, hayvan ve içki sunuları ile devam edilmektedir. Bu ritüellerin devamlılığı ele geçmiş olan kraliyet listelerinden anlaşılmaktadır.

5.1.2.2. Hitit bayram metinleri

Hitit dininin temelinde tanrıların kızdırılmaması, onları memnun etme düşüncesi yer almaktadır. Bu düşüncenin gerçekleştirilmesi için çeşitli ritüeller, sunular, düzenlenmiştir. Tanrılara gündelik olarak gerçekleştirilen ritüellerin dışında, belirli zamanlarda gerçekleştirilen ritüellere de Hitit dini içerisinde yer verilmiştir. Bu ritüeller arasında yer alan bayram törenleri, kral, kraliçenin katıldığı kalabalık ritüel törenleridir.²⁹¹ Hitit çivi yazılı metinlerinde Sümerce EZEN₄ bayram törenlerinin nasıl gerçekleştiği, hangi ritüellerin gerçekleştirildiği ayrıntılarıyla anlatılmıştır.

Hitit bayram törenlerinde gerçekleştirilen ritüeller arasında libasyon sunumları önemli bir yere sahiptir. Törenlerde kral, kraliçe ve görevliler tarafından libasyon sunumları gerçekleştirilmiştir.

Hitit dininde ilkbahar bayramı olarak kutlanan AN.TAH.ŞUM_{SAR} bayramında kralın gerçekleştirildiği libasyon sunuları dışından aşçı başı olarak, LÚAZU ve LÚHAL aracılığıyla da libasyon sunumları gerçekleştirilmiştir. Ele geçen bir metinde aşçı başının gerçekleştirmiş olduğu libasyon sunumu şu satırlar ile aktarılmıştır:

“Aşçıların başı şarapla dolu işpantuzzišsar kabını krala sunar, kral elini koyar.²⁹² Aşçıların başı taht tanrısına ve Tanrı ZABABA’ya üç defa libasyon yapar.²⁹³ Aşçıların başı masa adamlarının başı içeriği temizlerler. Aşçıların başı ocağa bir defa libasyon yapar. Taht tanrısına bir kez, pencereye bir kez, kapı sürgüsüne bir kez, tekrar ocağın yanına bir kez libasyon yapar.²⁹⁴ Aşçıların başı Hattuşili’nin heykeline bir kez libasyon yapar. Kral reverans yapar. Soytarı konuşur, konuşmacı rahip seslenir.²⁹⁵

Bayram içerisinde libasyon sunumu gerçekleştiren bir başka görevli ise saki’dir. Sak’nin Pişkurunuva dağında geyiklere bayramın 34. gününde gerçekleştirdiği sunum ele geçen metinde şu satırlardan anlaşılmaktadır:

“Kral arabaya biner ve dağına gider. Kral hılamna evinin kapısına varınca arkiu evinin diğer tarafına elli kalın ekmeği getirirler. Kral arabadan iner ve

²⁹¹ Dinçol 1982, s.86.

²⁹² E. Badalı ve C. Zinko, Der 16. Tag des AN.TAH.ŞUM-Festes. Text, Übersetzung, Kommentar, Glossar, 1989, s. 13- 47, 18- 49; CTH 612; KBo IV 9 öy.II s.51-52.

²⁹³ Alp 1967, s. 523; CTH 612; KBo IV 9 öy.III 1-3.

²⁹⁴ Albert Goetze, “Hittite šipant-”, JCS 23, (1970-1971): 79, I.23; CTH 612; KBo IV 9 öy.III 6-10.

²⁹⁵ Badalli-Zinko, 1989, s. 49; CTH 612; KBo IV 9 öy.III 11-12.

indiği yere oturur. HUB.BÍ dansçı bir kez döner. Onlar geyiklerin yanına gider. Saki altın tapışana kabını tutar ve geyiklere libasyon gerçekleştirir.”

AN.TAH.ŠUM_{SAR} bayramında 2. gün Hattuša’ya gelen kral ve kraliçe Tippiuva bölgesinde bazı ritüeller uygulamışlardır. Hititlerde kutsal sayılan huwaşi²⁹⁶ taşına gerçekleştirdikleri libasyon sunumunun aktarıldığı satırlar şunlardır: ²⁹⁷

“Kral, ilkbaharda Tahurpa’dan Hattuša’ya AN.TAH.ŠUM_{SAR} bayramını kutlamak için yola çıkar. Kral Tippiuva’ya vardığında çadır ve huwaşi taşı aşağıya dorğu indirilmiş olur. Kral arabasından inerek yüzünü Hattuša’ya doğru döndürür ve dua eder. Sonra o çadırın içine girer ve ellerini yıkar. Ardından kral çadırdan çıkar ve huwaşi taşının önüne şarap boşaltır. Sonra kral arabasına biner ve yukarıdaki stele doğru tırmanış başlar. O sırada birbirleriyle yarış yapan hizmetçiler oraya doğru koşarlar. Önce varıp kazananlar atın başını tutarlar. Kral arabadan iner. Kral huwaşi taşının önünde kalın ekmeği parçalar ve aynı zamanda libasyon gerçekleştirir. Ardından ikinci huwaşi taşına doğru yönelir. Orada da iri ekmeği parçalar ve aynı zamanda libasyon gerçekleştirir. Daha sonra kral arabasına biner ve huwaşi taşından uzaklaşır.”

Bayramın 29. gününde ise kral Tanrı Ea için gerçekleştirilen libasyon sunumundan ele geçen çivi yazılı metinde şu şekilde aktarılmıştır: ²⁹⁸

“Kraliçe oturur. Kral içerde ayakta Tapala dağı, Tapala dağının Tanrısı Maliya, 7 tanrının Koruyucu Tanrısı ve Tanrı Vaşumanna’nın kurtallin huppar kabına libasyon yapar. Kaneş şehrinden şarkıcı şarkı söyler. Saki 1 adet kalın ekşi ekmeği alır ve onu LU^UAZU’ya verir. LU^UAZU onu huwaşi taşının önüne geri yerleştirir.”

Bahar bayramının 14. ve 15. günlerindeki ritüelleri anlatan bir metinde kralın Tanrıça Mezulla’ya gerçekleştirdiği libasyon sunumu anlatılmaktadır:

“Kral Tanrıça Mezulla’ya libasyon yapar, Hokkabaz bir şeyler söyler. Palvatalla görevlileri el çırpır ve koruyucu rahip bağırır. Kraliçe Kral halentuva evinden gelir. İki adamı bir saray muhafızı kralın önünden koşarlar.” ²⁹⁹

Hititlerin kutladığı bir başka bayram olan Nuntariyašhaš Bayramı’nda 216 libasyon sunumlarının gerçekliği ele geçen çivi yazılı tabletler ile tespit edilmiştir. Bayram Hitit kralının sonbahar aylarında sefer dönüşü Hitit ülkesinin farklı kentlerine düzenlediği kült gezileri sırasında gerçekleşen törenlerden oluşmaktadır. ³⁰⁰

²⁹⁶ NA4^hhuwaši- “stel, dikili taş, kült taşı, sınır taşı”; Ünal 2007, s. 248.

²⁹⁷ Goetze 1970-1971, s. 77, I.4; Alp 1983, s.124-126-127, Nr.22; CTH 594; KUB X 18 1-29 KUB X 17 I 7-35;

Arzinba, 2010, s.16-17, dipnot: 3; CTH 594.

²⁹⁸ Popko-Taracha, 1988, s. 84, 86; CTH 616; KBo XXX 69 ay.III 22-30;

²⁹⁹ E. Badali, Strumenti musicali, musici e musica nella celebrazione delle feste ittite, Heidelberg ,1991, s. 50; Alp, 1983, s. 280, Nr.130; CTH 611; KUB XLVI 10 III 1-6.

³⁰⁰ Bryce 2003, s. 212.

Nuntariyašhaš kelimesinin anlam olarak karşılığı konusunda farklı öneriler bulunmaktadır. Kelimenin Hititçe karşılığı “gezi, yolculuk”, “nuntariya” sıfatı ise “hızlı acele” anlamına gelmektedir. Bayramın adı, kralın bayram boyunca Hitit kentlerine hızlı düzenlediği gezilerinden dolayı “Nuntariyašhaš” olarak yorumlanmıştır.³⁰¹

Bayramın 5. gün kutlamalarının anlatıldığı bir tablette aşçı başının Tanrı Telipu ve Arinna’nın Güneş Tanrıçasına gerçekleştirdiği libasyon sunularının aktarıldığı satırlar şu şekildedir:

“Aşçıların başı Tanrı Telipinu’ya 3 defa libasyon yapar. Arinna’nın Güneş Tanrıçasına 1 defa, adı çağırılan Arinna’nın Güneş Tanrıçası’na bir defa, av çantasına KUŠkurša bir defa, temiz iç odaya bir defa, kapı sürgüsüne 1 defa, ocağın yanına 1 defa libasyon yapar.”

Yine bayramın 5. günü Kralın Arinna kentinde gerçekleştirdiği şarap libasyonu şu şekilde aktarılır:³⁰²

“Ertesi gün Kral Arinna şehrine gider ve nuntariyašhaš bayramını kutlar. Nuntariyašhaš bayramı için tarla ürününü, danna ekmeğini ve taze balı yerleştirir. Taze şarabı libasyon yapar. Kraliçe ise Tahurpa şehrine arkadan yetişir. Arinna’nın Güneş Tanrıçasını ve Tanrıça Mezzulla’yı kutsar. Taze içecek koyar ve taze yiyecek bırakır 5. gün.”

Kral bayramın 6. gününde ise Hattuša kentinde şarap libasyonu gerçekleştirmiştir.³⁰³

“Kral ve Kraliçe otururken Tanrı Hašameli’yi içerler. Kral huppar kabına libasyon yapar. Şarap işkaruh kabına boşaltılmaz. Saki ekşi kalın ekmeği getirir. Krala verir, kral ekmeği böler.”

Kralın dışında bayram kutlamalarında kraliçe de bayramın 5. gününde güneş tanrıçasına libasyon sunumu gerçekleştirmiştir.

“Kraliçe Güneş tanrıçasının masalarına şarapla 36 defa libasyon yapar.”

Hititlerin kutladığı bir başka bayram ise KILAM bayramıdır. 3 gün süren bayramın Hattuša kentinde düzenlenen törenler ve ritüeller ile kutlandığı bilinmektedir. Sümerce bir kelime olan KILAM anlam olarak “kapı yapısı, büyük kapı, pazar” kelimelerine karşılık gelmektedir.³⁰⁴ Hattuša kentinin kapılarında ve

³⁰¹ Reyhan, 2016, s. 96.

³⁰² Karasu, 1988, s. 412-13; Nakamura 2002, s. 17-19; CTH 626; KUB IX 16 I 17-23.

³⁰³ Nakamura 2002, s. 224-225; CTH 626; KUB XI 34 CTH 626.

³⁰⁴ Martino 2006, s.94.

kutsal alanlarında gerçekleştirilen bayram törenlerinin yaz aylarında gerçekleştirildiği bilinmektedir.³⁰⁵

Bayramın başlangıcı, halentuva evinin açılması ile kralın tören için hazırlanması eşliğinde gerçekleşmiştir.³⁰⁶ Kralın şehir kapılarına düzenlediği geziler sırasında görevlilerin krala sunduğu hediyelere karşılık olarak hediye verdiği, tören boyunca hayvan, içki ve yiyecekleri kurbanlarının gerçekleştirildiği ve bu kurbanların bayram törenine katılanlara dağıtıldığı bilinmektedir.³⁰⁷ Bu gezilerin ardından kral, görevliler ile huvaşi taşına gelerek Fırtına tanrısına sunular gerçekleştirmiştir.³⁰⁸

KI.LAM bayramı ile ilgili tespit edilen çivi yazılı belgelerde kral ve kraliçenin gerçekleştirdiği libasyonların anlatıldığı metinlerde kralın Fırtına tanrısı ve Tanrı Vašezzili'ye gerçekleştirdiği libasyon şu şekilde aktarılmıştır:

“Kral ve kraliçe reverans yaparlar. Fırtına Tanrısını ve Tanrı Vašezzili'yi içerler.

Kral huppar kabına libasyon yapar ve kraliçe libasyon yapmaz. Saki altından yapılmış boş bir kurban kabını (ışkaruh-) yukarı tutar, şarkıcı rahipler büyük İnanna çalgısı (eşliğinde), şarkı söylerler.³⁰⁹

Bayram törenlerinin anlatıldığı başka bir metinde ise Kral ve Kraliçe'nin Arinna'nın Güneş Tanrıçasına ve Tanrıça Mezzulla'ya gerçekleştirdiği libasyon sunumu ise şu şekilde anlatılmaktadır:

“Kral ve kraliçe reverans yaparlar. Güneş Tanrıçası ve Tanrıça Mezzulla'ya içerler. Kral huppar kabı ile libasyon yapar.”³¹⁰

Bayram töreni içerisinde kral dışından bazı görevliler de libasyon sunumu gerçekleştirmiştir;

“Saki aşağıda ayakta durur. Saki gümüşten sığır başlarına elini koyar. Hizmetliler 2 adet gümüşten sığır biçimli kap ile libasyon yaparlar. ALAM.ZU adamları “aha” diye bağırırlar.”³¹¹

³⁰⁵ Reyhan 2016, s.97.

³⁰⁶ Arzinba 2010, s.40.

³⁰⁷ Reyhan 2016, s.97.

³⁰⁸ Singer 1983, s. 128.

³⁰⁹ Singer 1984, s. 47; CTH 627; KBo X 25 I 15-23.

³¹⁰ Singer 1984, s. 49; CTH 627; KBo X 25 II 5-7.

³¹¹ Singer 1984, s. 60; CTH 627; KBo XI 38 ay.V 14-19.

Arınma ritüellerinin gerçekleştirildiği Hitit bayramı olarak bilinen Hişuva bayramı 8 gün sürmektedir. Hangi mevsimde kutlandığı ile ilgili kesin bir sonuca ulaşılamamış olup bayramın anlatıldığı çivi yazılı metinler incelendiğinde Kizzuvatna ile ilgili bilgilerin aktarılması sonucu bayramın Hurri kökenli olduğu anlaşılmaktadır.³¹²

Hişuva bayramında gerçekleştirilen libasyon sunumları kral ve rahipler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bayramın 1. günü kral tarafından gerçekleştirilen libasyon sunumu şu satırlar ile aktarılmaktadır:

“... Sonradan rahip şarap dolu olan GAL kabıyla 1 defa libasyon yapar ve şu sözleri söyler : Şuvaliş giluş tea. Kirbinni kirişdunna kunene. Arkasından şarap dolu GAL kabını krala verir. Kral 1 defa libasyon yapar ve hiçbir şey söylemez. Rahip tahta kılıcı krala verir... Kral reverans yapar ve rahip konuşur: Tupunuza şuma geliya... Tanrı lellurinna abatenna tiyarennan manuzunna.”³¹³

“... Sonradan rahip şarap dolu GAL kabıyla 1 defa libasyon yapar ve şunları söyler: Şuvaliş giluş tea. Arkasından şarap dolu olan GAL kabını krala verir. Kral 1 defa libasyon yapar ve hiçbir şey söylemez. Rahip kraldan şarap dolu GAL kabını alır ve kurban masasına yerleştirir. Sonra kraldan tahta kılıcı alır ve konuşur: Tupunuza şuma geliya. Tanrı lellurinna abatenna tiyarennan manuzunna.”³¹⁴

Bayramın 2. gününde kralın, Tanrı Liluri'ye ve Fırtına Tanrısına gerçekleştirdiği libasyon sunum ise şu satırlar ile aktarılmaktadır:

“... Sonra rahip krala şarap dolu KUKUB kabını verir. Sepetle beraber kalın ekmeği dışarı alır. Kral şarap dolu olan KUKUBU'dan kurban edilen hayvanın göğüsü üzerine bir defa libasyon yapar. Rahip şunları söyler: Şuvaliş kilus teya arinni kiribenni kiriştunna kunenni. Rahip sepetle birlikte kalın ekmeği Tanrı Liluri'nin masasına koyar.”³¹⁵

“... Sonra rahip krala GAL kabını verir. Onu şarapla doldurur. Rahip onu Tanrı Liluri'nin taş masasına koyar. Sonra kral şarap dolu KUKUBU kabıyla 1 defa libasyon yapar.”³¹⁶

“... GAL kapları bittiğinde, kral Fırtına Tanrısının önüne şarap dolu olan KUKUB kabıyla 1 defa libasyon yapar. Tanrı Liluri'nin huzuruna yiyecek getiren kişi gazi kabıyla 1 defa şarap libasyonu yapar. Ve bitti. Ateşi yakma ritüeli sona erdi.”³¹⁷

³¹² Alparslan 2009, s. 121.

³¹³ Wegner ve Salvini 1991, s. 116-117; CTH 628; KBo XXXIII 168 öy.III 14-24.

³¹⁴ Wegner-Salvini 1991, s. 33-34; CTH 628; KBo XV 48 Vs. III 51-63.

³¹⁵ Coşkun 1969, s. 92; Goetze 1971, s.79-80, I.30; Wegner-Salvini 1991, s.149-151; CTH 628; KUB XII 12 ay.V 8-16.

³¹⁶ Goetze 1971,s. 84, III.98; Wegner-Salvini 1991, s. 149-151; CTH 628; KUB XII 12 ay.V 17-21.

³¹⁷ Goetze 1971, s.79, I.22; Wegner-Salvini, 1991, s.153-155; CTH 628; KUB XII 12 ay. VI s. 39-45.

Bayramın 3. gününde ise kral ve rahip tarafından Tanrı İşhara'ya keçi kanı ve ekmek sunuları gerçekleştirilmiştir:³¹⁸

“Taze keçi kanını kurban ederler. Sonrasında 5 adet ince ekmek bölerler. Sepet içine bir avuç çeşitli meyve yüklerler. Her biri tarna ölçüsünde olan tüm tatlı ekmekler bırakılır. Tarna ölçüsünde bir lapa ve bir harşupani ekmeği ve bir avuç lapa, bir lalammuri ekmeği konur. Bölünmüş ince ekmekleri aşağı koyar ve Tanrıça İşhara'nın önüne yerleştirir. Sonra yarım avuç lapa ve gaggari ekmeğini böler ve Tanrıça İşhara'nın önüne koyar. Daha sonra, rahip onun için gümüş lahanni kabıyla libasyon yapar. Fakat kral iki altın lahanni kabıyla libasyon gerçekleştirir.”

3. günün devamında Tanrı şittadu, Tanrı Allaziyaşi, Tanrı Hutena ve Tanrı Hutellarura için şarap libasyonları gerçekleştirilmektedir:³¹⁹

“Sonra bir kepçe şarap alırlar. 1 adet altın GAL kabını ve iki gümüş GAL kabını Tanrıça İşhara için, 1 adet gümüş GAL kabını Tanrı şittadu için, 1 adet gümüş GAL kabını Tanrı Allaziyaşi için, 1 adet gümüş GAL kabını Tanrı Hutena ve Tanrı Hutellarura için doldururlar. Sonra, onun için, rahip gümüş lahanni kabıyla libasyon gerçekleştirir. Fakat kral iki altın lahanni kabıyla libasyon yapar.”

Bayram töreninde sakinin gerçekleştirdiği libasyon sunuları şu satırlar ile anlatılmaktadır:³²⁰

“Sonra saki şarap dolu gümüş tapişana kabıyla libasyon yapar.”

Hitit dini bayramları arasında yer alan diğer bir bayram ise Gök Gürültüsü Bayramı'dır. Bayramın kesin olarak bilinmemekle birlikte bahar aylarında kutlanmış olabileceği düşünölmektedir. Çivi yazılı metinlerde EZEN₄ tetheşnaş-³²¹ ve EZEN₄ KAXIM³²² kelimeleri ile anılan bayram, Fırtına tanrısı, Gögün Güneş Tanrısı, Nerik kentinin Fırtına Tanrısı onurunda kutlanmıştır. Aynı zamanda Halap'ın Fırtına Tanrısı, Yağmurun Fırtına Tanrısına da bayram kutlamaları içerisinde çeşitli ritüeller gerçekleştirilmiştir.³²³

Gök Gürültüsü Bayramı'nın kutlanması için özel olarak bir Hitit kenti belirtilmemiş olup kralın kış aylarında bulunduğu kentte kutlamalar gerçekleştirilmiştir. Bayramın kutlanma tarihine dair net bilgi bulunmamakta olup

³¹⁸ Coşkun 1969, s. 92; Murat, 2009, s.171; CTH 628; KUB XXXII 128 öy.I s.1-15.

³¹⁹ Murat 2009, s. 171; CTH 628; KUB XXXII 128 öy.I s.16-23.

³²⁰ Goetze, 1971, s.84, III.92; CTH 628; KBo XV 68 iii s.7-8.

³²¹ Reyhan 2016, s. 95.

³²² Ünal 2007, s.716.

³²³ Özlem Sir Gavaz, “Hititlerden Günümüze Yağmur Duası”, *Uluslararası Bütün Yönleriyle Çorum Sempozyumu*, 28-30 Nisan 2016: *Bildiriler Kitabı*, Çorum, 2016, s. 577.

bayramın başlangıcının gök gürültüsü olayının gerçekleşmesine bağlı olduğu düşünülmektedir.³²⁴ Hitit inancına göre, Fırtına Tanrısının gürüldemesi ile tüm işler bırakılarak bayram kutlamalarına başlanılmıştır.³²⁵ Bunun sebebi olarak göğün gürlemesi olayı ile bağdaştırılan Fırtına Tanrısının gökten gürüldemesi ülkenin refah ve mutluluğu için tehlike oluşturmakta ve vakit kaybetmeden Fırtına Tanrısının sakinleştirilmesi gerektiği gösterilmektedir.³²⁶

Hitit kralının, kraliçesinin ve görevlilerin fırtına tanrısını yatıştırmak amacı ile gerçekleştirdiği libasyon sunuları Hitit çivi yazılı metinlerinde ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Hitit kralının fırtına tanrısının gökten gürlemesi sonucunda pencerenin önünden gerçekleştirdiği bira ve şarap libasyonu şu satırlar ile aktarılır:

“... Kral ve kraliçe tahttan gelirler. Kral pencerenin önünde reverans yapar. Kraliçe de pencerenin önünde reverans yapar. Sakilerin başı krala demirden yapılmış bir işkaruh kabını verir. Kral pencerenin önüne libasyon yapar. Sakilerin başı libasyon kabını alır ve onu götürür. Kral ve kraliçe tahta giderler ve otururlar. Prensler, prensesler, yüksek rütbe sahipleri ve yabancılar krala reverans yaparlar ve otururlar.”³²⁷

“... Kapı kapatılıp Fırtına Tanrısı gökten gürlediğinde kral pencerenin önünde reverans yapar. Kalın ekmeği böler ve pencereye yerleştirir. Bira ve şarap dolu iştantuzzi kabını alır ve libasyon yapar. Sonra kral bir kez daha reverans yapar.”³²⁸

“...Fırtına Tanrısı gökten gürlediğinde kral arabasından iner. Reverans yaparak libasyon gerçekleştirir . Sonra tekrar reverans yapar.”³²⁹

Bayram ile ilgili törenlerin aktarıldığı başka bir metinde, kral tapınakta gerçekleşen bayram töreninde Fırtına tanrısı başta olmak üzere Tanrı Vaşezzili, Güneş Tanrıçası, Tanrıça Mezzulla ve Koruyucu tanrıyı içme ritüeli gerçekleştirmektedir.

“Dışarıda, Kral ayaktayken Fırtına tanrısını ve Tanrı Vaşezzili’yi BIBRU’dan içer. Huppar kabına libasyon yapar. Şarkı söylenmez. Saki Tanrının masasının önüne libasyon yapar.”³³⁰

³²⁴ Barsacchi 2017, s.19.

³²⁵ Barsacchi, 2017, s.8.

³²⁶ Barsacchi, 2017, s.9.

³²⁷ Neu 1970, s.12-13; Alp 1983, s.210-211; Barsacchi 2017, s.30, 40; CTH 631; KUB XVII 74 öy. I s.13-19.

³²⁸ Neu 1970, s.12-13; Alp 1983, s.210-211; Barsacchi 2017, 31, 41; CTH 631; KUB XVII 74 Öy. I s. 25-27.

³²⁹ Neu 1970, s. 14-15; Alp 1983, s. 210-211; Barsacchi 2017, s.31- 41; Goetze, 1971, s.77-78 I.5; CTH 631; KUB XVII 74 Öy. I s.28-29.

³³⁰ Barsacchi 2017, s.73, 79; CTH 631; KBo XVII 75 öy.II 41-43.

“Dışarıda, Kral ayaktayken güneş tanrıçası ve Tanrıça Mezzula’yı aşşuzeri³³¹ ile içer. Huppar kabına libasyon yapar. Saki işkaruh kabıyla üstüne tutar. Şarkıcılar şarkı söylerler. Hokkabaz söyler.”³³²

“Dışarıda, Kral ayaktayken Fırtına tanrısını altın BIBRU’dan içer. Huppar kabına libasyon yapar. Saki işkaruh kabıyla tanrının masasının önüne libasyon yapar.”³³³

Kralın bu ritüelinin ardından gerçekleştirdiği libasyon sunumuna hokkabazların dansları ve sakinin libasyon sunumu eşlik etmektedir.

“Saray görevlisi şarap dolu olan KUKUB kabını krala verir. Kral pencerenin dışına 3 defa libasyon yapar. Şarap dolu olan KUKUB kabını saray görevlisine geri verir. Saray görevlisi kabı yerine yerleştirir. Kral yukarı doğru reverans yapar.”³³⁴

“İçeride, Kral ayaktayken Fırtına tanrısını altın BIBRU’dan içer. Huppar kabına libasyon yapar. Saki altın işpandu kabıyla tanrının masasının önüne libasyon yapar.”³³⁵

“Dışarıda, Kral ayaktayken Fırtına tanrısını altın BIBRU’dan içer. Huppar kabına libasyon yapar. Saki altın işpandu kabıyla tanrının masasının önüne libasyon yapar.”³³⁶

“... Sonra; dışarıda, kral Fırtına tanrısını ve tanrı Vaşezzili’yi altın BIBRU’dan içer. Huppar kabına libasyon yapar. Saki altın işpantu kabıyla tanrının masasının önüne libasyon yapar”³³⁷

“İçeride, Kral ayaktayken Koruyucu KAL tanrısını altın BIBRU’dan içer. Huppar kabına libasyon yapar. Saki gümüş işpantu kabıyla tanrının masasının önüne libasyon gerçekleştirir.”³³⁸

Aşçı başının gerçekleştirdiği libasyon sunumu ise şu şekilde anlatılmıştır:

“Aşçıların başı taval içkisi dolu olan 1adet KUKUB kabı, valhi içkisi dolu olan 1 adet KUKUB kabı, şarap dolu olan 1 KUKUB kabı, toplamda içki dolu üç adet KUKUB kabını krala sunar. Kral kaplara elini koyar. Aşçıların başı masanın önüne her biriyle libasyon gerçekleştirir.”³³⁹

³³¹ Bardak içki kabı .

³³² Barsacchi 2017, s.73-74, 80; CTH 631; KBo XVII 75 öy.II 57-60.

³³³ Barsacchi 2017, s.74, 80; CTH 631; KBo XVII 75 ay.III 1-3.

³³⁴ Barsacchi 2017, s.71,78; CTH 631; KBo XVII 75 öy.I 35-37.

³³⁵ Barsacchi 2017, s.74, 80; CTH 631; KBo XVII 75 ay.III 12-14.

³³⁶ Barsacchi 2017, s.75, 80; CTH 631; KBo XVII 75 ay.III 21-23.

³³⁷ Barsacchi 2017, s. 76, 81; CTH 631; KBo XVII 75 ay.III 42-45.

³³⁸ Barsacchi 2017, s. 76, 81; Heinrich Otten, “Zur Kontinuität eines altanatolischen Kultes”, *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie* 53, 1959, s. 183; Alp 1967, 518; CTH 631; KBo XVII 75 ay.IV 8- 10.

³³⁹ Gök Gürültüsü bayramında yer alan diğer libasyon sunumları için bkz. Erich Neu, Ein althethitisches Gewitterritual, *Studien zu den Boğazköy Texten* 12, Wiesbaden: (1970); Francesco G. Barsacchi, Le feste ittite del tuono: edizione critica di CTH 631, *Studia Asiana* 12, Firenze: (2017); CTH 631; KBo XVII 74 + KBo XVII.

Saray görevlisinin ise altından kap ile pencerenin dışına gerçekleştirdiği libasyon sunumu metin içerisinde şu şekilde aktarılır:

“Kral pencerenin önünde reverans yapar. Dışarıdan yatak odasına doğru bağırır. Sonra kral ayakta Fırtına Tanrısı ve Tanrı Vaşezzili’yi içer. Saray görevlisi altın işkaruh kabıyla pencerenin dışına libasyon gerçekleştirir. Şarkıcılar şarkı söyler. Arkami ve galgalturi müzik enstrümanlarını çalarlar. Saray görevlisi 1 adet kalın ekmeği krala sunar. Kral böler. Saray görevlisi kraldan kalın ekmeği geri alır ve onu tekrar pencerenin önündeki masaya yerleştirir.”³⁴⁰

Ay bayramı olarak bilinen Hitit bayramı, Hatti kökenli olan tanrılar onuruna gerçekleştirilen bayram törenlerini içermektedir. Ay bayramı yaklaşık olarak 18 gün sürmektedir. Mevsimsel olarak kutlanan bayram törenlerinde gerçekleştirilen kutlamaların aktarıldığı metinlerde Kaniş şehrinin geçtiği bilinmektedir.³⁴¹

Hitit kralının Ay Bayramı’nın 1. gününde gerçekleştirdiği libasyon sunumunun anlatıldığı bazı satırlar ise şunlardır:

“Kral ve kraliçe Fırtına Tanrısını ayakta altın sığır BIBRU’dan içerler. Kral huppar kabına libasyon gerçekleştirir.”³⁴²

Bayramın 2. gününü anlatan bir metinde Arinna’nın Güneş Tanrıçasına kral tarafından 3 defa şarap libasyonu gerçekleştirdiği anlatılmaktadır:

“Saray görevlisi şarap ile dolu olan tapışana kabını krala verir. Kral Arinna’nın Güneş Tanrıçasının masasına üç defa libasyon gerçekleştirir.”³⁴³

Ay Bayramı’nın 3. gününde ise Fırtına Tanrısı, Tanrı Hulla, Tanrı Telipinu, Güneş Tanrıçası, Fırtınarı Zababa, Tanrıça Mezulla, Koruyucu Tanrı, Nerik ve Zippalanda şehirlerinin Fırtına tanrılarına libasyon sunumu gerçekleştirilir.

“... Bu kurbanlık kalın ekmekleri, kral parçalar ve masaya yerleştirir. Bulguru üzerine serper. Şarap ile dolu olan pişmiş toprak tapisana kabıyla tanrılara libasyon gerçekleştirir. Kral tanrılara reverans yapar. Saray görevlilerinin başı pişmiş toprak tapisana kabını krala verir. Kral pencereden dışarıya bu tanrılara on üç kez libasyon gerçekleştirir.”³⁴⁴

³⁴⁰ Barsacchi, 2017, s. 98, 102; CTH 631; KUB XVII öy.II 37-45.

³⁴¹ Yasemin Arıkan, “Hitit Kültünde Bir Görevli: LÜtazzelli-”, V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Ankara: 2005, s. 71.

³⁴² Klinger 1996, s.308-09; CTH 591; KBo XX 67 öy.II 26-29.

³⁴³ Klinger 1996, s.512-513; CTH 591; KUB X 89 ay.V 19-22.

³⁴⁴ Klinger 1996, s.548-49; Coşkun 1969, 2; Goetze, 1971, 83, III.85; CTH 591; KUB II 13 öy.I 40-48.

“Saki krala GAL kabını verir. Kral GAL kabını tutar. Saki taze şarap dolu işpantuzzi kabıyla sofranın önüne üç defa libasyon gerçekleştirir. Kral GAL kabından Tanrıça Aşgaşepa’ya, Kraliçe Tanrıça Pirva için huppar kabına libasyon yapar ve içer. Kalın ekmek sunumu gerçekleşmez. Kral oturur vaziyette, el suyunu verirler. Saki GAL kabını krala verir ve kral tutar. Saki şarap dolu işpantuzzişar kabını alır ve sonra pencereden Tanrı Pairra’ya 12 defa libasyon gerçekleştirir. Kral Tanrı Pairra için huppar kabına libasyon yapar. Kalın ekmek sunumu yoktur. Saki krala GAL kabını verir ve kral tutar. Saki şarap dolu işpantuzzişar kabını alır. Maliya’nın erkek tanrılarına, koruyucu erkek tanrılara, günün erkek tanrılarına, Kaniş şehrinin tanrılarına libasyon yapar. Tanrı Haşammeli’ye libasyon yapar.”³⁴⁵

Ay Bayramı’nda gerçekleştirilen libasyon sunumlarını kralın dışında kraliçe de libasyon sunumu yaparak gerçekleştirmiştir.

“Kraliçe tanrının yatak odasının içerisine girer. O pithosa reverans yapar. 1 adet ıslak ekmeği ana tanrıça için parçalar. Onu tekrar pithosa yerleştirir. Şarapla pithosa 1 defa libasyon gerçekleştirir. 1 defa Tanrı Gulša’ya, 1 defa Tanrı Şulinkatti’ye, 1 defa Tanrı x’e libasyon yapar.”³⁴⁶

5.2. Arkeolojik Veriler

5.2.1. Asur Ticaret Kolonileri Çağı Arkeolojik Verileri

5.2.1.1. Mühür baskıları

Mühür kullanımının ilk kullanımı ile ilgili kesin bir kanıt olmamasına rağmen Ön Asya’da ilk olarak ortaya çıktığı önerilmektedir. Anadolu’da yaygın olarak görünün damga mühür kullanımı M.Ö 2. Bin yıl da Asurlu tüccarların gelmesi ile silindir mühür kullanımı da yaygınlaşmıştır. Mühürler bulundukları çağın ve coğrafyanın sanatsal üslubunun anlaşılması açısından oldukça önem taşımaktadır.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda yaygın olarak yerli ve Asurlu tüccarlara ait saray ve arşivlerde tespit edilen mühürler, Kültepe yerleşiminde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda tespit edilmiştir.³⁴⁷

Mühürlerin yapımında genel olarak hematit, serpantin, steatit gibi taş, akik, lapis gibi yarı değerli taşlardan veya fildişi, boynuz gibi organik malzemelerden

³⁴⁵ Klinger 1996, s. 560-63; CTH 591; KUB II 13 ay.IV 7-27.

³⁴⁶ Alp 1983, s.230-32, Nr.77; Goetze 1971, s.84, III.97; CTH 646; KUB XXV 15 1-23.

³⁴⁷ Özkan S ‘Kaniş’te Mühür Sanatı’ , F.Kulakoğlu ve S. Kangal (Editörler) . *Anadolu’nun Önsözü Kültepe-Kaniş Karumu Asurlular İstanbul’da* ,Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları , İstanbul 2010, s. 148.

yararlanılmıştır. Bu malzemelerin dışında gümüş, altın gibi değerli madenler statü olarak üstün kişilerin kullanımında olan mühürlerin yapımında kullanılmıştır.³⁴⁸

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda mühür kullanımını en çok gerçekleştiren kişiler tüccarlar, yöneticiler ve memurlardır. Bu mühürlerin çivi yazılı belgelerde, zarflarda, bullalarda kullanıldıkları tespit edilmiştir.

Kültepe'de ele geçen mühürler Ib yapı katında damga mühürlerin daha yoğun olarak kullanıldığını göstermiştir.³⁴⁹ Dönem içerisinde ele geçen silindir mühürleri büyük çoğunluğunun ithal olduğu, yerli üretim olan örneklerin ise özgün bir üsluba sahip olduğu düşünülmektedir.

5.2.1.1.1. Kültepe silindir mühürlerinde libasyon sahneleri

Kültepe silindir mühür baskısı 1

Kültepe'de ele geçen mühürde, tanrı alayı sahnesi betimlemesi işlenmiştir. Tanrılar alayında, Boğa üzerinden tasvir edilen hava tanrısına küçük olarak betimlenen bir erkek figür ibrik sunmaktadır. Boğanın yularının alt kısmında bir sunak yer almaktadır.³⁵⁰

Resim 5.1. Kültepe Silindir Mühür Baskısı 1 a yüzü (Özgüç. N (2020) Lev XI. 31a)

³⁴⁸ Özkan S 'Kaniş'te Mühür Sanatı' , F.Kulakoğlu ve S. Kangal (Editörler) . *Anadolu'nun Önsözü Kültepe-Kaniş Karumu Asurlular İstanbul'da* , Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları , İstanbul 2010, s. 153.

³⁴⁹ Özgüç N 'MÖ. 20.-18. Yüzyıllarda Anadolu Silindir ve Baskı Mühürlerinde Motif Zenginliği' , W. Jacob (Editör) . *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk* . Kunst Und Ausstellungshalle der Bundesrepublik , Deutschland 2002 , s.496.

³⁵⁰Özgüç 2020, s. 38.

Resim 5.2. Kültepe Silindir Mühür Baskısı 1 a yüzü (Özgüç. N (2020) Lev XI. 31 b)

Kültepe silindir mühür baskısı 2

Silindir mühür iki sahneden oluşmaktadır. Birinci sahnede tanrı olduğu düşünülen figüre ibrik sunumunda bulunan tanrısal bir kıyafet ile tasvir edilmiş bir erkek figür betimi yer almaktadır. İkinci sahnede ise aslan üzerinden Savaş tanrısı, iki boğa-adamının yukarı doğru kaldırdığı aslan başlı kayığın içerisinde yer alan insan kollu boğa tasviri yer almaktadır. Savaş tanrısının arkasında diz çökmüş biçimde tasvir edilmiş olan erkek figürü, içinde kamışların yer aldığı bardağı tanrıya sunmaktadır.³⁵¹

Resim 5.3. Kültepe Silindir Mühür Baskısı 2 (Özgüç . N (2020) Lev XIII. 38)

³⁵¹ Özgüç 2020, s. 39 .

Kültepe silindir mühür baskısı 3

Mühürün ilk sahnesinde sol omzunda balta ile oturur biçimde tasvir edilen Savaş tanrısına gaga ağızlı testi ile içki sunumu yapan figür betimlemesi yer alır. İkinci sahnede ise gaga ağızlı testi taşıyan bir maymun, iki yanında boğa –adamların kaldırdığı bir taht üzerinde iki kollu– sırtında koni biçiminde tasvir edilmiş olan boğa ve koruyucu tanrı yer almaktadır.

Resim 5.4. Kültepe Silindir Mühür Baskısı 3 (Özgüç . N (2020) Lev. XIV 40)

Kültepe silindir mühür baskısı 4

Silindir mühürde yer alan sahnede, aslan üzerinde tahtında yer alan savaş tanrısının sol elinde tuttuğu kadehe gaga ağızlı testi ile içki sunumu yapan tanrısal kıyafetli figür yer almaktadır. Savaş tanrısının huzurda boğanın üzerinde sağ elinden kadeh ile hava tanrısı betimlenmiştir. Hava tanrısının başının hizasında bizon adam ve kartal üzerinde tanrıça yer almaktadır.³⁵²

Resim 5.5. Kültepe Silindir Mühür Baskısı 4 (Özgüç . N (2020) Lev XXIV. 71)

³⁵² Özgüç 2020, s. 42.

Kültepe silindir mühür baskısı 5

Silindir mühürde yer alan iki sahneden birincisi, aslan üzerinde sol omzunda balta, sağ elinde kadeh ile tasvir edilen savaş tanrısının tahtı ise bir antilop üzerinde betimlenmiştir. Sahnenin devamında gaga ağızlı testi ile içki sunan bir tanrı figürü ve yine gaga ağızlı testi tutan bir maymun oturur şekilde yer almaktadır. İkinci sahne ise, profilden tasvir edilmiş tahtında oturan tanrıça, çift aslanın üzerinde betimlenmiştir. Tanrıçanın sol elinde tuttuğu kadehe gaga ağızlı testi ile libasyon yapan bir tanrı figürü yer almaktadır.³⁵³

Resim 5.6. Kültepe Silindir Mühür Baskısı 5 (Özgüç . N (2020) Lev XXIV. 73)

5.2.1.1.2. Acemhöyük silindir mühür baskılarında libasyon sahneleri

Acemhöyük silindir mühür baskısı 1

Muska biçiminde şekillendirilen mühürde yer alan tapma sahnesinde, iki dağ koyunu üzerinde oturur biçimde tasvir edilmiş yabanın koruyucu tanrısı İnara'ya içki sunumu yapan bir figür betimlenmiştir. Figür ile tanrı arasında içerisinde kamışların yer aldığı büyük bir vazo ve sunak yer almaktadır. Yabanın koruyucu tanrısının arkasında sfenks, kuş, ceylan gibi hayvanlar ile sol elinde kuş ve tavşan tutan kırların koruyucu tanrısı tasvir edilmiştir.³⁵⁴

³⁵³ Özgüç 2020, s. 42.

³⁵⁴ Özgüç 2020, s.158.

Resim 5.7. Acemhöyük Silindir Mühür Baskısı 1 Özgüç N. (2015) ; Ac.CS 93, Res/Fig.123

Acemhöyük silindir mühür baskısı 2

Muska biçimdeki mühürde fırtına tanrısının kızı İnara'yı ziyaret sahnesi betimlenmiştir. Sahnenin başında tanrıça İnara, dağ koyunun üzerinde oturur biçimde tasvir edilmiştir. Tanrıçanın sol elinde tuttuğu kaba uzun elbiseli bir figür iki eliyle desteklediği kap ile tanrıça İnara'ya libasyon sunumu gerçekleştirmektedir. Sahnenin sağında boğa üzerinde ayakta duran fırtına tanrısı tasvir edilmiştir.³⁵⁵

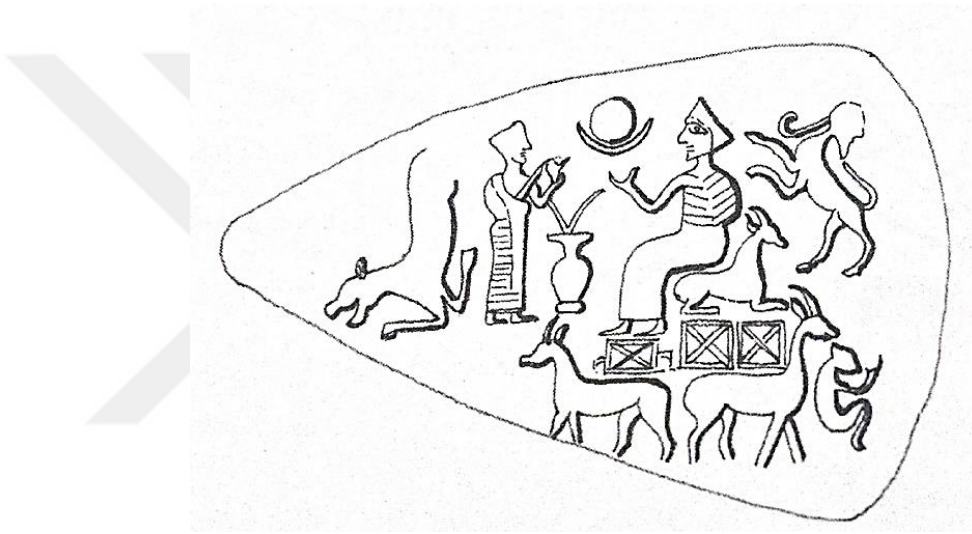

Resim 5.8. Acemhöyük Silindir Mühür Baskısı 1 Özgüç N. (2015) ; Ac. CS 94 Res./Fig.124

³⁵⁵ Özgüç 2020, s.159.

Acemhöyük silindir mühür baskısı 3

Muska biçimli mühür iki damga mühür yüzey ile bir silindir yüzeye sahiptir. Silindir mühür baskısında yer alan tapma sahnesinde yabanın koruyucu tanrısı İnara'ya uzun elbiseli bir figür iki eliyle desteklediği kap ile libasyon sunumu yapmaktadır. Tanrıça dağ koyunun üzerinde tahtında oturur ayaklarını altından bir tabure ile tasvir edilmiştir. Libasyon sunumu gerçekleştiren kişi ise tanrıça İnara arasında içinde kamışların yer aldığı büyük bir vazo yer almaktadır. Uzun elbiseli figürün arkasında baş aşağı olarak betimlenmiş aslan figürü yer almaktadır.³⁵⁶

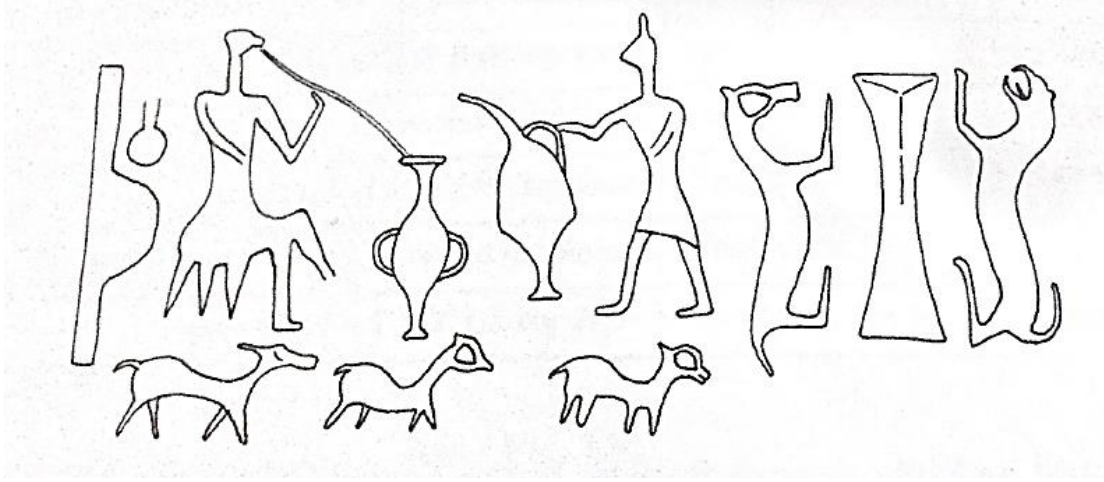
Resim 5.9. Acemhöyük Silindir Mühür Baskısı 1 Özgüç N. (2015) ; Ac.CS 99 Res / Fig. 129

Acemhöyük silindir mühür baskısı 4

Acemhöyük, aşağı şehirde ele geçen yeşil serpantinden yapılmış olan silindir mühürde yer alan tapma sahnesinde, dört ayaklı bir taburede oturan tanrı önünde yer alan büyük yumurta gövdeli vazoda, uzun kamış ile içki içmektedir. Tanrının karşısında kısa etekli bir figür büyük boyutlu gaga ağızlı testi ile libasyon sunumu gerçekleştirmektedir.³⁵⁷

³⁵⁶ Özgüç 2020, s.164.

³⁵⁷ Özgüç 1986, s.52, Fig 4.

Resim 5.10. Acemhöyük Silindir Mühür Baskısı 4 Özgüç N. (2015) ; Ac.CS 105 Res/ Fig. 105

5.2.1.2. Libasyon kapları

5.2.1.2.1. Kültepe libasyon kapları

Kültepe hayvan biçimli libasyon kapları

Dini törenlerde, tanrılara içki sunumları için kullanılan riton örneklerinin Asur Ticaret Kolonileri Çağ'ında da sıklıkla kullanıldığı ele geçen arkeolojik ve filolojik verilerle tespit edilmiştir.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan tespit edilmiş olan ritonlar, teknik ve form bakımından çeşitlidir. Hayvan biçimli riton örnekleri Kültepe/Kaniş II, I a-b tabakalarında tespit edilmiştir.

Kültepe'de ele geçen hayvan biçimli bu ritonlar 3 grup halinde incelenmektedir; ayakta hayvan biçimli ritonlar, stilize hayvan başı biçimli ritonlar, hayvan başı emzikli tekne biçimli ritonlar.

Hayvan başı biçimli ritonlar; aslan, antilop, yabandomuzu, köpek, kartal, keklik, salyangoz ve balık örneklerine sahiptir.

Aslan biçimli ritonlar, dört bacakları üzerinde tüm vücut şeklinde betimlenmişlerdir. Sırt kısımlarında yüksek bardak biçimli emzikleri yer almaktadır. Dilleri dışarıya sarkık biçimli ve burunları belirgin olarak betimlenmiştir. Libasyon sıvısı kaba sırtta yer alan bardaktan doldurularak burun kısmından açılmış delikler ile

boşaltılmaktadır. II. Katta yer alan örnekler boya bezemelidir. Aslan biçimli ritonlar, antilop örnekler ile çift olarak Asurlu tüccarların evlerinde tespit edilmişlerdir.³⁵⁸

Antilop biçimli riton örnekleri ayakta durur biçimli ve yatar biçimli olarak betimlenmiştir. Betimlenen antilop üslupları Kültepe mühür baskılarında yer alan antilop betimlemeleri ile benzerlik göstermektedir.

Antilop biçimli ritonların, sırt kısımlarında bardak biçimli emzik yer almakta olup boynuzları kulp biçimli olarak gövdeye bağlanmaktadır. Monokrom ve polikrom olarak tasvir edilmiş olan örneklerin monokrom olanları oldukça kaba olarak şekillendirilmiştir.³⁵⁹

Genel olarak tespit edilen antilop biçimli riton örnekleri dört ayağın üzerinde durur şekilde tasvir edilmiş olsalarda nadir olarak dört bacaklarını yan yatırmış biçimli örneklerde tespit edilmiştir.³⁶⁰

Yaban domuzu biçimli riton örnekleri dört bacak üzerinde gövdelerinin tamamı betimlenmiş olan örnekler olarak tespit edilmiştir. Bu örnekler, kahverengi basit hatlar ile bezemelidir. Yaban domuzunun baş ve gövdesi doğal hatları ile betimlenmiştir. Kaniş'te tespit edilmiş olan yaban domuzu ritonların diğer örnekleri ise bükülmüş bacaklarının üzerine çömelmiş olarak betimlenmişlerdir. Bu tip örnekler ise koyu kırmızı astarlı olup dalgalı hatlı, spiral kahverengi bezemelere sahiptir.

Anadolu üslubunda tasvir edilmiş olan mühür baskılarında tespit edilen iki yüzlü tanrı Usmu kutsal hayvanı olan yaban domuzunun sırtında ayakta durur şekilde betimlenmiştir. Yaban domuzu biçimli ritonların tanrı Usmu'nun kültüründe kullanıldığı bilinmektedir.³⁶¹

Kültepe–Kaniş'te yer alan köpek biçimli riton örneğinde iki köpek betimlemesi yer alır. Köpeklerin arka ayakları karın kısmına doğru kıvrılmış, baş kısımları sol tarafa dönük, ön ayaklarının üzerindedirler. Uyur şekilde tasvir edilen köpeğin yanı sıra diğer köpek çevreyi gözetler biçimde betimlenmiştir. Her iki köpeğin de gövde

³⁵⁸ Özgüç 2005, s.167-170.

³⁵⁹ Özgüç 2005, s.171-172.

³⁶⁰ K.Bittel 1976, s. 69.

³⁶¹ V.Haas'ın değinmesi: " *Kral, domuz şeklindeki gümüş bir kapla mızrağın koruyucu tanrısına da içki sunar.*" V.Haas 1994, s. 537.

kısımında kahverengi kafes motifi yer almaktadır. Köpek biçimli ritonlara libasyon sıvısının sırt kısmında yer alan delik yardımıyla doldurulduğu düşünülmektedir.³⁶²

Kartal biçiminde betimlenen riton örnekleri ise form bakımından iki farklı tipte tasvir edilmiştir. Dik olarak tasvir edilen kartal ritonu, monokrom renklerde betimlenmiştir. Libasyon sıvısı kartalın boyun kısmında yer alan delikten doldurulmakta, gaga kısmından boşaltılmaktadır.

Kültepe II. Yapı katında tespit edilmiş büyük bir küp içerisinde ele geçen iki ritondan büyük olan kartal ritonu, pençesinde tavşan taşımaktadır. Küçük olan kartal ritonu ise, kanatları açık olarak tasvir edilmiştir.

Diğer formda betimlenmiş olan kartal başı biçimli ritonlar monokrom veya boya bezemeli olarak tasvir edilmiştir. Göz detayı badem şeklinde tasvir edilmiş olup ağız ve çenesi yiv ile belirtilmiştir. Özgüç, bu kapların değerli madenlerden yapılmış kuş biçimli Hitit BIBRU'larının öncüleri olduğunu önermiştir.³⁶³

Keklik biçimli ritonlar, genellikle yerde oturur şekilde ya da ayaklarının üzerinde tünemiş pozisyonda tasvir edilmiştir. Gözleri büyük ve parlak olarak belirginleştirilmiştir. Kuyrukları çatal şeklinde işlenmiştir. Keklik ritonların kanatları gövdenin iki yanında, siyah ve kırmızımsı bezeme detayları ile betimlenmiştir.³⁶⁴

Kültepe/Kaniş II. yapı katında tek bir örneği tespit edilen balık biçimli riton, siyah motifler ile bezelidir. Libasyon sıvısının balığın ağız kenarında yer alan iki delikten boşaltılmış olabileceği düşünülmektedir.³⁶⁵

Kültepe/Karum yerleşiminde tespit edilen boğa başı biçimli libasyon kaplarının hava tanrısının kutsal hayvanını temsil ettiği düşünülmektedir. II. yapı katında tespit edilen örnekler genle olarak yularlı olarak tasvir edilmiş olup iki örneğin ağız detayları üçgen biçiminde şekillendirilmiştir. II. yapı katında yularsız olarak betimlenen örnekler ile boynuz, göz ve burun detay üslupları ile benzerlik göstermektedir.³⁶⁶

³⁶² Özgüç 2005, s.172.

³⁶³ Özgüç 2005 , s.172-173.

³⁶⁴ Özgüç 2005, s.178.

³⁶⁵ Özgüç 2005, s.178.

³⁶⁶ Özgüç 2005, s.178-181.

Yerleşimde tespit edilen dört adet tavşan başı biçimli ritonların iki adedi Karum'un II. katında bir arşivde tespit edilmiştir. Göz ve burun detayları ustalıkla şekillendirilmiştir. Kulaklar dik alın kısmında dalga şeklinde motifler yer almaktadır.

Diğer iki adet tavşan başı riton, farklı bir arşivde tespit edilmiş olup diğer ikisinden farklı olarak kahverengi astarlıdır. Ritonun, ağız ve burun detayları işlenmemiştir.³⁶⁷

Kültepe/Kaniş'te yer alan bir başka hayvan biçimli kap formunu salyangoz biçimli kaplar oluşturmaktadır. Genel olarak aslan, antilop, çizme biçimi ritüel kaplar ile grup halinde tespit edilmişlerdir. Krem astarlı olan salyangoz kaplar, geniş biz ağıza sahip olup emzik kısımları silindir biçimde şekillendirilmiştir. Salyangoz kabın gövde kısmı, kahverengi ışın motifleri ile bezenmiştir.³⁶⁸

Kültepe II ve Ib tabakalarından tespit edilmiş çizme biçimli libasyon kaplarının büyük bir çoğunluğu beyaz bezemelidir. Monokrom olan bazı örnekler kısa ve basık, uçları ise kısa olarak tasvir edilmiştir. Diğer örnekler ise uzun, ince ve uç kısımları sivridir. Çizme biçimli kapların form ve üslup özelliklerine bakıldığında aynı atölyenin ürünleri olduğu düşünülmektedir.³⁶⁹

Yerleşimde tespit edilen libasyon kaplarının oluşturduğu bir başka grup ise tekne/sandal biçimli ritonlardır. Bu grup form bakımından 4 farklı gruba ayrılmaktadır.

İlk form grubunu hayvan biçimli emzikli tekne/sandal gövdeli ritonlar oluşturur. Gövdeyi oluşturan teknenin ön tarafı dar ve yuvarlak olarak, arka tarafı ise geniş ve köşeli olarak şekillendirilmiştir.

1. En basit tipleri boğa, koç veya manda biçimli emzikli, sandal ve tekne biçimli gövde olanlardır. Çoğu II. kat arşivlerinde bulunmuştur. Teknenin ön kısmı dar ve yuvarlak, arkası geniş ve köşelidir. Hayvanların baş ve boyunları teknenin dar kenarlarının uzantısıdır. Boyunları daima kalın ve kemerlidir. Uçları hafifçe kıvrık, boynuzları yanaklar üstünde yüksek kabartma görünümlüdür. İçki hayvanın yuvarlak ağzından boşaltılır.³⁷⁰

³⁶⁷ Özgüç 2005, s.181-183.

³⁶⁸ Özgüç 2005, s. 184.

³⁶⁹ Özgüç 2005, s.85.

³⁷⁰ Özgüç 2005, s.185.

2. grup bacakları üzerinde oturur biçimde tasvir edilen hayvan biçimli ritonlardır.

3. gruba dâhil olan örnekler arasında koç başlı emziğe sahip olan tekne biçimli ritonlar yer almaktadır. Bu ritonun gövde kısmını oluşturan teknenin kenarında yer alan erkek figür iki elinde kürek ile tasvir edilmiştir. Figürün gövdesinin alt kısmı ritonun dışından görünmeyeceği için sadece üst gövdesi şekillendirilmiştir.

Bu gruba ait ikinci örnekte boğa başı teknenin ön kısmına applike edilmiştir. Gövdede yer alan teknenin içerisinde bulunan erkek figür iki eli ile kürek tutar şekilde tasvir edilmiştir.³⁷¹

4. gruba ait olan ritonlar, II. yapı katında tespit edilen sandal biçimli kaplardır. Ele geçen örnekte sandalın orta kısmında dikdörtgen kule biçimli bir tapınak tasviri yer almaktadır. Tapınağın çatı kısmında bir kartal tasviri, iç kısmında ise bir tanrıça heykelciği bulunmaktadır. Sandalın içerisinde bir erkek figürü kürek çeker biçimde tasvir edilmiştir. Sandalın köşeli olarak biçimlendirilmiş arka kısmında başka bir erkek figür iki yana açtığı kolları ile tapınağı desteklemektedir. Tahsin Özgüç bu iki erkek figürün kutsal özellik taşıyan birer varlığı simgelediğini belirtmektedir.³⁷² Bu gruba ait örneği Kültepe/Kaniş II. yapı katının tipik sandal biçimli kaplarından ayıran özelliği tapınak ve içerisinde yer alan tanrı heykelciğidir.

Tanrı sandallarını simgeleyen bu ritüel kapları Sümerlerde edebiyata konu olmuş, tanrıların kült gezilerinin bir tasviri olarak betimlenmiştir. Er hanedanlar ve Akad dönemi mühürlerinden ise bu ritüel kapta yer alan tasvirin benzeri olarak bir kayıkçının çektiği sandalda yer alan tanrıların festivalleri tasvir edilmiştir. Kaniş örneğinde yer alan tasvirin Kaniş tanrıçasının kült gezisini tasvir ettiği düşünülmektedir. Sandal biçimli riton, Sümer- Akad geleneğinin Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na taşınmış olduğunun bir örneği niteliğindedir.³⁷³

Anadolu'da II. Bin yıl içerisinde tespit edilmiş olan içki kaplarının bir diğer form gurubunu insan biçimli ritüel kapları oluşturmaktadır. Bu ritüel kaplar 3 grup halinde incelenmektedir.

³⁷¹ Özgüç 2005 , s.186.

³⁷² Özgüç 2005 , s.186.

³⁷³ Özgüç 2005, s.186-192.

İlk grubu oluşturan insan biçimli kaplar Kültepe/Kaniş yerleşiminin II. yapı katı ile çağdaş olan 8. yapı katında tespit edilmiştir. Burada ele geçen kadın tasvirli kil vazonun baş kısmının üzerinde küçük bir fincan yer almaktadır. El parmakları siyah olarak belirginleştirilmiştir. Gür biçimli saçları iki örgü halinde başın kenarlarından omuzlara kadar inmektedir.

5.2.2. Hitit Dönemi Arkeolojik Veriler

5.2.2.1. Kabartmalar

5.2.2.1.1. Arinna / Alacahöyük

Alacahöyük yerleşim alanında yapılan kazı çalışmaları sonucunda tespit edilen Sfenksli kapı, iki kule arasında yerleştirilmiş olup çeşitli sahnelerin yer aldığı kabartmalardan oluşmaktadır. Kabartmalar, kentin dış kısmına bakan kısımlarında yer almaktadır.³⁷⁴ Darga ve Mellink tarafından kapı, M.Ö. 1300 yılına II. Muwattalli dönemine tarihlendirilmektedir.³⁷⁵ Sfenksli kapının her iki yanında yer alan orthostatların alt kısmında kült sahneleri , üst kısmında ise av sahneleri tasvir edilmiştir.³⁷⁶ Kapının batı kulesinin alt kısmında genel bir tören sahnesi tasvir edilmiştir. Batı kule Orthostatların son sahnesinde tamamlanmamış bir boğa riton betimi yer almaktadır.³⁷⁷ Boğa profilden tasvir edilmiş olup sırt kısmında silindir bir çıkıntı bulunmaktadır.³⁷⁸ Boğa ritonun ön ve arka ayaklarının alt kısmında yer alan yuvarlak motiflerin güneş kurslarını temsil ettikleri önerilmesine rağmen bu motiflerin boğa ritonun içerisinden konulan içkinin libasyon sunumunun gerçekleştirileceği alana taşınmasına yardımcı olan tekerlekler olabileceği de düşünülmektedir.³⁷⁹

Boğa ritonun işlevi konusunda araştırmacılar tarafından farklı öneriler vardır. H.J van Lennep bir sandık olabileceğini, Darga ise bir sunak olduğunu önermiştir.³⁸⁰ M. J. Mellink, bu boğa kabartmasını tekerlekler üzerinde bir boğa ritonu olarak tanımlamıştır. Kabartma incelendiğinde boğa tasvirinin arka tarafının tamamen kapalı

³⁷⁴ Baltacıoğlu 2006, s. 24.

³⁷⁵ Darga 1992, s.140.

³⁷⁶ Sevin 2003, s.163.

³⁷⁷ Mellink 1972, 15 vd.

³⁷⁸ Bu silindirik çıkıntı M. Darga ve G. Perrot'a göre bir sunak, H. J. Van Lennep'e göre bir sandık ya da kutu, Garstang'a göre ise saraya götürülmek için boğanın üzerinde tasvir edilmiş bir yüküttür. Mellink ise bunun silindirler üzerinde tasvir edilmiş bir boğa rhytonu olduğunu belirtmektedir. Baltacıoğlu 1995b, s. 1.

³⁷⁹ Baltacıoğlu H. 1995, s.4.

³⁸⁰ Lennep 1870:139; Perrot- Chpiez 1890, s.163 ; Garstang 1929, s. 137; Darga 1992, s. 134.

olması Riton görevi gören bu kabın içerisine içkinin başka bir araç ile sırt kısmında yer alan silindir boru biçimindeki ağız kısmından doldurulduğu yönündedir. Bu silindir çıkıntı Maşathöyük ve Alacahöyük yerleşimlerinde ele geçmiş olan ritonların bir benzeri şeklindedir.

T. Özgüç, boğa ritonun bacaklarının içlerinin boş olduğunu ve bu sebeple bir alet ile tekerleklerin geçirilerek kullanılmış olduğunu önermiştir.

Batı kulesinde yer alan boğa kabartmasının devamında yer alan kabartmaların üst kısmında iki av sahnesi yer almaktadır. Alt kısmında ise libasyon sahnesi tasviri bulunmaktadır.³⁸¹ Bir erkek figürün gerçekleştirildiği libasyon sahnesinin Hititlere ait bir bayram olan ise AN.TAH.ŞUMŞAR bayramı kutlamalarına ait olduğu düşünülmektedir.³⁸² Erkek figür kısa etekli olarak, sol eli göğüs hizasında tasvir edilmiştir. Figürün sağ eli aşağı doğru olarak eğilerek libasyon yapmaktadır. Batı kulesi duvar kabartmalarında yer alan bir başka libasyon tasvirinde ise, kral yerde bulunan bir başka kaba elinde bulunan gaga ağızlı testi ile libasyon yapmaktadır.

Alacahöyük sfenksli kapı doğu kulesinin güney kısmında yer alan kabartmalarda kral ve kraliçenin tahtında oturan tanrıçaya libasyon sahnesi tasvir edilmiştir. Taş blok üzerine tasvir edilmiş kabartmanın sağ kısmı tahrip olmasına rağmen E. Chante'ın yayınlamış olduğu çizimi ile figürler anlaşılmaktadır.³⁸³ W. Ramsay'ın çiziminde ise tanrıçanın karşısında baş kısmında takke benzeri bir başlık takmış olan bir figürün sağ elinden uç kısmı kıvrık olan bir asa ile tasvir edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Büyük kral olduğu düşünülen figür elinde tuttuğu gaga ağızlı testi ile tanrıçaya libasyon sunumu gerçekleştirmektedir.³⁸⁴

5.2.2.1.2. Fraktin kaya kabartması

Kayseri ilinin kuzeydoğusunda, sert bir kaya üzerine işlenen kaya kabartması 3.25 m uzunluğa, 1.30 m yüksekliğe sahiptir. Kabartma ilk olarak 1850 yılında keşfedilmiş olup, ilk bilimsel çalışmalar W. Ramsay ile D. G. Hogart tarafından 1990 yılında gerçekleştirilmiştir. Kabartmada yer alan tasvir kral ve kraliçenin tanrıçaya libasyon sahnesidir.

³⁸¹ Mellink 1972, s.18.

³⁸² Darga 1984, s.72.

³⁸³ Chantre 1898, s.4 res.5.

³⁸⁴ Frantz-Szabo 1987-1990 5-7; Riting 1987-1990:10-12

Taslak şeklinde tasvir edilen figürlerin ayrıntıları işlenmemiştir. Tanrıçaya içki sunumu gerçekleştiren kraliçenin arkasında yer alan hiyeroglif yazısının okunması sonucunda Puduhepa olduğu anlaşılmıştır. Kabartmada yer alan yazıtta “Kazuvanna memleketinin kızı, tanrı tarafından sevilen” ifadesi okunmuştur.³⁸⁵

Tahtında oturur şekilde tasvir edilmiş olan tanrıçanın önünde bir sunak tasviri ve sunağın üzerinde ise tam olarak anlaşılamayan bir nesne yer almaktadır.³⁸⁶

Solda yer alan diğer bir libasyon sunumu sahnesinde ise Büyük Kral III. Hattuşili ile Fırtına Tanrısı tasvir edilmiştir. Diğer sahneye karşın bu sahnede yer alan figürler oldukça ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Tanrı tasviri kısa etekli, başında külah benzeri bir başlık, ayaklarında ise uç kısımları kıvrık birer pabuç ile betimlenmiştir. Tanrının sağ omzuna dayanmış bir şekilde kıvrık uçlu asa bulunmaktadır. Fırtına tanrısı ile büyük kral arasında tablalı bir sunak yer almaktadır.³⁸⁷ Büyük kral, elinde yer alan gaga ağızlı testinin içinde yer alan libasyon sıvısını yerde konumlandırılmış olan bir kap içerisinde yanan ateşin üzerinde boşaltmaktadır. Böylelikle kurban sunumu sonrasında ateş söndürülerek törenin sona erdirilmiş olacağı düşünülmektedir.

Anıtta yer alan Büyük Kral III. Hattuşili’nin tasvirinin başında tek boynuzlu bir başlık ile betimlenmiş olması tanrısal özellik taşıdığını göstermektedir. M. Darga, Hitit krallarının tanrısal karaktere sahip olmalarının ölümleri sonucu gerçekleşmesinden dolayı bu anıtın Büyük Kralın ölümünden sonra inşa edildiğini önermiştir. Anıt üzerinden eksik olarak dikkat geçen figürleri inceleyen Darga bu figürlerin daha önceden tasvir edildiğini III. Hattuşili’nin ölümü sonrası silinerek son olarak tespit edilmiş olan Fırtına Tanrısına libasyon sahnesinin işlenmiş olabileceğini belirtmiştir.³⁸⁸

5.2.2.1.3. Altınyayla steli

Stel, Sivas ilinin 50 km güneyinde yer alan Altınyayla ilçesinde Roma mezarlığında tespit edilmiştir. 1.86 m yüksekliğe ve 68 cm genişliğe sahiptir.³⁸⁹

³⁸⁵ Darga 1992, s. 177-178.

³⁸⁶ Özgüç 1965, s. 21-22.

³⁸⁷ Darga 1992, s. 178-179.

³⁸⁸ Darga 1992, s. 179.

³⁸⁹ Müller-Karpe 2003b, s. 313; J. David Hawkins, “Hittite Monuments and Their Sanctity”, *Sacred Landscapes of Hittite and Luwians*, Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi, Florence

Altınyayla Stel’inde yer alan kabartmada dağ olarak tasvir edilmiş çıkıntıların üzerinde yer alan geyiğin sırt kısmında bir erkek figür betimlenmiştir. Bu erkek figürün, başında boynuzlu başlığı, kısa eteği ve sivri uçlu ayakkabıları ile tanrı figürü olduğu düşünülmektedir. Tanrı figürü, bir elinde geyik boynuzu diğer elinde ise omzuna asılı olan yayı desteklemektedir.

Geyik üzerinde yer alan tanrının tam karşısında bir erkek figür tasviri yer almaktadır. Figür tanrıya daha büyük boyutta tasvir edilmiştir. Profilden betimlenen erkek figür, tanrıya libasyon sunumu gerçekleştirmektedir. Erkek figür tasviri aşınmış olduğundan dalgalar halinde betimlenmiş olan libasyon sıvısının sunumundan kullanılan kap tam olarak belirgin değildir.³⁹⁰

Libasyon gerçekleştiren erkek figür bir elinde kartal benzeri bir kuş diğer elinde ise yay taşımaktadır. Müller-Karpe, kabartmada herhangi bir hiyeroglif yer almadığını, figürün Hitit Büyük kralını temsil etmiş olabileceğini önermiştir.³⁹¹

5.2.2.2. Mühür baskıları

5.2.2.2.1. Hitit mühürlerinde libasyon sahneleri

Hititlerin günümüze ulaşan arkeolojik verileri arasında yer alan mühürler ile dini ritüeller, tanrı ve tanrıça tasvirleri, bitki, hayvan motifleri hakkında önemli bilgiler edinilmektedir. Damga ve Silindir mühür olarak biçimlendirilmiş mühürlerin dini ritüelleri içerdikleri sahnelerde Hitit görevlilerinin ve krallarının tanrılar için gerçekleştirdikleri libasyon sunuları yer almaktadır.

Tyskiewiecz mührü

Güneydoğu Anadolu bölgesinde ele geçirildiği düşünülen Tyskiewiecz mührü Eski Hitit Dönemine tarihlendirilmektedir. Mühür, Boston Museum of Fine Arts’da sergilenmektedir.³⁹²

Silindir mühür üzerinde tasvir edilmiş olan sahnede, tahtında oturmakta olan , sağ elinde kadeh, sol elinde lituus tutar biçimde betimlenmiş Bilge tanrı Ea, tanrının karşısında iki yüzlü olarak tasvir edilmiş olan Tanrı Ea’nın veziri Tanrı Usmu, gaga ağızlı bir testi ile libasyon gerçekleştirmektedir. Bu iki figürün arasında dünya motifi

³⁹⁰ Müller-Karpe, 2003b, s. 314.

³⁹¹ Müller-Karpe 2015, s. 84.

³⁹² Darga 1992, s.70.

olduğu düşünölen küreyi taşımakta olan iki karışık yaratık yer almaktadır. Tanrı Usmu'nun arkasında yürümekte olan üç tanrı figürleri tasvir edilmiştir. Bu üç tanrı figürü de ellerini yukarı doğru kaldırmış şekilde tapınma hareketini gerçekleştirmektedirler. En önde yer alan tanrının başının üzerinde yer alan güneş motifinden Güneş tanrısı olabileceği düşünülmektedir. İkinci figürün sivri, boynuzlu başlığından Fırtına tanrısı, üçüncü figür ise başlığında yer alan hilal motifi ile Ay tanrısı olarak yorumlanmıştır. Sahnenin sonunda tanrıça İştar tasvir edilmiştir. İştar tasvirinin alt kısmında bir aslan figürü ve üzerinde boğa figürü yer almaktadır.

Mühürün ikinci sahnesinde üzerinde alevlerin yükseldiğı masada yatan bir figür tasvir edilmiştir. Bu sahnede yer alan tasvirlerden, burada bir ölü yakma sahnesinin betimlendiğı düşünülmektedir. Masanın sağ tarafında sol elini yukarı doğru kaldırmış dua jesti yapan bir figür, sağ elinde tuttuğı gaga ağızlı testi ile masada yatan kişinin üzerine içki dökerek libasyon yapmaktadır. Masanın sol tarafında kısa elbiseli bir figür yer almaktadır. Libasyon yapan figürün arka kısmında üzerinden sular akar şekilde dans eden başka bir figür tasvir edilmiştir. Sahnenin alt kısmında ölü ritüellerinde kullanıldığı bilinen boğa biçimli riton ve başka türde kaplar yer almaktadır. Sahnenin en sol kısmında bir asker figürü ve üzerine bastığı düşman figürü betimlenmiştir.³⁹³

Resim 5.11. Tyszkiewicz Silindir-Damga Mührü – a
(<https://collections.mfa.org/objects/1866759>)

³⁹³ Alp 1999, s. 43-45.

Paris Louvre mührü

Paris Louvre müzesinde yer alan Hitit mühür üzerindeki sahne iki ayrılmış şekildedir. Sahneyi iki sıra bant çevrelemektedir.³⁹⁴ Üst kısımda yer alan bantta insan başları alt kısımlarında ise hayvan başları dizili şekilde bir tasvir edilmiştir. İkiye ayrılan sahnenin üst frizinde evlilik sahnesi alt frizde ise av sahnesi yer almaktadır.

Alt frizde yer alan av sahnesinde dört savaş arabası bulunmaktadır. Frizin sonunda yer alan savaş arabasında oklu bir asker ve araba sürücüsü bulunurken, diğer üç savaş arabasında sadece sürücüler bulunmaktadır. En ön kısımda yer alan savaş arabasının önünde bir aslan, alt kısmında bir geyik yer almaktadır. Geyik kaçar biçimde tasvir edilmiştir. Hayvan tasvirlerinin önünde sazlık ve bir ağaç motifi yer almaktadır. Ağacın üzerinde bir kartal tünemiş biçimde betimlenmiştir. Ağaç motifinin önünde bir aslan üzerinde ayakta durur vaziyette kısa etekli, başında sivri huni şeklinde bir başlık ile tasvir edilmiş tanrı yer almaktadır. Tanrı figürü sağ elinde topuz sol elinde bir ok, yay ve aslanın yularını tutar şekilde betimlenmiştir. Frizde tasvir edilen sahnede tanrılara kurban olarak av hayvanları sunulmaktadır.³⁹⁵

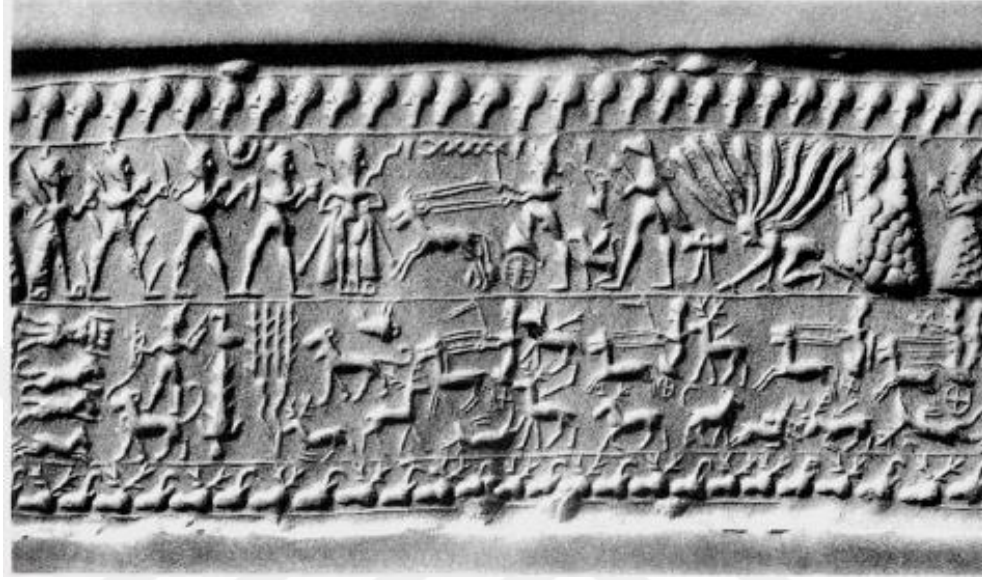
Mühürün üst frizinde yer alan sahnesinin orta kısmında çıplak bir tanrıça tasviri bulunmaktadır. Çıplak tanrıça tasvirinin arkasında sol ellerinde kap taşıdıkları anlaşılan dört tanrı figürü yer almaktadır. Tanrıların üçünün kimliği tanımlanmıştır. Çıplak tanrıçanın yanında yer alan tanrı figürünün kim olduğu bilinmemektedir. İkinci tanrı figürü başındaki hilal motifinden dolayı Ay tanrısı olarak, üçüncü tanrı vücudundaki ışın çizgileri sebebiyle Güneş tanrısı, dördüncü ve son tanrı figürü ise kanatlarından dolayı Tanrıça İştar olarak yorumlanmıştır. Ortada yer alan figürün sağ tarafında bir savaş arabası yer almaktadır. Bu savaş arabasını iki boğa çekmekte olup arabanın sürücüsü olarak Fırtına tanrısı tasvir edilmiştir. Çıplak tanrı ile Fırtına tanrısı arasında yer alan kısımda iki kap ile sınırlandırılmış akarsu motifi yer almaktadır. Sahnenin devamında oturur şekilde kuş başlı kanatlı, aslan vücutlu karışık bir varlık arkasında uzun boylu kanatlı ve kuş başlı başka bir karmaşık varlık yer almaktadır. Uzun boylu figür elinde gaga ağızlı bir testi ile libasyon yapmaktadır.³⁹⁶ Bu figürün arkasında bir ankh motifi bulunmaktadır. Sonraki figür, bir sporcunun koşu öncesinde

³⁹⁴ Darga 1992, s. 71.

³⁹⁵ Alexander 1973-1976, s.154-155.

³⁹⁶ Parrot 1951, s. 183; Mellink 1987, s. 68.

aldığı pozisyona benzer şekilde tek dizini karnına çekmiş diğer dizi gergin, başı öne eğik, iki eli yerde tasvir edilmiştir. Arkasında boynuzlu bir miğfer taşıyan tanrı figürü bulunmaktadır. Son figür üst kısmı çıplak olarak, eteklerinde dağ motifleri ile tasvir edilmiş dağ tanrısıdır.³⁹⁷

Resim 5.12. Louvre AO 20.138 Silindir-Damga Mührü Baskısı (Parrot, 1951, Lev.XIII – 1)

Resim 5.13. Louvre AO 20.138 Silindir-Damga Mührü (Parrot, 1951, Lev.XIII -2, Lev.XIV -4)

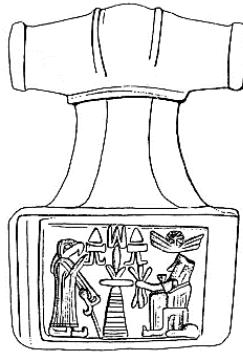
³⁹⁷ Alexander 1973-1976, s. 157-159; Gerçek Semih, *Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında Hitit Krallarının Libasyon Sahneleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi , Ankara, 2020, s. 31-33 .

Tarsus mührü

Oxford'da yer alan Ashmolean Museum da bulunmakta olan mühr, hematit taşından yapılmış olup beş yüzlü (A,B,C,D) ve kare biçimlidir. Her yüzünde ayrı sahneler tasvir edilmiş olup bu tasvirlerin dini bir törenin aşamalarını temsil ettiği düşünülmektedir. Eski Hitit Dönemine tarihlendirilen Tarsus Mührünün B yüzündeki sahnede, libasyon sunumu betimlenmiştir. Sahnede Kartal başlıklı uzun elbiseli karışık varlık tahtında oturur biçimde betimlenmiş olan tanrıya elinden gaga ağızlı testi ile libasyon yapmaktadır. Çekiç başlı olarak şekillendirilmiş olan mührün sap kısmında amulet deliği yer almaktadır.³⁹⁸

Resim 5.14. Tarsus Mührü b Yüzü – Libasyon Sahnesi- a (Darga, 1992, Fig.49)

Resim 5.15. Tarsus Mührü b Yüzü – Libasyon Sahnesi – b (Boehmer ve Güterbock, 1987, Fig.39b)

³⁹⁸ Darga *Hitit Sanatı*, Akbank Yayınları, Ankara , 1992, s.71.

Aydın mührü

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde satın alma yoluyla Aydın ilinde ele geçen mühür, hematit taşından yapılmıştır.³⁹⁹ Silindir damga mührün silindir kısmında bir sahnenin betimlemesi, damga kısmında ise hiyeroglif işaretler yer almaktadır.

Aydın mührünün silindir kısmında üç sahne yer almaktadır. İlk sahnede bir libasyon sunumu gerçekleşmektedir.⁴⁰⁰ Libasyon sahnesinde ayakları hayvan bacağı olan bir tahta oturan Tanrı Ea'nın karşısında alçak bir masanın üzerinde yüzleri birbirine dönük iki aslan tasviri yer almaktadır. Aslan figürlerinin elleri ile yukarıda tuttukları tepsinin içerisinde iki kuş figürü yer almaktadır. Aslanların sağ tarafında yer alan çift yüzlü Tanrı Ea'nın veziri Tanrı Usmu Sağ elinde gaga ağızlı testi ile hemen yanındaki aslanın başına libasyon yapmaktadır. Vezirin arkasında bellerinden aşağı doğru asılı lituus yer alan üç tanrı figürü betimlenmiştir.

Resim 5.16. Aydın Silindir Mühür Baskısı (Alp, 1999 , s. 49)

British Museum mührü

Hematitten yapılmış çekiş başlı mühür British Museum'da sergilenmektedir.⁴⁰¹ Mührün baş kısmı kırık olarak ele geçmiştir. Mühür, beş yüze sahiptir.⁴⁰² Beş (A, B,C,D) yüzünde de ayrı betimlemeler yer almaktadır. D yüzünde bir libasyon sunumu betimlenmiştir.⁴⁰³ Kuş başlı figür sol elinde tuttuğu gaga ağızlı testi ile çift yüzlü Tanrı

³⁹⁹ Frankfort 1939, s. 285; Darga 1992, s.71.

⁴⁰⁰ Alp 1999, s. 49.

⁴⁰¹ Boehmer ve Güterbock 1987, s. 56.

⁴⁰² Boehmer ve Güterbock 1987, s. 55, Fig.40 a-e.

⁴⁰³ Alp 1967, s.515, Res.1; Alexander 1973-1976, s.173.

Usmu'ya libasyon yapmaktadır. Mühürün B yüzünde ise iki kuş başlı diz çökmüş figür ellerinde tek kulplu bir testi tutmaktadır.⁴⁰⁴ Kuş başlı figürün yanında ank işareti yer almaktadır. Pileli bir elbise ile tasvir edilmiş olan Tanrı Usmu yukarı kaldırdığı bir elinde topuz diğer elinde ise hilal tutmaktadır.

Resim 5.17. British Museum çekiç başlı mühür - B yüzü (Alp, 1999 , s. 82)

Dresden mührü

Kayseri kökenli olduğu düşünülen mühür hematitten yapılmış olup, satın alma yoluyla Dresden Müzesi'ne getirilmiştir. Mühürün yuvarlak olan tasvir kısmını çevreleyen biri diğerinin içerisine yerleştirilmiş iki daire yer almaktadır. Bu dairelerle oluşturulmuş bantlardan en dışta bulunan bant içerisinde bir ritüel sahnesi tasvir edilmiştir.⁴⁰⁵ Ritüel sahnesinde tahtında oturmakta olan tanrı, önünde bir sunak ile tasvir edilmiştir. Sunağın yanında yer alan kuş başlı figür elinde tuttuğu gaga ağızlı testi ile sunağa tanrı adına içki sunusunda bulunmaktadır.⁴⁰⁶ Tahta oturan tanrının arka kısmında yer alan boğa adamların arkasında sağ elinde kap tutmakta olan uzun elbisesi ile betimlenmiş bir figür bulunmaktadır. Bu figürün Hitit ritüel metinlerinde yer alan saki olduğu düşünülmektedir. Sakinin önünde yer alan sağ elinde gaga ağızlı testi tutan kuş başlı figür ile ritüeli gerçekleştirmek üzere sunağa doğru yürümektedir. Kuş başlı figür, elindeki testideki içkiyi sunağın dibine dökerek tahtında oturan tanrıya libasyon yapmaktadır.⁴⁰⁷

⁴⁰⁴ Alexander 1973-1976, s.174.

⁴⁰⁵ Alp 1967, s. 515, Res.2; Alp 1983, Res.11.

⁴⁰⁶ Ebru Oral, "Anadolu'da Eski Hitit Dönemi Mühürleri ve Mühür Baskıları Üzerinde Kuş-İnsan Karışımı Varlıklar", Social Sciences Studies Journal 3(12) , 2017, s. 2194.

⁴⁰⁷ Mellink, 1987, s. 69.

Resim 5.18. Dresden Mührü (Boehmer ve Güterbock, 1987, Fig.43)

Boğazköy mühürleri

Boğazköy Yazılıkaya’da ele geçmiş olan konik şekildeki mühür, hematit taşından yapılmıştır. Sekiz iç bükey yan yüzeye sahiptir. Bir Saki’ye ait olabileceği düşünülen damga mührün orta kısmında hiyeroglif işaretlerle “sa-ga” ismi yazdığı tespit edilmektedir.⁴⁰⁸ Bir daire ile iki sahneye ayrılan damga mührün ikinci sahnesinde libasyon sunumu betimlenmiştir. İkinci sahnenin başında diz çökmüş şekilde tasvir edilmiş olan saki figürü yer almaktadır. Saki’nin elinde bir kap taşıdığı düşünülmektedir. Mührün bu kısmı tam olarak korunamamıştır. Saki figürünün hemen önünde uzun elbiseli bir kişi elinde gaga ağızlı bir testi ile önünde bulunan çapraz ayak kaideli kaba libasyon yapmaktadır.⁴⁰⁹ Sahnenin devamında kurban malzemelerinin yer aldığı bir sunak, tahtında oturan bir tanrı, tanrı figürünün arkasında oturur vaziyette tasvir edilmiş bir boğa figürü yer almaktadır.⁴¹⁰

⁴⁰⁸ Beran 1967, s.30.

⁴⁰⁹ Alp 1967, s. 515, Res.4; Hans Güstav Güterbock, *Siegel aus Boğazköy 2. Teil: Die Königssiegel von 1939 und die übrigen Hieroglyphensiegel*, Berlin, 1942, s. 77, 221.

⁴¹⁰ Beran 1967, s. 62.

Resim 5.19. Boğazköy Damga Mührü (Beran, 1967, Lev. III,134)

Boğazköy’de ele geçen bir diğer mühür baskı yüzeyinde iç içe geçmiş üç sıra daire ile çevrilidir.⁴¹¹ Yuvarlak mühür yüzeyinin en dar çemberini gioş motifleri ile çevrelenmiştir. Dışta yer alan çemberin içerisinde libasyon sunumu betimlenmiştir.⁴¹² Elinde gaga ağızlı bir testi tutan figür, tahtında oturur şekilde tasvir edilmiş olan tanrının önünde yer alan dışa kıvrımlı ayaklara sahip sunağa libasyon yapmaktadır. Tanrının elinde bir kuş figürü bulunmaktadır. Libasyonu gerçekleştiren figürün arkasında elinde bir kap bulunan başka bir figür yer almaktadır.⁴¹³ Sahnenin devamında bir av sahnesi betimi bulunmaktadır.⁴¹⁴

⁴¹¹ Beran 1967, s.30, Lev.III, 135.

⁴¹² Oral 2017, s. 2193.

⁴¹³ Beran 1967, s.30.

⁴¹⁴ Darga 1992, s. 73.

Resim 5.20. Boğazköy Damga Mührü (Güterbock, 1942, 221 ; Beran, 1967, Lev.III,135)

Boğazköy’de İmparatorluk dönemi tabakalarında ele geçirilmiş olan bir diğer mühür baskısında libasyon sunumu betimlenmiştir. Libasyon yapan figür, çift başlı kartal üzerinde ayakta durur vaziyette tasvir edilmiştir. Başında bir başlık, elbisesi uzun, ayakkabıları sivri uçludur. Figürün sol eli öne doğru uzanarak gaga ağızlı testi ile mühürün sağında bulunan geyiğin üzerinde ayakta duran tanrının önündeki ayaklı kaba libasyon yapmaktadır. Geyik üzerinde yer alan tanrının sadece eli korunmuştur. Tanrı ve libasyon yapan figür arasında yer alan hiyeroglif yazının incelenmesi ile tanrı figürünün Kırkların Koruyucu tanrısı olduğu önerilmiştir.⁴¹⁵

⁴¹⁵ Susanne Herboldt, *Die Prinzen- und Beamtensiegel der hethitischen Grossreichszeit auf Tonbulln aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa*, Mainz: 2005, s. 272, Lev.32 No: 409.

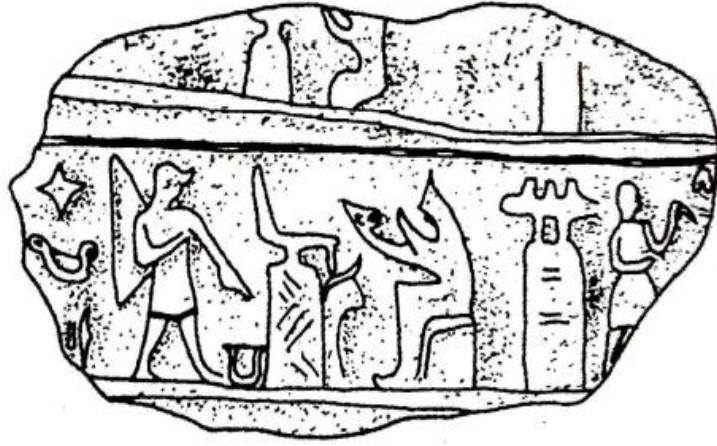
Resim 5.21. Boğazköy Damga Mühür (Herbordt, 2005, Lev.32 – 409)

Boğazköy’de ele geçen bir başka İmparatorluk dönemi silindir mührün de libasyon sunumu betimi yer almaktadır.⁴¹⁶ Sahne de tahtında oturur şekilde bir tanrıça tasvir edilmiştir. Tanrıça öne doğru uzattığı elinde bir kâse tutmaktadır. Tanrıçanın önünde bir sunak, sunağın hemen önünde ise bir boğa figürü yer almaktadır. Sunağın solunda omzunda yay asılı, tek bir boynuza sahip başlığı ile ayakta duran bir erkek figür bulunmaktadır. Figür, elindeki kabı öne doğru uzatarak sunağın önünde yerde durmakta olan kaba libasyon yapmaktadır. Dinçol, libasyon yapan figürün “koruyucu tanrı” olduğunu önermektedir.

M.Ö. 15.yüzyıla tarihlendirilmiş olan mührün arkasında “lu-pa-ki” isminin okunmasından dolayı Dinçol, mührün 14. ve 13. yüzyıla tarihlendirilmesi gerektiğini önermiştir.⁴¹⁷

⁴¹⁶ Belkis Dinçol, “Töerge Siegelkopien Aus Boğazköy”, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1998, s.168, Res.1.

⁴¹⁷ Dinçol 1998, s. 169.

Resim 5.22. Boğazköy Silindir Mühür (Dinçol, 1998, Res.1)

Küp üzerinde hitit mühürü

İstanbul Arkeoloji Müzesi, Eski Şark Eserleri koleksiyonunda yer alan dört küp parçasının üzerinde aynı silindir mühür baskısı yer almaktadır. Söz konusu küp parçaları birleştiğinde bir küpün ağız ve omuz kısmını oluşturduğu tespit edilmiştir. 1971 yılında müze tarafından satın alma yoluyla koleksiyona kazandırılan⁴¹⁸ küp parçalarının bulunduğu yeri bilinmemektedir. Küp, kiremit renginde bir hamura ve bej rengi astara sahiptir. Silindir mühür baskısı, küpün omuzları arasında kalan alanın üst kısmında yer almaktadır.

Mühür baskısının sol kısmında bir Hitit kralının Fırtına Tanrısına libasyon sunumu betimlenmiştir. Hitit kralı uzun kaftan benzeri bir elbise ile tasvir edilmiştir. Ayakta duran kral, kısa bir başlık takmaktadır. Kral; badem gözlü, iri burunlu, dolgun dudaklı, büyük kulaklı olarak tasvir edilmiştir. Sağ elinde lituus, ayakların da sivri uçlu ayakkabıları bulunmaktadır. Sol elinde tuttuğu gaga ağızlı testi ile karşısında yer alan Fırtına Tanrısına libasyon sunumu gerçekleştirmektedir. Kral ve Fırtına Tanrısının arasında ank işareti ve küçük bir üçgen yer almaktadır.⁴¹⁹ Ensert'e göre kral figürünün yalnızca lituus ile tasvir edilmesi figürün, bir veliaht ya da prensi temsil ettiğini göstermektedir.⁴²⁰

⁴¹⁸ Edibe Uzunoğlu, "Küp Üzerinde bir Hitit Silindir Mühür Baskısı", *Anadolu Araştırmaları VI*, 1978, s. 179.

⁴¹⁹ Emmanuel Laroche, *Les hiéroglyphes hittites I L'écriture*, Paris: 1960, s. 195-196, no:369-370.

⁴²⁰ Hatice Kübra Ensert, "M.Ö. İkinci Binde "Kanatlı Güneş Kursu" ile Taçlandırılmış Anadolu Hitit Figürleri", *Anadolu/Anatolia*, 28, 2005, s. 34.

Resim 5.23. K p  zerinde Silindir Mühür Baskısı , (Alp ,1999, s. 83)

Resim 5.24. K p  zerinde Silindir Mühür Baskısı , (Darga , s.210-211)

5.2.2.3. Libasyon kapları

5.2.2.3.1. Hayvan biçimli libasyon kapları

Gümüş geyik riton

Norbert Schimmel'in koleksiyonunun bir parçası olan gümüş geyik ritonu⁴²¹ baş ve protom kısımları birbirine eklenmiş biçimde yapılmıştır. Birleştirme kısımları kakma tekniği kullanılarak süsleme şeritleri ile gizlenmiştir. Baş, boyun ve gövde kısımlarının altına katlanmış bir biçimde iki ön bacağı yer almaktadır. Gümüş geyiğin kulak ve boynuzları kabın üzerine sonradan eklenmiştir. Göz, kaş detayları birleşme yerlerinde kullanılan kakma tekniği ile yapılmıştır.⁴²² Yüz detayları, eklemlerin stilize olarak belirtilmiş olması kabın üretiminde gösterilen ilgiyi belirtmektedir.⁴²³ Gümüş geyik riton 17 cm yüksekliğe sahip olup ağız kenarında 4,5 cm genişliğe sahip bir friz yer almaktadır. Frizde bir kült sahnesi betimlenmiştir. Kült sahnesi şu şekildedir;

Sandalyede oturur şekilde uzun giysili, ayaklarında uçları kıvrık ayakkabılar ile bir tanrı figürü, önünde ise geyiğin sırtında ayakta durmakta olan bir elinde atmaca diğer elinde ise asa taşıyan kısa elbiseli, kıvrık uçlu ayakkabı giymiş genç bir tanrı betimlenmiştir. Frizin sağ kısmında bir Tören alayı yer almaktadır. Tören alayının ön kısmında kral-baş rahip olduğu düşünülen bir figür tasvir edilmiştir. Kral- baş rahip figürü bir testi ile libasyon yapmaktadır. Bu figürün arkasında yer alan ikinci figür, ekmek sunusu yapmak üzere elinde bir çeşit ekmek ile üçüncü figür ise sağ elinde bir vazo taşır şekilde öne doğru uzanmış olarak betimlenmiştir. Libasyon sunusunu gerçekleştirmekte olan rahip figürü, sol elini dua eder biçimde yukarıya kaldırmıştır. Sol tarafta yer alan tanrıların isimleri hiyeroglif ile bir levha içerisine yazılmıştır. Frizin sol kısmında yer alan tanrıların arkasında GIŞ eya=hayat ağacı, ağacın altında uyuyan bir geyik, duvarda asılı biçimde bir okdanlık, deri posttan kalkan ve yere

⁴²¹ S. Alp, geyik biçimli içki kabının metinlerdeki adının GAL lulayamaş olduğunu, *BIBRU lulayamaş*'ın dört ayağı üstünde duran geyik ritonu olduğunu ifade etmektedir., Alp, S. *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans, Hitit Çağı'nda Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, Kavaklıdere Kültür Yayınları , Ankara, 1999, s.71.

⁴²² Oliver W. Muscarella, "Vessel in the Form of a Stag", *Ancient Art. Gifts from the Norbert Schimmel Collection. Ancient Near Eastern Art*, The Metropolitan Museum of Art Bulletin, 49 (4), New York, 1992, s. 6-7.

⁴²³ Pıllavcı Türkan , *Drinking a God and Sacrificing a Drink: Agency of the Hittite Libation Vessels* , Yayınlanmamış Doktora Tezi , Columbia University , 2017, s.2-3.

saplanmış biçimde iki mızrak yer almaktadır. Riton, M.Ö. 16. yüzyılın sonlarına tarihlendirilmektedir.⁴²⁴

Geyik biçimli riton hem biçimli bir kap hem de hayvan figürü birleşimidir. Ritonda yer verilen boşluk, sıvıları içirme özelliğini tamamlamakta, protom özelliği ise ritonun bir çeşit heykel olarak algılanmasını sağlamaktadır.⁴²⁵

Yumruk biçimli riton

Boston Müzesi'nde sergilenmekte olan Gümüş kült kabı yumruk biçiminde yapılmıştır. Tek bir kulpu bulunan kapta, yumruğun ağız kısmında kabartmalı bir frize yer verilmiştir.

Frizde içki ve ekmek sunma sahneleri betimlenmiştir. Fırtına tanrısı kutsal hayvanı boğa üzerinde tasvir edilmiştir. Tanrı, bir eliyle topuz, diğer eliyle boğanın yularını tutmaktadır. Önünde konumlanmış olan sunağa Hitit Kralı II. Tuthaliya elinde tutmakta olduğu gaga ağızlı testi ile içki sunmaktadır. Kral Hitit Krallığını simgesi niteliğinde düşünülen ucu kıvrık uzun bir asa (lituus) tutmaktadır. Figürün önünde hiyeroglif ile “Büyük Kral Tuthaliya” yazıldığı tespit edilmiştir. Kralın arkasında diz çökmüş şekilde tasvir edilmiş saki, kurban ekmeği taşıyan bir kişi ve müzisyenler yer almaktadır. Bu figürlerinde arkasında uzun mantolu elinde asa taşıyan bir figür yürümektedir. Kült sahnesinin arkasında dua jesti olarak elini havaya kaldırmış bir başka figür yer almaktadır. Figürün başında boynuzlarının olması koç maskesi takmış olabileceğini düşündürmektedir. Koç maskeli figürün eteklerinin tasvir edilişi Prof. Güterbock'a göre dağ tanrıların eteklerine benzetilmektedir. Alp' British Museum'da yer alan Eski Hitit mühüründe Hitit kralının kuş maskesi takarak kült sahnesinde betimlenmesinden dolayı kabartmada tasvir edilmiş olan Koç maskeli figürün adını dağ tanrısı olan Tuthaliya'dan alan Kral Tuthaliya'nın tasviri olabileceğini önermiştir.⁴²⁶ Frizde Fırtına Tanrısının kült sahnesinin betimlenmiş olması, yumruk biçimli ritonun Fırtına tanrısına sunuların gerçekleştirilmesinde kullanıldığını düşündürmüştür.⁴²⁷

⁴²⁴ Muscarella 1974, Fig. No:123.

⁴²⁵ Özyar 2006, s. 135-136.

⁴²⁶ Alp, S 1999, s.29.

⁴²⁷ Güterbock ve Kendall 1995, s. 48.

Kabartmada yer alan sahne, metinlerde anlatılmakta olan kralın bayram törenlerinde gerçekleştirmiş olduğu sunum törenlerinin karşılığı olarak değerlendirilmektedir. Hitit Yazılı metinlerinde saki, libasyon işleminden önce krala içki sunumunda kullanılmak üzere sıvıyı getirmektedir. Ancak kabartmada sakinin kraldan önce tasvir edilmesi söz konusu olmadığı için kralın arkasında yer almaktadır.⁴²⁸

Sırttan bardaklı aslan ritonu

Eski Hitit döneminde tek sırttan bardaklı aslan riton örneği Boğazköy’de gerçekleştirilen kazı çalışmalarında Ambarlıkaya terasında bir pitosun içerisinde ele geçmiştir. Tek örnek Boğazköy’den Ambarlıkaya Terası’ndan pitosun içinde ele geçmiştir.⁴²⁹

Riton, grimsi kahverengi hamurlu, kırmızımsı kahverengi astarlı ve perdahlıdır. Aslanın ağzı kükrer biçimde tasvir edilmiştir. Ağız kenarındaki kırışıklık detayları özenli bir şekilde işlenmiştir. Gözlerinde kalkma tekniğinin kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁴³⁰ Yele detayları şeritler halinde baş ve boyunda belirtilmiştir. Sırt kısmında yer alan bardağın boyu kısadır. Aslanın ayaklarındaki detaylardan özenli bir biçimde işlenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Maşat höyük aslan riton

Maşat Höyük’te II.Yapı katının batısında yer alan destek duvarının yanında tespit edilmiş olan riton kırmızımsı astarlı, parlak perdahlıdır. Hamuru oldukça ince bir biçimde elenmiştir. Aslan ritonun gövdesi kısmı korunmamış sadece baş ve boyun kısımları ele geçmiştir. Aslanın kulakları dik bir şekilde biçimlendirilmiştir. Yüzündeki detaylar iyi korunmuştur. Gözleri badem şekilde olup kaş detayları yivler ile belirginleştirilmiştir. Boyun, kulak, burun detayları kesin olarak verilmemiştir. Özgüç, ritonun hamurunun başka bir merkezden getirilmiş olabileceğini önermiştir.⁴³¹

Alişar aslan başı biçimli riton

Alişar Höyük J 35 güney geçitinde ele geçen aslan başı formuna sahip ritonun baş ile boyun arasındaki bölge korunamamıştır. Kükreyen bir aslan şeklinde

⁴²⁸ Güterbock ve Kendall 1995, s.52.

⁴²⁹ Fisher 1963, s.80, Nr.1253.

⁴³⁰ Bittel 1976b, s. 9,11.

⁴³¹ Özgüç 1982, s. 39.

biçimlendirilmiş ritonun dili ağzın hemen kenarında yer almakta olup dört azı dişi oldukça belirgin biçimde işlenmiştir. Ağız kenarında kükreme ile oluşan kırışıklıklar üçerli kabartılar halinde tasvir edilmiştir. Kulakları dik olarak şekillendirilmiş olup iç kısımları oyulmuştur. Aslan başı biçimindeki ritonun boyun kısmında çift sıra bant yer almaktadır. Bu tarz bant bezeme, Kültepe’de ele geçmiş Koloni Çağı aslan ritonlarında da tespit edilmiştir.⁴³²

Elbistan- Karahöyük at protomu biçimli libasyon kabı

Elbistan-Karahöyük’te ele geçmiş olan at protomu biçimindeki libasyon kabı koyu gri hamurlu olup parlak bir perdaha sahiptir. Baş kısmının oldukça gerçekçi bir biçimde tasvir edildiği ritonun alın kısmında baklava deseni yer almaktadır. Burun delikleri kanallar ile belirlenmiştir. Yiv şeritler ile ağız ve yele detayları işlenmiştir.

Ritonun protom tarzda değerlendirmesinin en iyi kanıtı, ağız ve burun deliklerinin yer almamasıdır. Özgüç Musee Guimette⁴³³ de yer alan at başının bu örnek ile benzerlik gösterdiğini belirtmektedir.⁴³⁴

İnandıktepe boğa ritonları

İnandıktepe yerleşiminde yapılan kazı çalışmaları sonucunda üç adet boğa biçimli riton ele geçmiştir. Üç ritondan yükseklikleri 67 cm ve 62 cm ölçülerinde olan iki boğa ritonunun birbiriyle aynı özelliklere sahip oldukları tespit edilmiştir. Her iki boğa ritonu da boz renginde bir hamura sahiptir. Kırmızı astara sahip olan boğa ritonlarının boynuzları ay şeklinde şekillendirilmiş olup yarı kısımları krem astarlıdır. Badem şeklinde biçimlendirilmiş gözlerin çevresi krem rengi ile belirlenmiş, göz bebekleri çukur şeklindedir. Burun delikleri oyularak kenar kısımları kabartma detayları ile kalınlaştırılmıştır. Yularlar, kazıma detayları ile iki paralel çizgi halinde burun üzerinde başlatılarak kulak altında son bulmuştur. Boyun ve gövde silindirik şeklinde olup gerdan, çenenin altından başlayarak gövdeye inmektedir. Ayaklar, diz kapakları ve topukların uçları sivri çıkıntılar halinde şekillendirilmiştir. Bacaklar dik, kuyruk sağ bacağa yapışık şekildedir. Kuyruğun altında bir delik açılmıştır. Sırt kısımlarında silindirik bir bardak yer almaktadır.⁴³⁵

⁴³² Osten 1937, s. 170, fig.211 e 964.

⁴³³ Chantre 1898 : lev. XVII.10

⁴³⁴ Özgüç 1949 :40

⁴³⁵ Özgüç 1988 : 43 Lev 60 . 1a.b.c ; E 1

İnandiktepe’de ele geçmiş olan üçüncü boğa ritonu diğer iki örneğe göre oldukça kısa ve kaba şekillendirilmiştir. Yüksekliği 31,4 cm olan boğa ritonu, boz hamurlu olup kırmızı astarlıdır. Perdahı çok iyi yapılmamıştır. Boynuzlarının dip kısımları yivler ile belirtilmiştir. Burun delikleri yuvarlak, çenesi geniş ve yassı olarak şekillendirilmiştir. Ağız detayı bir çizgi ile belirginleştirilmiştir. Kulakları boynuza yapışık, gözdesi silindirikdir. Bacakları kısa, ayakları küt biçimlendirilmiş, kuyruğu sağ bacağına yapışıktır. Sırt kısmında yüksek kalın bir bardak yer almaktadır.⁴³⁶

Tokat boğa ritonu

Tokat Yöresinde ele geçirilmiş olan boğa ritonu⁴³⁷ baş ve boyun kısmı gövdeden kırılmış durumdadır. Kahverengi bir hamura sahip riton, boynuzlarının uç kısımları ve tek kulağı kırık olarak ele geçmiştir. Baş ve boyun kısmı kırmızımsı astarlı, iyi şekilde perdahlanmıştır. Gözleri iri ve yuvarlak olarak şekillendirilmiş, göz bebekleri çukur olarak biçimlendirilmiştir. Alın kısmında üçgen şeklinde krem bir benek bulunmaktadır. Göz kapağının üzerinde yer alan paralel çizgilerin arası çentikler ile benzemiştir. Yuları burun üzerinde bir halka şeklinde başlayarak boyuna uzanan krem renkli bir bant olarak yapılmıştır. Burun üzerindeki halkanın iki ucu burun deliklerine geçirilmiştir. Burun kenarlarında çizgisel olarak kırıksık detayları belirtilmiş olup burna açılan deliklerden boğa ritonun içerisine konulmuş olan sıvının boşaltılmasının sağlandığı düşünülmektedir. Özgüç, Tokat çevresinde bulunmuş olan bu boğa ritonu ile İnandiktepe boğa ritonları arasındaki farklılıkların sebebini kronolojik olarak aramanın daha doğru olacağını belirtmiştir.⁴³⁸

Karaoğlan boğa başı riton

Karaoğlan’da ele geçmiş olan boğaz başı riton çarkta biçimlendirilmiş olup devetüyü hamura sahiptir. İyi derecede perdahlanmış olan ritonun üzerinde pişirme işleminden dolayı kararmalar mevcuttur. Ritonun ağız kısmında yuvarlak biçimde şekillendirilmiş olup kulp kısmı ağzın hemen alt kısmında yer almaktadır. Kaşlar ve boynuzlar küçük çıkıntı şeklinde belirtilmiş, gözler ise derin nokta halindedir. Boğanın yuları zikzak ve düz çizgiler halinde betimlenmiştir.⁴³⁹

⁴³⁶ Özgüç 1988 , s.43, Lev.62. 1a.b.c ; E 1 .

⁴³⁷ Özgüç N. 1956, s. 53-55, PL. XIII.

⁴³⁸ Özgüç 1988, s.43.

⁴³⁹ Arık 1939, s.39, Lev.LV.

Alişar höyük boğa başı ritonları

Alişar Höyük'te teslim edilmiş olan ritonlardan ilki devetüyü hamura sahip ince mika katkılı, açık kahverengi, sarımsı astarlı ve perdahlıdır. Kulaklar baş kısma yapışık şekilde betimlenmiş olup boynuzlardan biri kırık olarak ele geçmiştir. Boğa Ritonun alın kısmında yiv, zikzak, yatay çapraz tarama motifleri ile bezenmiştir. Boğanın yuları içi noktalar ile doldurulmuş spiraller şeklindedir. Ağız kısmı yarım daire olarak biçimlendirilmiş olup, çene kısmı küçüktür. Burun delikleri dalgalı çizgiler şeklinde belirlenmiştir. ⁴⁴⁰

Höyükte tespit edilen diğer bir ritonun sadece baş kısmı korunmuş olarak ele geçmiştir. Ritonun kat 14 başı oldukça iyi biçimlendirilmiş olup, devetüyü hamurlu, sarımsı kırmızı astarlıdır. Çok iyi perdahlanmıştır. Alın kısmından beyaz renkli bir üçgen bezeme işlenmiştir. Boynuz ve göz detayları krem renklidir. ⁴⁴¹

Üçüncü riton açık kahverengi hamura sahiptir. Yer yer döküldüğü tespit edilen perdahı parlaktır. Boynuzlarının birinin bir kısmı, diğerinin ise tamamen kırıldığı tespit edilmiştir. Boynuzların arasında balık sırtı motifi yer almakta olup gözler kabartı olarak belirtilmiştir. Boğanın yuları iki düzenli çizgi arasından düzensiz noktalar şeklinde betimlenmiştir. Alın kısmında iç kısmında noktalar ile doldurulmuş daireler yer almaktadır. Burun kısmının üst kısmında 3 sıra yiv detayı işlenmiştir. Boğa başının ağız kısmı yarım daire olarak belirtilmiş olup ritonun üst tarafı kırılmıştır. ⁴⁴²

Boğa başı biçiminde gümüş riton

Gümüşten yapılmış olan boğa başı şeklinde ritonun boynuzlarından biri kırık olarak ele geçmiştir. Diğer boynuz ise yukarı doğru hafifçe kalkık olarak şekillendirilmiş olup uç kısmı kırıktır. Boğanın ense kısmında yiv detayları işlenmiş olup kaşlar kabartı şeklinde belirtilmiştir. Göz kısımları küre şeklinde birer kabartı olarak, burun ise iç içe geçen kıvrımlar şeklindedir. Ritonun kenar kısmına kalın bir levha perçin yöntemi ile birleştirilmiştir. Gümüş ritonun kulp kısmı ağız kenarından başlayarak boyun kısmına kadar uzanmakta olup üst kısmına 3 sıra ince çizgiler işlenmektedir. ⁴⁴³

⁴⁴⁰ Osten 1937 , s.168 Fig. 209 c 1740.

⁴⁴¹ Osten 1937, s.191, Fig. 214 e 2045.

⁴⁴² Osten 1937, s.160, Fig.210 c762.

⁴⁴³ Çınaroğlu 1991, s. 57, Res. 6,7.

Doğantepe boğa başı riton

Doğantepe’de ele geçmiş olan boğa başı biçimli riton kahverengi astarlı ve iyi derecede perdahlamıştır. Çarkta şekillendirilmiş olan ritonun boynuzları hafif yukarı doğru kıvrık şekilde biçimlendirilmiştir. Boynuzların birinin uç kısmı kırık olarak ele geçmiştir. Kulaklar öne doğru eğik biçimde olup boynuzların hemen alt kısmında yer almaktadır. Gözler kabartı şeklinde, burun delikleri ve ağız oldukça belirgindir.⁴⁴⁴

Boğa başı biçimli riton eskiyapar

Eskiyapar yerleşim yerinde ele geçmiş olan boğa başı riton, koyu kahverengi hamura sahiptir. Boğa başının uzuvları çizgisel olarak, kaşları iç içe geçirilmiş yarım daireler şeklinde belirginleştirilmiştir. Gözlerde ise çizgisel daireler kullanılmıştır. Alın kısmında oyuk üçgen motifi işlenmiştir. Boğanın boynuzlarının arası, boyun kısmı ve yanaklarında yiv detayları yer almaktadır. Boyun kısmında yiv bezemeleri dışında bant şeklinde zikzak motifi de işlenmiştir. Ritonun kulp kısmı kırık olarak ele geçmiştir.⁴⁴⁵

Boğa başı biçiminde riton maşat höyük

Maşathöyük II yapı katında ele geçmiş olan boğa başı biçimli riton, kırmızımsı kahve tonlarında bir astarlı ve perdahlıdır. Boynuzları kırılmış olarak ele geçmiş olup, boynuz altında yer alan kulakların iç kısımları boş bırakılmıştır. Burun delikleri kapalı, göz bebekleri yuvarlak ve alın kısmında iç içe geçmiş üçgen motifi yer almaktadır. Ritonun ağız ve çene kısmının altı iki yiv ile belirginleştirilmiştir.⁴⁴⁶

İnandıktepe tasvirli vazo

Çankırı’nın 22 km güneyindeki İnandık Köyü’nün yakınında yer alan İnandıktepe yerleşiminde yer aldığı tespit edilen bir tapınakta ele geçirilmiş olan tasvirli vazo, 82 cm yüksekliğe ve 51 cm gövde genişliğine sahiptir. Vazonun ağız kenarının orta kısmı yuvarlak bir boru ile çevrilmiştir. Koyu kırmızımsı renkte bir hamura ve parlak bir perdaha sahiptir. Vazonun gövdesi oval, boyun kısmı iç bükey olarak biçimlendirilmiştir.

⁴⁴⁴ Alp 1956, s.215. Lev XLI.

⁴⁴⁵ Akurgal 1988, Lev. 21b.

⁴⁴⁶ Özgüç 1982 , s. 38 Lev. 53.1a.b.

İnandık vazosunun, Hitit tarihi ve sanatı için önemini üzerinde yer alan tasvirli frizler oluşturmaktadır. Üst üste dört adet tasvirli frizin ardından iki geometrik motifli friz yer alır. Vazonun ağız kenarının üst kısmına yerleştirilmiş tekneye aktarılan sıvı vazo içerisine yine ağız kısmında yer alan dört adet boğa başının ağız ile aktarılmıştır. Gövdede dört adet kulp yer almakta olup kabartmalar vazoya daha sonradan applike edilmiştir.⁴⁴⁷

Vazonun birinci frizinde bir tören için hazırlıkların anlatıldığı kült kapları, sunulacak yiyecek ve içecekler ve müzisyenlerin tasvirleri yer almaktadır. Frizin sağından başlayarak sağ dizinin üzerinde çökmüş, çanak çömlekleri düzenleyen bir figür, karşısında aynı şekilde tasvir edilmiş başka bir figür yer almakta olup bu figürün yüzü tahribattan dolayı tam olarak anlaşılamamaktadır. Sedat Alp, dizinin üzerine çökmüş olan figürün bir “erkek öğütücü” LÚ NA₄ARA ya da “kadın öğütücü”, MUNUS NA₄ARA olduğunu ve uyguladıkları işlemin taştan bir topuz ile törende kullanılmak üzere tahıl öğüttüğünü ifade etmektedir.⁴⁴⁸ Bu sahnenin solunda yer alan ikinci sahnede birer taburede oturur şekilde iki rahip tasviri yer almaktadır. Rahiplerin ortasında dik bir prizma şeklinde olan sunak bulunmaktadır. Sağ tarafta yer alan rahip iki ayaklı bir taburede oturmakta ve elindeki kadehi yukarı doğru kaldırmaktadır. Sol tarafta üç ayaklı olan taburede oturan rahip ise sunak ile kendisi arasında yer alan büyük vazonun içerisinde yer alan libasyonu sunağa doğru boşaltmaktadır. Sahnede yer alan rahiplerin aslında tanrıyı tasvir edecekleri düşünülmektedir. Sedat Alp ise sahneyi daha farklı olarak yorumlamaktadır. Ona göre bu sahne “büyük yemek sahnesini” tasvir etmektedir. İki ayaklı taburede oturan kişinin rahip değil Fırtına tanrısını, üç ayaklı taburede oturmakta olan rahibin ise Arinna’nın Güneş Tanrıçası’nı temsil ettiğini ifade etmektedir.⁴⁴⁹ Üç ayaklı taburede oturan tasvirin arkasında lir çalan bir figür in 3 ve bu figürün solunda birbirine dönük lir çalan başak iki figür tasvir edilmiştir.⁴⁵⁰ Frizin en sağ kısmında yer alan sahnede tören için içecek hazırlığı tasviri yer almaktadır. Sahnede içecekler üstten kulplu, çift kulplu iki kaptır. En solda yer alan tek kulplu kabın başında sopa ile karıştıran bir kadın figür bulunmaktadır. Kaplarda yer alan içeceklerin törenlerde yaygın olarak kullanılan şarap ve bira olduğu

⁴⁴⁷ Özgüç 2004, s.25; Özgüç 1988, s.16-17.

⁴⁴⁸ Alp 1999, s.24.

⁴⁴⁹ Alp 1999, s.22.

⁴⁵⁰ Özgüç 1988, s.18-19; Özgüç 2004, s. 25; Sevin 2003, s.142.

düşünülmektedir.⁴⁵¹ İnandık vazosunun gövdesinde yer alan ikinci frizin en sağında yer alan ilk sahne boğa kurbanı sahnesidir. Sahnede bir kaide üzerine yerleştirilmiş boğa heykeli yer almaktadır.⁴⁵² Heykelin önünde diz çöktürülmüş boğayı kurban eden figür tasvir edilmiştir. Figürün ^{LÜ}MUHALDIM yani “aşçı” olabileceği düşünülmektedir. Boğanın Fırına tanrısının kutsal hayvanı olduğu bilindiğinden bu sahnenin İnandık vazosunda tasvir edilmiş olması İnandıktepe yerleşiminin Fırına tanrısının kült şehri olabileceğini düşündürmektedir.⁴⁵³

Aşçı olduğu düşünülen figürün arkasında sağ elindeki kadehi yukarı doğru kaldırmış, sol eli ile dua jesti yapan bir erkek figür tasviri yer almaktadır. Figürün elindeki kadehte kurban olarak sunulan boğanın kanının yer aldığı düşünülmektedir.⁴⁵⁴ İkinci frizin en solunda yer alan sahnede libasyon sunusu tasvir edilmiştir. Sahnede taburede oturan bir tanrı figürü sağ elinde bir kadeh tutmaktadır. Uzun bir elbise giymiş olan tanrının önünde bir sunak yer almaktadır. Sunağın sol tarafında sağ elinde işpantuwa “gaga ağızlı testi” tutan kişi taburede oturan tanrıya libasyon sunumu yapmaktadır. Bu figürün arkasında ise lir çalmakta olan bir figür tasvir edilmiştir. Liri alttan destekleyen boyut olarak diğer figürlerden daha küçük boyutta betimlenmiş başka bir figür yer almaktadır.⁴⁵⁵ Üçüncü frizde bir tören alayı sahnesi tasvir edilmiştir. Frizin en sağ kısmında tanrı çiftinin oturmakta olduğu bir yatak yer almaktadır. Yatağın hemen solunda bir sunak bulunmaktadır.⁴⁵⁶ Dördüncü frizde ise tören kutlamasında yer alan çalgıcı, müzisyen ve akrobat figürleri betimlenmiştir. Frizin en sağında bir erkek figür ve önünde eğilmiş olan bir kadın figürü yer almaktadır. Bu sahnenin kutsal cinsel birleşme sahnesi olduğu düşünülmektedir. Sedat Alp bu sahnede yer alan figürlerin Hitit prensi ve metinlerde ^{MUNUS}KAR.KID olarak bahsedilen “tapınak fahişesi” olabileceğini düşünmektedir.⁴⁵⁷

Hüseyindede tasvirli vazo

Çorum ilinin Sungurlu ilçesinin 30 km kuzeybatısında yer alan, Yörüklü Kasabası’na 2.5 km uzaklıkta bulunan Hüseyindede Tepesi Boğazköy’e 44 km,

⁴⁵¹ Özgüç 1988, s.19-20.

⁴⁵² Buna benzer bir tasvir Alacahöyük batı kanadı kabartmalarının ilk sahnesinde de mevcuttur.

⁴⁵³ Özgüç 1988, s.33; Dinçol 1982, s.112.

⁴⁵⁴ Özgüç 1988, s.20 vd.; Alp 1999, s. 21.

⁴⁵⁵ Özgüç 1988, s.21.

⁴⁵⁶ Alp 1999, s.20.

⁴⁵⁷ Alp 1999, s.19.

İnandıktepe'ye ise 60 km mesafededir.⁴⁵⁸ Yerleşimde Eski Hitit Çağı'na ait kült vazoları I no'lu yapıda tespit edilmiştir. Ele geçen kült vazoların dini törenlerde kullanılmak üzere yapı içerisinde saklanmış olabileceği düşünülmektedir.⁴⁵⁹

Hüseyindede kabartmalı vazolar, Eski Hitit Çağı'nın tasvir sanatının kült malzemeleri arasında en değerli parçalarını oluşturur. Vazo, 86 cm yüksekliğinde olup 50 cm genişliğindedir. İç bükey silindirik bir boynu, oval bir gövdesi, gövde üzerinde yer alan şerit şeklinde bezenmiş 4 adet kulpu ve ağız kısmında yer alan boğa başı düzeneği ile libasyon kabı olma özelliği göstermektedir. Ağız kısmında yer alan bu düzeneğe tekneye boşaltılan sıvı kanallar ile birbirine karşılıklı olarak yerleştirilmiş boğa başlarının ağız kısımlarından kült vazosunun içerisine akmaktadır.⁴⁶⁰

Kült vazosunun gövdesinin tamamı kabartma bezenmiştir. Dört adet frizden oluşan bu kabartmalar kırmızı, krem, siyah renklerinde betimlenmiştir.⁴⁶¹ Dört adet frizden oluşan kabartmalar müzik, dans eşliğinde tapınma sahneleri, libasyon sunumu, tanrılara hayvan kurbanı şeklindedir. Dört ayrı frizde toplan 41 adet kabartma figürü yer almaktadır. Frizlerde yer alan törenlerin Hititlerin ilkbahar bayramı olan AN.TAH.SUMŞAR ve Purulli bayramlarına ait olabileceği önerilmiştir.⁴⁶²

5.2.2.3.2. Hitit kol biçimli libasyon kapları

Çeşitli ritüellerde kullanıldığı düşünülen bir kolun tasviri olarak şekillendirilmiş olan kaplar avuç içinde bir çeşit kap ile betimlenmiştir. Pişmiş topraktan şekillendirilmiş olan bu kapların uzun ve kısa örnekleri ele geçmiştir. Kiremit kırmızısı hamurlu olup kahverengi boyalı ve perdahlanmışlardır.

Orta Anadolu'daki örnekleri ile Mezopotamya, mısır örnekleri arasından biçimsel olarak farklılıklar dikkat çekicidir.⁴⁶³

Kol biçimli kapların ağaçtan yapılmış olan bir kalıba kilin sarılması tekniği ile şekillendirildiği ve kilin henüz ıslakken döndürülme hareketi ile çıkartıldığı

⁴⁵⁸ Yıldırım 2000, s.44.

⁴⁵⁹ Yıldırım 2013, s.234.

⁴⁶⁰ Yıldırım 2013, s. 236.

⁴⁶¹ Yıldırım 2008, s.58.

⁴⁶² ÇİLİNGİR, Sevgi, Hitit Tapınak Kentleri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2011, s 117.

⁴⁶³ Ruth Amiran, "The Arm-Shaped Vessel and its Family", *JNES* XXI/3, 1962, s.161 vd. Kurtulu" KIYMET, Mustafa

düşünülmektedir. Kabın ağız kısmı elde şekillendirilerek kol kısmına daha sonra eklenmiştir.⁴⁶⁴

Kol biçimli ritüel kapları M.Ö 2.bin-1.bin yıllarına tarihlendirilmektedir. Kaplar, Anadolu, İran, Mezopotamya, Girit , Mısır, Doğu Akdeniz, Kıbrıs, bölgelerinde tespit edilmiştir. Anadolu’da tespit edildiği yerleşimler; Boğazköy, Alacahöyük, Eskiyaar, Alişar, , Maşathöyük , Yumuktepe , Korucutepe , Tarsus , Tel Acana , Soli-Pompeipolis, Kilisetepe ve Afyon Bayat-Dede Mezarı’dır. Girit örneklerinin kökeninin Fenike olduğu düşünülen ritüel kapların, Yunan ve Roma dünyasında örneklerine rastlanılmamıştır.⁴⁶⁵ Boğazköy yerleşiminde tespit edilen örneklerin Eski Hitit çağına ait olmadığı ve M. Ö 15-13.yüzyıla tarihlendirildiği bilinmektedir. Kıbrıs ve Kuzey Suriye’de tespit edilen örnekler ise M.Ö 15. ve 14.yüzyıla tarihlendirilmiştir.⁴⁶⁶

Hiyeroglif işaretlerde “içki sunmak” anlamının karşılığı olduğu düşünülen kol biçimli kapların ritüellerde libasyon sunumunda kullanıldığı düşünülmektedir. “sarla-” olarak okunan işaret avuç içerisinde kap tutan kol biçimindedir.⁴⁶⁷

Bazı araştırmacılar, bu kapların buhurdanlık olarak kullanılmış olabileceklerini önermişlerdir ancak tespit edilmiş olan örneklerde bu işlemi yansıtan bir izin görünmemesi bu önerinin kabul görmemesine neden olmuştur. Ancak mısırdaki tespit edilen duvar resimlerinde kol biçimli bir kabın avuç kısmında yer alan kâsenin içerisinde ateş simgesi yer almaktadır.⁴⁶⁸ Sedat Alp tarafından bu kaplar, metinlerde geçen “(DUG)*kattakurant*” kelimesi ile eşleştirilmiştir.⁴⁶⁹

⁴⁶⁴ Erik Sjoqvist, *Problems of the Late Cypriote Bronze Age*, Stockholm, 1940, s.51-52.

⁴⁶⁵ Kurt Gallig, “Ein phonikisches Kultgerät(?) aus Kreta”, *Die Welt des Orients* V/1, 1969, s. 00 vd.

⁴⁶⁶ Bittel, *Boğazkoy III*, 37-38; Fischer, *Die Hethitische Keramik von Boğazkoy*, 73.

⁴⁶⁷ Piero Meriggi, *Hieroglyphisch-Hethitische Glossar*, Wiesbaden, 1962, 181, no.6; Sedat Alp, “Libasyon

Kapları Gaga Ağzılı Desti İle Kol Bicimli Alet ve Hitit Metinlerindeki Kar"ılıkları”, *Belleten* XXXI/124, 1967, 530.

⁴⁶⁸ Kıymet-Süel 2010 Kıymet Kurtuluş-Mustafa Süel, “Ortaköy-Şapinuwa Kazısında Ele Geçen Kol Biçimli Ritüel Kaplar”, VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, I, 2010, 457-478.

⁴⁶⁹ Alp, *Belleten* XXXI/124, 1967, 525 vd.

Boğazköy’de ele geçmiş olan kol biçimli ritüel kaplar, Büyükkale⁴⁷⁰, Yukarı Şehir de VI.⁴⁷¹ Ve XII.⁴⁷² Tapınak, Aşağı şehirde I. No’lu Tapınak’ta ve Güney havuzları alanının yer alan I.havızda tespit edilmiştir.

5.2.2.3.3. Gaga ağızlı testiler

Anadolu’da M.Ö. 3.bin yıldan itibaren görünmeye başlayan gaga ağızlı testiler M.Ö. 2.bin yılda yaygın olarak kullanıldıkları düşünülmektedir. Gaga ağızlı testilerin yaygın olarak tespit edildiği yerleşimler arasında Boğazköy, Kültepe, İnandıktepe, Acemhöyük, Lonya-Karahöyük, Ilıca, Gordion , Çavlım ... gelmektedir. ⁴⁷³

Gaga ağızlı testiler gövde form özellikleri ile şişkin karınlı, oval karınlı , keskin karınlı olmak üzere üç sınıfa ayrılmaktadır. Gaga ağzı formlarına göre sivri, kesik, kıvrık olmak üzere üç ayrı sınıflanma ayrılmışlardır.

M.Ö. 2. Bin yıl sanatında önemli bir yere sahip olan gaga ağızlı testilerin günlük yaşamda kullanılmadıkları, kült objesi olarak libasyon törenlerinde kullanıldıkları ele geçen arkeolojik kanıtlar ile kanıtlanmıştır. ⁴⁷⁴

Sedat Alp, gaga ağızlı testilerin Hititçe karşılıklarının Boğazköy metinlerinde sıklıkla karşımıza çıkan *ispantuuaa* = *sipantuua*, *ispantuzzi* ve *ispantuziessar* ile *KUKUBU* kelimeleri ile ifade edildiğini önermiştir. ⁴⁷⁵

Libasyon sahnelerinde gaga ağızlı testinin kullanımının tespit edildiği arkeolojik veriler, mühür baskıları, tasvirli eserler, kabartma eserlerdir. Arkeolojik verilerin incelemeleri sonucunda libasyon sunumlarında kullanılan gaga ağızlı formların kıvrık ağızlı, zarif eserler oluşu tespit edilmiştir.

⁴⁷⁰ Bittel, *Boğazköy III*, 34-36.

⁴⁷¹ Andreas Muller-Karpe, *Hethitische Topferei der Oberstadt von Hattusa*, Marburg/Lahn, 1988, 145.

⁴⁷² Peter Neve, *Hattusa-Stadt der Gotter und Tempel*, Mainz am Rhein, 1996, 31.

⁴⁷³ Handan Korkmaz, İ.Ö II. Bin yıl Orta Anadolu Pişmiş Toprak Gaga Ağızlı Testileri, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (2006): 112.

⁴⁷⁴ Gerçek Semih, Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında Hitit Krallarının Libasyon Sahneleri , Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi , Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi , Ankara , 2020, s. 52-54.

⁴⁷⁵ S. Alp. bk. *BELLETEN*, “Libasyon Kapları Gaga Ağızlı Desti ile Kol Biçimli Alet ve Hitit Metinlerindeki Karşılıkları” 1967, s. 514, 517, 522.

Boğazköy yerleşiminde ele geçmiş olan gaga ağızlı testiler Eski Hitit dönemine tarihlendirilmektedir. Form olarak keskin karınlı, uzun- ince bir boyuna sahiptir. Tek kulplu olan testilerin gaga ağızları uzun olarak biçimlendirilmiştir.⁴⁷⁶

Eskişarap'ta yapılan kazı çalışmaları sonucundan ele geçmiş olan Eski Hitit dönemine tarihlendirilen kıvrık kenarlı gaga ağızlı testi örneği ince – uzun bir boyun, keskin bir karın ve tek dikey bir kulba sahiptir. Kırmızı renk hamurlu olup parlak perdahlıdır. ⁴⁷⁷ Kıvrık kenarlı gaga ağızlı testi örneklerinin tespit edildiği bir diğer yerleşim yeri ise İnandıktepe yerleşim yerdur. İki adet örnekten biri, uzun kıvrık gaga ağıza sahip kap, oval karınlı ve ince uzun boyunlu, kırmızı astarlıdır. ⁴⁷⁸ Diğer örnek ise keskin karınlı uzun kıvrık gaga ağızlı, Gövde kısmından kaideye doğru iç bükey olarak daralmaktadır. İki örnekte Eski Hitit dönemine tarihlendirilmektedir.⁴⁷⁹

Alacahöyük'te ele geçen örnekler IIIb tabakasında tespit edilmiştir. 37 cm boyutun olan gag ağızlı testi, uzun kıvrık bir gaga ağıza sahip olup keskin gövdelidir. Karın kısmından disk biçimli kaideye doğru iç bükey olarak daralmaktadır.⁴⁸⁰

⁴⁷⁶ Peter Neve, "Ein althethitischer Sammelfund aus der Unterstadt" *Boğazköy VI: Funde aus den Grabungen* bis 1979, 1984, s. 66, şek. 4.1, 4.2; Franz Fischer, *Die hethitische Keramik von Boğazköy*, (WVDOG 75;

Boğazköy-Hattuša 4) Berlin ,1967, s. 38-40, Lev.23, No.260, Lev.29, no.260.

⁴⁷⁷ Özgüç 1986b, s. 388, Resim 26; Özgüç 1988, s.10, lev. 23. 3.

⁴⁷⁸ Özgüç 1988, s.10, Lev. 23-2, Çiz.10

⁴⁷⁹ Özgüç 1988, s.10, Lev. 23-1, Çiz.9.

⁴⁸⁰ Hamit Zübeyir Koşay, *TTK Tarafından Yapılan Alacahöyük Kazısı 1937 - 1939'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*, 1951, s. 20, lev. LII. 2; Fischer 1963, s.38-40, Fig.4, 10.

6. DEĞERLENDİRME

Eski Yakındoğu'da kurban teriminin karşılığı tanrının veya tanrıların beslenmesidir. Yazılı kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Platon kurban kavramını tanrılara sunulan bir hediye olarak tanımlamıştır.

Kurban, kanlı kurban ve kansız kurban olarak iki şekilde ifade edilir. Kanlı kurbanlar da insanoğlunun kanın yaşamın temeli olduğuna inandığı düşünülmüştür. Kimi toplumlarda insanlar kanı bir çeşit statü unsuru olarak kabul etmiş, saklamış ve değer biçmiştir. Önceleri insan kanının kullanıldığı daha sonra hayvan kanının, bitkilerden elde edilen ve bitki kanı olarak görülen sıvının kullanılmış olduğu görülmektedir. Kanlı kurbanlarda kanın arındırma, kutsallaştırma, koruma özelliklerinin olduğu düşünülmektedir. Diğer kurban türü olan kansız kurbanlar da sıklıkla arpa, buğday gibi tahıl ürünleri, çeşitli bitkiler, un, yağ, ekmek gibi yiyecek maddeler, en dikkat çekici olarak ise şarap, bira, su, süt gibi içecek maddeleri sunu malzemesi olarak kullanılmıştır.

Kansız kurbanların bir heykele, sunağa, mezar gibi kutsal bir mekâna bırakıldıkları bilinmektedir. Yeraltı tanrılarına sunulan kurbanlar toprağın içerisine açılan bir çukura bırakılırken gök tanrılarına sunulan kurbanlar için yüksek bir mekânın tercih edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Kansız kurbanların amacı; diğer kurban türlerinden farklı bir anlama gelmemektedir. Kanlı kurbanların tercih edilmesindeki sebep olarak kanın önemi göz önüne alındığında kan taşıyan canlıların diğer kurban unsurlarına göre daha değerli kabul edilmesi düşünülebilmektedir

Kurban sunumlarının çeşitli ayin ve törenler içerisinde gerçekleştirildikleri düşünülmektedir. Bu törenlerin bir parçası olan yemek ziyafetlerinde kurban edilen hayvanların etlerinden yapılan yemeklerin ikram edildikleri bilinmektedir. Bazı ziyafetlerin ardından tanrılara içki sunumunun da gerçekleştirilen ritüeller arasında olduğu bilinmektedir.

Tez çalışmasının kapsamını oluşturan içki kurbanı; tanrıya adanan bir sıvının belirli bir noktaya dökülmesi işlemi olarak tanımlanmıştır. Ritüel uygulaması sırasında şarap, bira, zeytinyağı, süt, bal, su gibi sıvı malzemelerin kullanılmış olduğu bilinmektedir.

İçki kurbanının, Latince “*libare*” fillinden türemiş olduğu, literatüre libasyon olarak geçtiği bilinmektedir. Libasyonun özünde tanrıların susuzluğunu gidermek için kutsal sayılan bir sıvının tanrılar ile paylaşılmasının olduğu bilinmektedir. Buradaki amacın ise tanrıları memnun etmek ve onlar tarafından gelecek olan kötülüklerden korunma isteği olabileceği düşünülmektedir.

Anadolu'da libasyonun ilk örneklerine Neolitik dönemde rastlanılmaktadır. Bu dönemdeki ritüellerin uygulandığı bazı kutsal alanların zeminleri üzerindeki sıvı kalıntıları tespit edilmiştir. Tez kapsamında Neolitik dönem yerleşimler içerisinde Nevali Çori yerleşiminde Yapı II içerisinde sıvı sunumların kullanıldığı düşünülen kanallar, Çayönü yerleşiminde, “Saltaş Yapı” ve Kafataslı Yapı olarak adlandırılan mekanlarda ve Aşıklı Höyük yerleşiminde tespit edilen T yapısı içerisinde kültürel işlevli olduğu düşünülen kanallar incelenmiştir.

Kalkolitik Dönem içerisinde mekân içerisinde ocak yapılarının ısınma, pişirme vs. gibi günlük kullanımlarının olmadığı kutsal anlamlarının da olduğu belirlenmiştir. Kalkolitik dönem içerisinde ocak yapıları Kuruçay, Hacılar yerleşimlerinde tespit edilmiştir.

Tunç Çağı içerisinde libasyon uygulamasının önemli bir göstergesi olarak adak çukurları belirtilmiştir. Anadolu'nun güneydoğusunda Değirmentepe’de, Aktopraklık höyükte Kalkolitik döneme ait çukur buluntuları ele geçmiştir. Karataş/Semayük’te tespit edilmiştir. Höyükte bulunmuş olan 93 adak çukurunun 47’si Erken Tunç I Çağı’na ait I-III tabakalarına, 22 tanesi Erken Tunç II Çağı’na ait olan IV. Ve V. Tabakalara ait olduğu bilinmektedir.

Küllüoba yerleşmesinde Geç Kalkolitik dönemden, Erken Tunç Çağı sonuna kadar 215 adet saptanmış olup bu çukurların tamamının adak çukur özelliği taşımadığı bilinmektedir. Adak çukurlarının ETÇ III dönemi içerisindeki en iyi örnekleri Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde yer alan Gre Virike ve Gedikli yerleşimleridir.

Batı Anadolu’da tespit edilen Limantepe ve Baklatepe yerleşimlerinde de adak çukurları ele geçmiştir. Baklatepe yerleşiminde mezarlık alanda tespit edilmiş olan çukurların törenlerde ritüel amaçlı olarak kullanım gördükleri önerilmiştir.

Anadolu’da Demir Çağı içerisinde iskan etmiş olan Frig devletinde libasyon törenlerinde 19.yüzyılda keşfedilen basamaklı anıtların önünde yer alan çukurlara

gerçekleştirildikleri bilinmektedir. Bu kapsamda tez çalışmasında Frig coğrafyasından tespit edilen Zey kaya altarı, Demirli Köyü – Menekşe Kaya Altarları , Fındık Asar Kale Altarları incelenmiştir.

Anadolu coğrafyasında Doğu Anadolu bölgesinde iskan eden Urartu devleti, çok tanrılı bir dini inanca sahiptir. Urartu dininin önemli bir kısmını kurban sunuları oluşturmaktadır. Bu sunuların kanlı kurbanlar ve kansız kurbanlar şeklinde ikiye ayrıldığı ele geçen kanıtlar ile tespit edilmektedir. Kanlı kurbanlar, canlı bir hayvanın kesilerek kanının akıtılması ile uygulanan kurbanlardır. Kansız kurbanlar da ise kutsal sayılan güce yiyecek, içecek, silah veya başka nesnelerin sunusu yapılmaktadır.

Libasyon ritüelinin gerçekleştiğine ait bilgilere çivi yazılı belgelerden ulaşılabildiği gibi arkeolojik verilerde de ritüelin izlerine rastlanılmaktadır.

Çavuştepe / Sardurihinili yerleşim yerinde tespit edilen Tanrı İrmuşini' ye adanan tapınağın ön kısmında ve Van Kalesi'nin kuzeydoğusunda Anakız kutsal alanında açığa çıkarılan kanalların sunak ile bağlantılı olması kurban kanının akıtılması için yapılmış olabileceğini düşündürmüştür.

Altıntepe oda mezarlarının kuzeydoğusunda yer alan açık hava kutsal alanında dört adet stel tespit edildiği bilinmektedir. Stellerin ön kısmında yer alan taştan yapılmış sunağın libasyon törenlerinde kullanılmış olabileceği düşünülmektedir

Van Müzesinde satın alma yolu ile gelen mühürlerin bir kısmında libasyon sahnelerinin betimlenmiş olduğu tespit edilmektedir. Müze envanterinde yer alan 73.8.18 No' lu silindir mühür üzerinde kutsal ekmek bulunan bir masaya libasyon yapan bir figürün tespit edildiği bilinmektedir.

Urartu kemerlerinin üzerinde betimlenen konular arasında tanrılara libasyon sahneleri de yer almaktadır. Van müzesinde yer alan bir Urartu kemerinde ziyafet sahnesi betimlenmiştir.

Urartu yerleşim merkezlerinde yapılan kazı çalışmalarında libasyon uygulamalarında kullanıldıkları düşünülen ritonlar ele geçirilmiştir. Urartu ritonları boyalı ve boyasız olmak üzere iki grup altında incelenmektedir. Boyalı örnekler perdahlı olup, dalgalı hatlar, yan V ya da W, baklava dilimleri, dalgalı hatlar, iç içe geçmiş üçgen bezemelerinin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir.

Asur Devleti'nden gelen Asurlu tüccarların Anadolu'ya gelmesi ile başlayan Asur Ticaret Koloniler Çağı ile M.Ö. 2. bin yıldan itibaren Anadolu'da yazılı tarihin başladığı bilinmektedir.

Kayseri ilinin 20 km kuzeydoğusunda yer alan Kültepe/Kaniş'te gerçekleştirilen kazı çalışmalarında Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait çivi yazılı tabletler ele geçmiştir.

Kültepe'de ele geçen çivi yazılı tabletlerin büyük bir kısmı ikinci yapı katında tespit edilmiştir. Çivi yazılı metinler borç senetleri, mektuplar ve zarflardan oluşmaktadır. Hitit çivi yazılı metinlerinde ele geçen dini içerikli metinlerin yanı sıra Kültepe'de dini içeriğe sahip metinler tespit edilmemiş olup Anadolu halkının dini inancı hakkında bilgilere tabletlerin satır aralarından ve hukuki içerikli metinler aracılığıyla ulaşılmaktadır.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu halkı çok tanrılı bir dini inanca sahiptir. Tanrıların insani özellikler taşıdığı inancından dolayı memnuniyetlerinin sağlanması amacıyla çeşitli kurban sunuları gerçekleştirilmiştir. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda yaygın olarak yerli ve Asurlu tüccarlara ait saray ve arşivlerde tespit edilen mühürler, Kültepe yerleşiminde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda tespit edilmiştir. Ele geçen mühürlerde 5 adet silindir mühür baskısında tanrılara gerçekleştirilen libasyon sunumları incelenmiştir.

Kültepe metinlerinde tespit edilen “tanrıyı içmek” ve “tanrının kadehinden içmek” ifadeleri ile birlikte kadehin boşaltılarak yemin etme işleminin uygulandığı ve bu kapsamda libasyon uygulamalarının gerçekleştirildiği düşünülmektedir.

M.Ö. 2.Binde Anadolu'da hakimiyet süren Hitit devleti, bayram törenleri ve ritüellerde tanrıların memnuniyetini sağlamak, onları yatıştırmak ve açlıkların gidermek amacıyla libasyon sunumu gerçekleştirmişlerdir. Hititler'in, tanrılara, tanrıçalara ve kutsal saydıkları nesnelere yapmış oldukları libasyon sunumları; kabartmalı vazolar, steller, orthostatlar, gümüş ritonlar, mühürler, mühür baskıları üzerindeki tasvirler ve çivi yazılı tabletler aracılığıyla bilinmektedir. Tez çalışmasında Hitit yazılı verileri, Hitit ritüel metinleri, Hitit bayram metinleri başlıklarında incelenmiş, arkeolojik veri ise Alacahöyük doğu kule orthostatı ve batı kule orthostatı, Fraktin Kaya Kabartması , Altınyayla Steli , Hitit Mühür baskıların Tyskiewicz

Mührü Paris Louvre Mührü Tarsus Mühürü Aydın Mühürü British Museum Mühürü
Dresden Mührü Boğazköy Mühürleri başlıkları ile incelenmiştir.

Libasyon törenlerinde sıvının taşınması için kullanılan ritonlar , Hitit ritonları ve
Kültepe ritonları olarak incelenmiştir. Hitit ritonları , hayvan biçimli ritonlar gaga
ağızlı ve kol biçimli libasyon kapları olarak ayrı ayrı ele alınmıştır. Kültepe’de ele
geçmiş olan ritonlar ise hayvan biçimli , tekne biçimli , insan tasvirli içki kapları olarak
ele alınmıştır.

KAYNAKLAR

- Akkermans, P. Schwartz Glen M., , (2003). *The Archaeology of Syria*, Cambridge World Archeology Press, USA.
- Akurgal, Ekrem (1988). *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınları ve Ticaret A.Ş. İstanbul.
- Akurgal, E. (1998). *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara
- Akyurt, İ. M. (1998). *M.Ö.2.Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, TTK , Ankara
- Alp , S.(1956). “Konya Karahöyük Harfiyat 1953 Kazısı” Türk Arkeoloji Dergisi VI/1:35-37.
- Alp, S.(1967). “Libasyon Kapları Gaga Ağızlı Testi ile Kol Biçimli Alet ve Hitit Metinlerindeki Karşılıkları”, *Belleten* XXXI/124, 513-530.
- Alp, S. (1983). *Beitrage Zur Enforschung Des Hethitischen Tempels. Kultanlagen Im Lichte Der Keilschrifttexte*, Ankara.
- Alp, S. (1999). *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans. Hitit Çağında Anadolu'da Üzümler ve Şarap*, Ankara.
- Amiran, R.(1962). “The Arm-Shaped Vessel and its Family”, *JNES* XXI/3, 161-174.
- Ancin M. C. (2011). *Urartu Mimarisi ; Kare Cellalı Tapınak Kompleksleri* , Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 68-69.
- Arık, R.O. (1939). “Anadolu'nun En Garp Eti İstasyonu Karacaoğlan Höyüğü” *Belleten* III:27432.
- Arıkan, Y. (2005). “Hitit Kültünde Bir Görevli: ^{LÚ}tazzelli-”, *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara, 49-82.
- Arzinba, V. (2010). *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Kafdav Yayınları, Ankara.
- Ayvazian, A. (2006). *Urartian Glyptic: New Perspectives*, University of California, Berkeley
- Badalı, E. ve Zinko, C. (1989). *Der 16. Tag des AN.TAH.ŠUM-Festes. Text, Übersetzung, Kommentar, Glossar*, Innsbruck.
- Badalı, E. (1991). *Strumenti musicali, musici e musica nella celebrazione delle feste ittite*, Heidelberg.
- Barsacchi, F. G. (2017). *Le feste ittite del tuono: edizione critica di CTH 631*, Studia Asiana 12, Firenze.
- Barbara L. (1980). “Çayönü'nde Hayvan Evcilleştirme Kanıtları”, *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 1
- Bayram S.- Kuzuoğlu R. (2014). *Kultepe Tabletleri VII-a Aššurrē'ı Ailesinin Metinleri I. Cilt: Aššur-rē'ı'nin Kendi Metinleri*, TTKY, Ankara
- Bryce, T. (2003). *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Ankara.
- Belli, O. (2004). “2003 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması”, *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1, 2004, 203–216.
- Berndt Ersbz, S., (2003). *Phrygian Rock-Cut Shrines And Other Religious Monumentes*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Stockholm,
- Berndt, D. (1986). “*Fındık, Eine antike Statte im Phrygischen Bergland*”, *Antike Welt* I,
- Bilgen A. N. (2010). *Seyitömer Höyük Kazısı Ön Raporu (2006-2010)*, Kütahya.
- Bilgiç, E., Ögün, B. (1965). “Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1965 - Second Season of Excavation at Kef Kalesi of Adilcevaz”, *Anadolu (Anatolia)*, 9: 1-20.
- Bilgin, N. (2003). *Sosyal Psikoloji Sözlüğü: Kavramlar ve Yaklaşımlar*, Bağlam Yayınları, İstanbul.

- Bittel. K. (1957). "Armformige Libationgefaße", *Boğazkoy III. Funde aus den Grabungen 1952-1955 von Kurt Bittel-Rudolf Nauman-Thomas Beran-Rolf Hachmann- Gottfried Kurth*, Berlin, 33-42.
- Blegen. C.W., Caskey . J.L. Rawson M., (1950). *Troy I: The First and Second Settlements* Princeton.
- Burney, C. A. (1966). "A First Season of Excavation at the Urartian Citadel of *Kayalıdere*", *Anatolian Studies*, XVI, 55-111. 194
- Chantre, E. (1898). *Mission en Cappadoce*, Paris.
- Chapman J. (2000). "Pit-digging and structured deposition in the Neolithic and Copper Age", *Proceedings of the Prehistoric Society* 66, 61-87.
- Coşkun, Y. (1969). "*Boğazköy Metinlerinde Geçen Başlıca Libasyon Kapları [Die wichtigsten Libationsgefäße in den Boğazköy-Texten]*", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi* 27, Ankara, 1-61
- Çambel, H., Braidwood Robert J. ve Özdoğan M. ve Schirmer W, (19879. "*Çayönü Kazısı 1986*", IX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: 1, 39-63.
- Çavuşoğlu, R. (2003). "Rock-cut Tombs and an Open-Air Shrine at Madavank Eastern Turkey", *Ancient Near Eastern Studies* XL, 135-159.
- Çeçen S., Hecker (1995). "ina mātika eblum", *Zu einem neuen Text zum Wegerecht in der Kültepe-Zeit*, AOAT Band. 240, Münster 1995, 31-41,
- Çetin Özer (2008) , Kurban ile ilgili inanç ve tutumlar, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi , Bursa .
- Çınaroğlu, Aykut (1991). "Kastamonu Kökenli Bir Grup Hitit Gümüş (?)Eseri" *Müze* IV:53-58.
- Çilingiroğlu, A., (1988). "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları", IX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 229-247.
- Çilingiroğlu A. (1991) "Bir Urartu Kemer Parçası Üzerindeki Ziyafet Sahnesi" , Erol Atalay Memorial, Arkeoloji Dergisi Özel Sayı, İzmir.
- Çilingiroğlu, A. (1998). "Urartu'da Tapınma ve Tapınma Yerleri" *Karatepe'deki Işık/ Light on Top of the Black Hill. Studies Presented to Halet Çambel*, 229-239.
- Çilingiroğlu, A. (2007). "Urartu Tarihi", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü* XXIII, 31-40.
- Çilingiroğlu, A. (2011). *Ayanis Kalesi*, bk. Köroğlu K. – Konyar E. (eds.), *Urartu: Doğu'da Değişim*, İstanbul, 338-365
- Çilingiroğlu A. (2008). *Urartu Kültürü ve Ayanis Kazıları*, Ankara
- Darga M., (1985). *Hitit Mimarlığı/1: Yapı Sanatı (Arkeolojik ve Filolojik Veriler)*, İstanbul.
- Dercksen J. G. (1996) *The Old Assyrian Copper Trade in Anatolia*, PIHANS, Leiden, İstanbul.
- Dinçol, A. M. (1982). "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Cilt I, 17-120.
- Dinçol , A.M. (1985), "Ašhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", *Belleten* 193, Ankara, 1-40.
- Duru, R. (1983) "Kuruçay Höyüğü Kazıları , 1981 Çalışma Raporu/ Excavations at Kuruçay Höyük 1981" *Anadolu Araştırmaları / JKF IX*, 13- 40 /41- 50.
- Duru, R. (1994). *Kuruçay Höyük I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,
- Duru, R. (1996). *Kuruçay Höyük II: 1978-1988 Kazılarının Sonuçları Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı Yerleşmeleri*, TTK Basımevi.

- Duru R. ,Umurtak G. (1996). *Kuruçay II. Editör, 1978-1988 Kazılarının Sonuçları, Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı Yerleşmeleri / Results of the Excavations 1978-1988, The Late Chalcolithic and Early Bronze Settlements*, Türk Tarih Kurumu Yayınları V. Dizi-Sa.44A, Ankara, 51-0.
- Duru, R., Umurtak G. (2005). *Höyücek 1989- 1992 Yılları Arasında Yapılan Kazıların Sonuçları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Duru, R . (2008). *M.Ö. 8000'den M.Ö. 2000'e Burdur-Antalya Bölgesi'nin Altıbin Yılı*, AKMED / Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul.
- Duru, R. (2010). *Elli Yıllık Bir Arkeoloji Öyküsü Hacılar*, AKMED / Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul.
- Duru, G. (2013). *Tarihöncesinde İnsan-Mekan, Topluluk-Yerleşme İlişkisi: M.Ö 9. Bin Sonu –7. Bin Başı, Aşıklı ve Akarçay Tepe*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Eliade, Mi. (1992). *İmgeler Simgeler*, Gece Yayınları, Ankara
- Erginer G., (1997), *Kurban: Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri*, İstanbul
- Ergürer H. (2009). *Urartu Kemerleri Üzerindeki İnsan Tasvirleri* , Yüksek lisans Tezi ,Erzurum 70-71.
- Eren Mustafa, (1988), *“İstanbul Müzelerindeki Boğazköy Tabletleri IV”*, Ankara .
- Erim-Özdoğan, A., Yalman, N.(2004) *“Katılı Kil Kaplar ve Çanak Çömlek, Çayönü Çanak Çömleksiz ve Çanak Çömlekli Neolitik Buluntuları Üzerinden Bir Yorum”*, TÜBA -AR 7, Ankara . 67-92.
- Erim-Özdoğan, A. (2007b). *“Çayönü”*, *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, Özdoğan, M. ve Başgelen, N. (Yay.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul. 57-97.
- Erkanal H., Şahoğlu V. , Tuncel R., Kouka O., Keskin L., Tuğcu İ., (2009) *“Liman Tepe 2007 Yılı Kazıları”*, KST 30.1, 299-322.
- Esin U., Harmankaya S. (1987) *“Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1986”*, KST 9.1,79-126.
- Erzen A.(1978) *Çavuştepe I*, MÖ 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü, Ankara.
- Forcellini, E., Jacobo F., Giuseppe F.(1828). *Totius latinitatislexicon*, Cilt: 3, Typis Seminarii, Patavii.
- Friedrich, J. (1952). *Hethitisches Wörterbuch*, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg,
- Galling, K. (1969). *“Ein phonikisches Kultgerät(?) aus Kreta”*, Die Welt des Orients V/1,100-107.
- Gerçe, S. (2020). *Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında Hitit Krallarının Libasyon Sahneleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara
- Güterbock H. G. (1987). *“To drink a God”*, XXXIVème Rencontre Assyriologique Internationale, 6-10/VII/1987 İstanbul, Ankara,121-129.
- Güterbock, H. G. ve Kendall, T. (1995). *“A Hittite Silver Vessel in the Form of a Fist”*, The Ages of Homer. A Tribute to Emily Townsend Vermeule, 45-60.
- Günbatı C. (2000) *“Eski Anadolu'da “Su Ordali”*, ArAn 4, Ankara 2000, 73-88.
- Goetze, A. (1969) *“Hittite Prayers”*, ANET, Ed. James B. Pritchard, 3rd Edition, Princeton University Press, Princeton, 393-401.
- Goetze, A. (1970-1971). *“Hittite şipant-”*, Journal of Cuneiform Studies 23, 77-94

- Gökçek, L. G, İnce, G. (2016). *Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu'da İnanç Sistemi* Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, 12 (1) , 43-56
- Gölcü M. (2018). *Neolitik Dönemde Anadolu'da İnanç Sistemi*, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Haspels, C.H.E. (1951). *Phrygie, exploration archeologique 3.La Cite de :Midas, ceramiqu et trouvailles diverses*. Paris.
- Hauptmann, H. (1993). "Ein Kultgebaude in Nevali Çori" in: (Edt. M. Frangipane vd.,) *Between The Rivers Over The Montains*, Archeaeologia Anatolica Mesopotamica, Alba Palmieri Deticata . 37-69.
- Hauptmann, H. (2007b)"Nevali Çori", *12000 Yıl Önce "Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı" Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul. 97-98.
- Hauptmann, H. (2007c). "Nevali Çori", *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt.C. Lichter / S. Gün) Badisches Landesmuseum, Karlsruhe.442.
- Hauptmann, H. (2007d)"Nevali Çori ve Urfa Bölgesinde Neolitik Dönem", *Türkiye'de Neolitik Dönem, Levhalar*, (Edt. M. Özdoğan/ N.Başgelen), İstanbul .132.
- Hauptmann, H. (1999b). "The Urfa Region", *Neolithic in Turkey, the Cradle of Civilizations*, (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul, 65-85.
- Heffron Y. (2014) "The Material Culture of Hittite 'Goddrawing'", *JNER* 14, 164-85.
- Hubert, H., Mareel M. (1981) .*Sacrifice: Its Nature and Function*. Translated by: W. D. Halis. Chicago, Printed in USA.
- Hutter, M. (1988). *Behexung, Entsühnung und Heilung: Das Ritual der Tunnawij für ein Königspar aus Mittelhethitischer Zeit(KBoXXI 1- KUB IX 34-KBo XXI 6)*, Universitätsverlag Freiburg Schweiz Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- İlhan S. (1999). *Anadolu'da seramik Ritonlar* , *Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Anadolu Üniversitesi*, Eskişehir . 43
- Işık, Fahri. (1987) "*Şirinkale Eine Unbekante Urartische Burg Und Beobactungen zu Den Felsdenkmalern Eines Schopferischen Bergwolks Ostanatoliens*", *Belleten*, LI, 200: 497-533.
- Kabaağaç S., ALOVA E., (1995).*Latince/Türkçe Sözlük*, İstanbul.
- Karasu, C. (1988). "Nuntariyaşhaş bayramında Hitit kralının kült gezileri", *Belleten* 52, Ankara, 407-428.
- Karul N.,Özeren Ö. (2006). "Aktopraklık Höyüğü Çalışmaları- 2005", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, Sayı 21, 13-14.
- Kellner, H. (1978) *Gürtelbleche aus Urartu*, Münih, 1991.
- Kıymet K., Süel M., (2010) "*Ortaköy-Şapinuwa Kazısında Ele Geçen Kol Biçimli Ritüel Kaplar*", VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, I, 457-478.
- Klinger, J. (1996). *Untersuchungen zur Rekonstruktion des hattischen Kultschicht, Studienzu den Boğhazköy-Texten* 37, Wiesbaden.
- Kouka O. (2011). "Symbolism, ritual feasting and ethnicity in Early Bronze Age Cyprus and Anatolia", içinde: V. Karageorghis – O.Kouka (yay.haz.), *On Cooking Pots, Drinking cups, Loomweights And Ethnicity In Bronze Age Cyprus And Neighbouring Regions*, An International Archaeological Symposiumheld in Nicosia, November 6th – 7th 2010 (Nicosia 2011) 43-56.
- Korkmaz, H. (2006). *İ.Ö II. Bin yıl Orta Anadolu Pişmiş Toprak Gaga Ağzılı Testileri*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Aydın.
- Korte, A. (1898) "*Kieinasiasiati sche Studien ITI, Die Phrygischen Felsdenkmaler*", *Ath. Mitt.*, 23 80-153.
- Koşay. H. Z. (1951). *TTK Tarafından Yapılan Alacahöyük Hafriyatı 1937- 1939'daki Çalışmalara Ait İlk Rapor*. TTK. Ankara.

- Larsen M. T. (2015). *Ancient Kanesh: A Merchant Colony in Bronze Age Anatolia*, Cambridge.
- Limet, H.(1993). "Le Sacrifice SISKUR", Ritual and Sacrifice in the Ancient Near East, Ed. J. Quaegebeur, Uitgeverij Peeters en Departement Oriëntalistiek, Leuven, 243-255.
- Lebrun R., (1993), "Aspects Particuliers du Sacrifice Dans le Monde Hittite", Ritual and Sacrifice in the Ancient Near East (ed. J. Quaegebeur), Leuven, 225-233.
- Memiş E. (1995). *Eski Çağ Türkiye Tarihi*. Konya: Öz Eğitim Yay.
- Meriggi, P.(1962). *Hieroglyphisch-Hethitische Glossar*, Wiesbaden.
- Mettra, C.(2000). "Mit İhtiyacı" *Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, c.II, yön. Yves Bonnefoy, Türkçe baskıyı haz. Levent Yılmaz, Dost Yay., Ankara, 786–790.
- Murat, L. (2009). "Goddess Išhara", *Tarih Araştırmaları Dergisi XXVIII* (45), Ankara, 159189.
- Muller-Karpe, A. (1988). *Hethitische Topferei der Oberstadt von Hattusa*, Ein Beitrag zur Kenntnis spät-großreichszeitlicher Keramik und Topferbetriebe unter zugrundelegung der Grabungsergebnisse von 1978-82 in Boğazkoy, Marburg/Lahn.
- Muscarella, O.W. (1974). *Ancient Art. Norbert Schimmel Collection*, Mainz.
- Muscarella, O.W. (1992). "Vessel in the Form of a Stag", *Ancient Art. Gifts from the Norbert Schimmel Collection*. *Ancient Near Eastern Art*, The Metropolitan Museum of Art Bulletin, 49 (4), New York, 6-7
- Nakamura, M. (2002). *Das hethitische nuntarriyašha-Fest*, Leiden.
- Neu, E. (1970). *Ein althethitisches Gewitterritual*, Studien zu den Boğazköy Texten 12, Wiesbaden.
- Neve. P. (1984). *Ein althethitischer sammelfund aus der unterstadt*. Boğazköy VI: Funde aus den Grabungen bis 1979. 126.
- Notroff, J.(2019)., " A Rather Odd Figure: The So-Called Kilisik Sculpture From Adıyaman, Turkey", Tepe Telegrams, <https://www.dainst.blog/the-tepetelegrams> (2019/03/20)
- Otten H.(1958a), *Hethitische Totenrituale*, Berlin.
- Otto, R.(1958) *The Idea of Holy: An Inquiry into the Non-rational Factor in the Idea of the Divine and its Relation to the Rational*, Çev. John W. Harvey, Oxford University Press, London-New York.
- Ökse, T. (2003). "Gre Virike", *Tunç Bakışlar Arkeoatlas* 2, 162.
- Özbaşaran, M. (2011). "Re-starting at Aşıklı", *Anatolia Antiqua*, Sayı: XIX, ss. 27-37.
- Özdoğan M. ,Özbaşaran-Dede N. (1990), "1989 Yılı Toptepe Kurtarma Kazısı". *Arkeoloji ve Sanat* 46-49, 2-23.
- Özdoğan, Aslı (2007), "Çayönü", *Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul, Cilt: 2, Sayı: 2, s. 57-98.
- Özdoğan, Aslı Erim (2007a), "Çayönü" "12.000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı", *Türkiye'de Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul , s. 89-91.
- Özdoğan, Aslı Erim (2007b) "Çayönü", *Türkiye'de Neolitik Dönem*, (Edt. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul ,s. 57-99.
- Özdoğan, Aslı Erim (2011) , "Çayönü", *The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research / The Tigris Basin*, Başgelen Nezih (Series Edidör), *Archaeology and Art Publications*, İstanbul , s. 185-269.

- Özgüç, N. (1956) “Tokat Menşeli Bir Hitit Boğa Başı” *Anadolu/Anatolia I* : 53-55 .
- Özgüç, N. (2015), *Acemhöyük-Burushaddum I, Silindir Mühürler ve Mühür Baskılı Bullalar*, TTK. Ankara.
- Özgüç, N. (2020) , *Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu* , TTK.Ankara
- Özgüç T., (1959), *Kültepe-Kanis. New Researches at the Center of the Assyrian Trade Colonies*, Ankara.
- Özgüç, T. (1982) *Maşathöyük II, Boğazköy’ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Dizi V, No. 38a, Ankara.
- Özgüç. T. (1986). *Kültepe – Kaniş II*. TTK. Ankara. 123+XXI s.
- Özgüç , T. (1988) “*İnandıktepe. Eski Hitit Çağı ’nda Önemli Bir Kültür Merkezi*” Türk Tarih Kurumu Yayınları, Dizi. V, No.43, Ankara.
- Özgüç T.(2005). *Kültepe Kaniş / Neşa*, Yapı Kredi Yayınları,İstanbul.
- Özdöl,S. (2011). “*Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ’da Güneydoğu Anadolu’da Din ve Sosyal Yapı*”, Tarih İncelemeleri Dergisi, Sayı: 1, 176-177.
- Özkan S . (2001).“*Köşk Höyük Seals*”, *Anatolica*, Sayı: 27, 15.
- Öztan A. (2005) “ I. Dönem Köşk Höyük- Niğde Kazı Buluntularının Değerlendirilmesi ve Stratigrafik Kontrolü”, T.C Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi Kesin Raporu”, 11.
- Piotrovskii B.B.(1962). “*The Aeneolithic Culture of Trans- Caucasia in the Third Millennium BC*”, Sixth International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Reports, Moscow.
- Popko M., (1978), *Kultobjekte in der hethitischen Religion (nach keilschriftlichen Quellen)*, Warszawskiego
- Popko, M., Taracha, P. (1988). “*Der 28. und der 29. Tag des hethitischen AN. TAḪ.ŠUM Festes*”, *Altorientalische Forschungen* 15, 82-113.
- Ramsay, William M. (1882). “ *The Rock Necropolies of Phrygia ..* , JHS, III: 1-68,
- Reyhan, E. (2016). “*Hitit Kültür Dünyasında Bayramlar*”, *Turkish Studies* 11 (16), Ankara, 89-114.
- Sagona, A., Zimansky P. (2015). *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye’nin En Eski Kültürleri M.Ö 1.000.000- 550* , Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Salvini M.(2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul, 2006.
- Salvini M.(2011). “*Urartu Tarihine Genel Bir Bakış*”, *Doğu’da Değişim/Yapı Kredi Yayınları*, İstanbul, 2011, 74-81
- Schmidt, K. (2000a). “*Zuerst kam der Tempel, Dann die Stadt*”, Vorläufiger Bericht zu den Grabungen am Göbekli Tepe und am Gürcütepe 1995-1999, *Istanbulur Mitteilungen* 50,5-41.
- Schmidt, K. (2001). *Göbekli Tepe, Southeastern Turkey A Preliminary Report on the 1995-1999 Excavations*, Paléorient,Copright CNRS Editions. vol 26/1, 45-54.
- Schmidt, K. (2011a). “*Göbekli Tepe Kazısı 2010 Yılı Raporu*”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXXIII/III*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara,319-340.
- Seidl, U.(1992) “*Ein Urartaischer Dämonenkamf*”, *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 143-157
- Sevinç F., (2007) “*Hititlerde Ölölere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar*”, Doktora Tezi, Ankara.
- Silistrelı, U.(1989). “*Köşk Höyük Figürin ve Heykelcikleri*”, *Belleten*, Cilt: LIII, Sayı: 206, 497-504.
- Smith W. R., (1901). *The Religion of the Semites*, London

- Singer, I. (1983). *The Hittite KILAM Festival*, Studien zu den Boğazköy Texten 27, Wiesbaden
- Singer, I. (1984). *The Hittite KILAM Festival*, Studien zu den Boğazköy Texten 28, Wiesbaden.
- Sir Gavaz, Ö. (2016). “Hititlerden Günümüze Yağmur Duası”, Uluslararası Bütün Yönleriyle Çorum Sempozyumu, 28-30 Nisan 2016: Bildiriler Kitabı, Çorum, 573-585.
- Sivas T. (2002b). “Eskişehir- Kütahya Afyonkarahisar illeri 2001 Yılı Yüzey Araştırması”, AST 20.2 :285-295,287.
- Spencer H. (1898). *The Principles of Sociology*, New York.
- Sjöqvist, E. (1940). *Problems of the Late Cypriot Bronze Age*, Stocholm.
- Şahoğlu, V.(2008) .”Crossing Borders, the İzmir Region as a Bridge between the East and the West During the Early Bronze Age.” Crossing Borders: Proceedings of the 7th, 8th and 9th International Workshops, Athens 1997–1999. Ed. Carole Gillis and Birgitta Sjöberg. Sävedalen: Aström,. 153-173.
- Ufuk, E. (2000). "Aşıklı Höyük Kurtarma Kazıları", Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, (Ed: Oktay Belli, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, (Kurtarma Kazıları), 20.
- Umurtak, G. (2007). “Göller Bölgesi Neolitik Çağ Yerleşimleri”, 12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları, (Edt. C. Lichter / S. Gün), Badisches Landesmuseum, Karlsruhe, 473-481.
- Ünal, A. (1996) *The Hittite Ritual of Hantitaşşu From The City of Hurma Against Troublesome Years*, TTKY, Ankara,
- Ünal, A. (2007). *Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen / A Concise Multilingual Hittite Dictionary / Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Hamburg.
- Ünal, A. (2016). *Hititçe El Sözlüğü*, Bilgin Kültür Yayınları, Ankara .
- Tamsü R.(2004). Phryg Kaya Altarları (Eskişehir- Afyonkarahisar- Kütahya illeri Yüzey Araştırması Işığında), Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Tarhan M.T.(1978). M. Ö. 13. yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul.
- Tarhan M.T. (1986) “Van Kalesi’nin ve Eski Van Şehri’nin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerine Ön Çalışmalar 1”: Anıt Yapılar”, 3. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 297– 309.
- Tarhan, M.T., Sevin, V. (2012). Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (II). Anadolu Araştırmaları, 0(4), 0-0 .
- Taşyürek, O. (1977) “Adana Bölge Müzesi’ndeki “Dedeli” Bronz Urartu Kemer”, Türk Arkeoloji Dergisi XXIV/2, 153-164
- Thomson G. (1985). *Eski Yunan Toplumu Üstüne incelemeler: Tarih Öncesi Ege II*, (çev. Celal Üster), İstanbul,265.
- Tüfekçi Sivas T. (1999). Eskişehir- Afyonkarahisar- Kütahya il Sınırları içindeki Kaya Anıtları, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Tüfekçi Sivas, T. (2003). “Eskişehir-Kütahya-Afyon İlleri Yüzey Araştırması Arkeolojik Envanter Raporu” Tüba-Kültür Envanteri Dergisi, I : 2-32 İstanbul.
- Tüfekçi-Sivas T. (2007) “Batı Frigya’da Frig Yerleşmeleri ve Kaya Anıtlarının Araştırılması”, içinde: H. Sivas – T. Tüfekçi-Sivas (yay. haz.), Friglerin Gizemli Uygarlığı, YKY, İstanbul 79-83.
- Türkteki M. (2012).”Batı ve Orta Anadolu’da Çark Yapımı Çanak Çömleğin Ortaya Çıkışı ve Yayılımı”, MASROP/ E-Dergi 7, 45-111

- Türkteki, M., Başkurt, R. (2016). “*Anadolu’da İlk Tunç Çağı sonunda geleneksel bir ritüel uygulaması: Küllioba kazısı ışığında adak çukurları üzerine bir değerlendirme*”, *Anadolu*, (42), 1-28
- Tylor, E.B. (1920) *Primitive Culture*, Volume II, U.S.A.
- van den Hout Th. P. J., (1994). “*Death as a Privilege the Hittite Royal Funerary Ritual*”, *Hidden Futures Death and Immortality in Ancient Egypt, Anatolia, the Classical, Biblical and Arabic-Islamic World*, J.M. Bremer- Th. P.J. van den Hout - R. Peters (eds.), Amsterdam.
- Van Loon, M. N. (1966). *Urartian Art. Its Distinctive Traits in The Light of New Excavations*, İstanbul
- Veenhof, Klaas R. (1996) “*An Old Assyrian Incantation Against a Black Dog*”, *WZKM* 86, 425-433.
- Veenhof K. R. (2017) *Kültepe Tabletleri VIII: The Archive of Elamma, son of Iddin-Suen, and his Family (Kt. 91/k 285- 568 and 92/k 94-187)*, TTKY, Ankara 2017.
- Verhoeven, M.(2005). "The Centrality of Neolithic Ritual", *Neo-Lithics* 2, Cilt: 5, 42.
- von der O., Hans, H. (1937) *The Alişar Hüyük, Seasons of 1930-32*. 1. II. The University of Chicago Oriental Institute Publications , XXVIII, XXIX Chicago.
- Yakubovich, I. , (2010). “*Hittite aniye/a ‘to do’*”, *FsMelchert*, Ed. Ronald Kim, Norbert Oettinger, Elisabeth Rieken ve Michael Weiss, Beech Stave Press, Ann Arbor-New Yorkss. 375-384.
- Yücel Ç. (2010). *Urartu Dini ve Tapınım Sistemleri*, Yüksek Lisans Tezi. Diyarbakır.
- Zengin O. (2000). *Van Müzesine Satın Alma Yoluyla Gelen Urartu Mühürleri* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul. 106
- Zuesse, Evan M.(2005). “*Ritual (First Edition)*”, *Encyclopedia of Religion*, Ed. Lindsay Jones, Cilt: 11, Thompson Gale, Farmington Hills,. 7833-7848
- Warner J.L. (1994). *Elmalı-Karatas II, The Early Bronze Age Village of Karatas*, (Bryn Mawr).
- Wegner, I. ve Salvini, M. *Die hethitisch-hurritischen Ritualtafeln des (h)işuwa-Festes*, *Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler* 1/4, Roma.

KATALOG

	
Katalog No : 54	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M. Ö 1950 – 1983
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Antilop
Yükseklik : 19 cm	Uzunluk : 17.6 cm
Kaynak : Özgüç, T. 1991, 323, 2.	Sergilendiği Müze : Kayseri Müzesi

Katalog No : 55	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M. Ö 1950 – 1983
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Antilop
Yükseklik : 16.5 cm	Uzunluk: 19.5 cm
Kaynak : Özgüç 1996a	Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Katalog No : 56	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M.Ö 1950 – 1835
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Yaban Domuzu
Yükseklik : 14.8 cm	Uzunluk : 23.3 cm
Kaynak : Özgüç, T. 1998, 248 ; 1.	Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Katalog No : 57	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M.Ö 1950 – 1835
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Köpek biçimli
Yükseklik : 8.3 cm	Uzunluk : 13 cm
Kaynak : Özgüç, T. 1986, 60/64, E/3-4	Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Katalog No : 58	
Yerleşim: Kültepe	Dönem : M.Ö 1950 – 1835
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Köpek biçimli
Yükseklik : 8.7cm	Uzunluk : 10.7 cm
Kaynak : Özgüç, T. 1986, 60/64, E/3-4	Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Katalog No : 59	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M.Ö 1950 – 1835
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kartal biçimli
Yükseklik : 20.7 cm	Genişlik: 12 cm
Kaynak : Özgüç, T. 1995.	Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Katalog No : 60	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M.Ö 1950 – 1835
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kartal Biçimli
Yükseklik : 27.5 cm	Genişlik: 12.2 cm
Kaynak : Özgüç, T. 1995.	Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Katalog No : 61	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M.Ö 1830 -1700
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Aslan Başı Biçimli
Yükseklik : 12 cm	Genişlik: 9.5 cm
Kaynak : Özgüç, T. , 2003. No. 225-226.	Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Katalog No : 62			
Yerleşim : Kültepe		Dönem : M. Ö 1950 – 1983	
Malzeme: Pişmiş Toprak		Form: Keklik Biçimli	
Yükseklik : 34.5 cm	Uzunluk : 39.5 cm	Çap : 27.5 cm	
Kaynak : Özgüç, T. 1986, 87/91 ; 133 – 1		Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi	

Katalog No : 63	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M. Ö 1950 – 1983
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Keklik Biçimli
Yükseklik : 12.5 cm	Genişlik: 14 cm.
Kaynak : Özgüç, T. 1986, 60 ; E -1.	Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Katalog No : 64	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M.Ö 1830 -1700
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Boğa Biçimli
Yükseklik : 11 . 9 cm	Uzunluk : 7.3 cm
Kaynak : Özgüç, T., 1955, 447 ; 15-20 ; Özgüç, T.,1986, 62/66 ; 115-4.	Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Katalog No : 65	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M. Ö 1950 – 1983
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Tavşan Biçimli
Uzunluk : 10.5 cm	Çap : 11 cm
Kaynak : Özgüç. T. , 1986, 62/66, 116/3.	Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Katalog No : 66	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M.Ö 1830 -1700
Malzeme: Obsidyen	Form: Boğa Başı Biçimli
Yükseklik : 7.5 cm	Genişlik: 7 cm
Kaynak : Özgüç, T. 2005, no. 208	Sergilendiği Müze : Asur Ticaret Kolonileri Çağı

Katalog No : 67	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M.Ö 1830 – 1700
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Çanak
Yükseklik : 11.8 cm	Genişlik: 17 cm
Kaynak : Özgüç, T. , 1994, 221-227; Özgüç, T., 2005, 200-202; 235-236.	Sergilendiği Müze : Kayseri Müzesi

Katalog No : 68	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M. Ö 1950 – 1983
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kartal Başı Biçimli
Yükseklik : 13.2 cm	Genişlik: 7.6 cm
Kaynak : Özgüç. T, 1966 , 61/65 ; 115-2.	Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Katalog No : 69	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M. Ö 1950 – 1983
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kartal Başı Biçimli
Yükseklik : 13.1 cm	Genişlik: 7.5 cm
Kaynak : Özgüç. T, 1966 , 61/65 ; 115-1.	Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Katalog No : 70	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M. Ö 1950 – 1983
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Salyangoz Biçimli
Yükseklik : 14.8 cm .	Genişlik: 8.5 cm
Kaynak : Özgüç.T, 1991, 325,4.	Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Katalog No : 71	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M.Ö 1950 – 1835
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Çizme Biçimli
Yükseklik : 13.2 cm	Uzunluk : 10.1 cm
Kaynak : Özgüç, T. , 2003, no. 215	Sergilendiği Müze : Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Katalog No : 72	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M.Ö 1950 – 1835
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Çizme Biçimli
Yükseklik : 13.6 cm	Uzunluk : 9.9 cm
Kaynak : Özgüç, T. , 2003, no. 215	Sergilendiği Müze : Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Katalog No : 73	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M. Ö 1950 – 1983
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Boğa Başlı – Tekne Biçimli
Yükseklik : 4.7 cm	Uzunluk : 18.8 cm
Kaynak : Özgüç, T. 1950, 75; LXVII-433.	Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Katalog No : 74	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M. Ö 1950 – 1983
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Boğa Başı – Tekne Biçimli
Yükseklik : 8.5 cm	Uzunluk : 23 cm
Kaynak : Özgüç, T. , 1986, 63/67, 117-3.	Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi

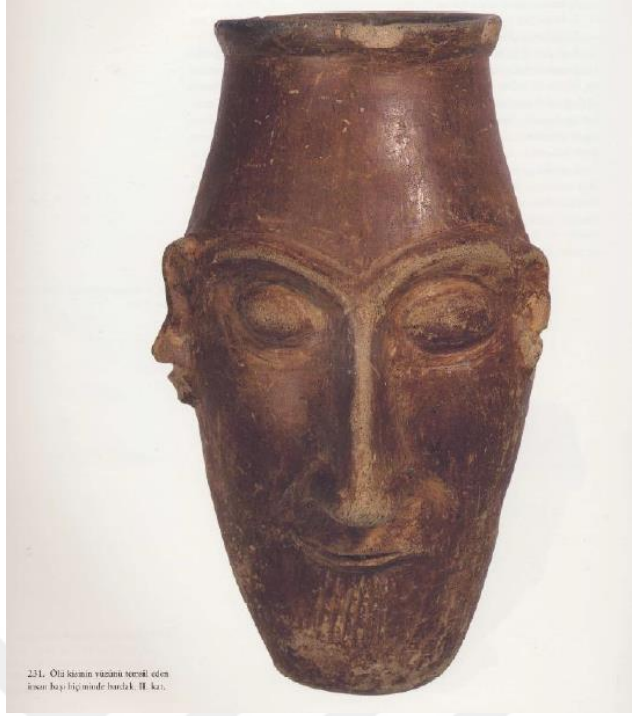

Katalog No : 75	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M. Ö 1950 – 1983
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Tekne Biçimli
Yükseklik : 19 cm	Uzunluk : 25 cm
Kaynak : Özgüç, T. 2005, no. 222-224	Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Katalog No : 76	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M.Ö 1830 – 1700
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: İnsan yüzü biçimli
Yükseklik : 8 cm	Genişlik: 6.8 cm
Kaynak : Özgüç, T., 2005, 194;229	Sergilendiği Müze : Kayseri Müzesi

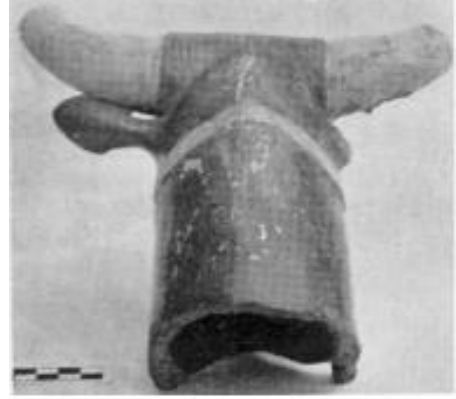
	
Katalog No : 77	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M.Ö 1830 – 1700
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: İnsan yüzü biçimli
Yükseklik : 6.1 cm	Çap : 9.2 cm
Kaynak : Özgüç, T., 2005, 195 ;230	Sergilendiği Müze : Kayseri Müzesi

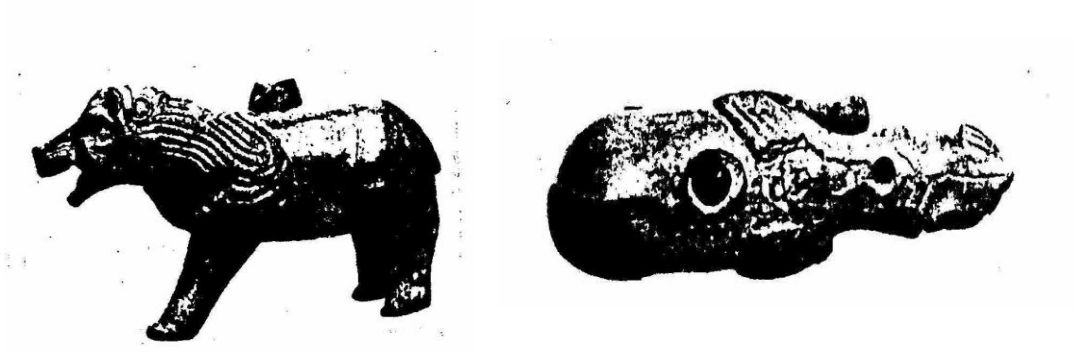
Katalog No : 78	
Yerleşim : Kültepe	Dönem : M.Ö 1950- 1835
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: İnsan yüzü biçimli
Yükseklik : 12.7 cm	Çap : 7.1 cm
Kaynak : Özgüç, T. , 1986, 65/69 ; 119-3	Sergilendiği Müze : Kayseri Müzesi

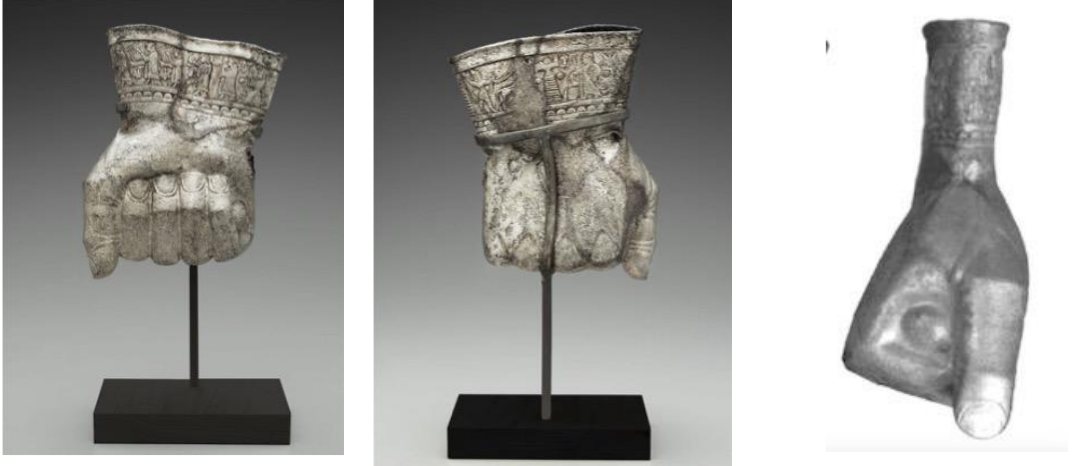
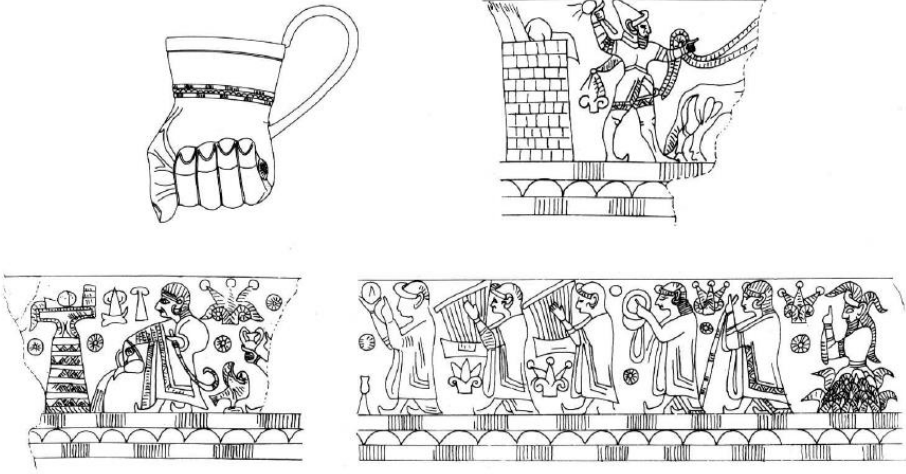

Katalog No : 1		Envanter No :	
Yerleşim : Bilinmiyor		Dönem : Hitit İmparatorluk Çağı	
Malzeme: Gümüş		Form: Geyik Biçimli	
Yükseklik : 18 cm	Ağız Çapı : 6,5 cm	Gövde Çapı : 9 cm	Friz yüksekliği: 4.5 cm
Kaynak : Muscarella 1974 Fig. No:123			

Katalog No : 2	Envanter No :
Yerleşim : Tokat Yöresi	Dönem : Eski Hitit Dönemi
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Boğa Biçimli
Yükseklik : 18,5 cm	Genişlik:10. 7 cm
Kaynak : Özgüç N. 1956, 53-55, PL. XIII	Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi

		
Katalog No : 3		Envanter No : 19524 (Bo.312/s)
Yerleşim : Boğazköy	Tabaka : M/18 Ambarlı Kaya terası	Dönem : Eski Hitit
Malzeme: Pişmiş Toprak		Form: Sırttan Bardaklı Aslan
Uzunluk : 25.5 cm	Yükseklik: 15.5 cm	Omuz Genişliği : 7.5 cm
Kaynak : Fisher 1963 : 80 Nr. 1253		Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi

		
		
Katalog No : 4	Envanter No :	
Yerleşim : Bilinmiyor	Dönem : Hitit İmparatorluk Dönemi	
Malzeme: Gümüş	Form: Yumruk Biçimli	
Yükseklik : 16.3-12.5 cm	Çap: 28 cm	Gövde Çapı : 20 cm
Kaynak : Güterbock and Kendall, 1995 Alp ,1999	Sergilendiği Müze : Museum of Fine Arts, Boston	

Katalog No : 5		Envanter No : 157.31.67	
Yerleşim : İnandıktepe		Dönem : Eski Hitit Dönemi	
Malzeme: Pişmiş Toprak		Form: Sırttı Bardaklı Boğa Biçimli	
Yükseklik : 67cm	Gövde Uzunluğu : 55 cm	Gövde Çapı : 14 cm .	
Kaynak : Özgüç 1988 : 43 Lev.60.1.a.b.c ; E1		Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi	

Katalog No : 6	Envanter No : 157.32.67
Yerleşim : İnandıktepe	Dönem : Eski Hitit Dönemi
Malzeme: Pısmış toprak	Form: Sırttan Bardaklı Boğa Ritonu
Yükseklik : 31.4 cm	Genişlik: 26.6 cm
Kaynak : Özgüç 1988:43 Lev.62.1.a.b ; E1	Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Katalog No : 7		Envanter No : 157.30.67	
Yerleşim : İnandıktepe		Dönem : Eski Hitit	
Malzeme: Pişmiş Toprak		Form: Boğa Biçimli	
Yükseklik : 62 cm	Gövde uzunluğu : 52.7 cm	Gövde çapı : 13.5 cm	
Kaynak : Özgüç 1988 : 43 Lev.61a-c ; E1		Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi	

	
Katalog No : 8	
Yerleşim : Boğazköy / Güney Havuz mevki	Dönem : M.Ö 15 -14 . yüzyıl
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Genişlik 5.3 cm	Uzunluk : 14 cm
Kaynak : Seeher 2001; 2002; Schoop 2009, 153	

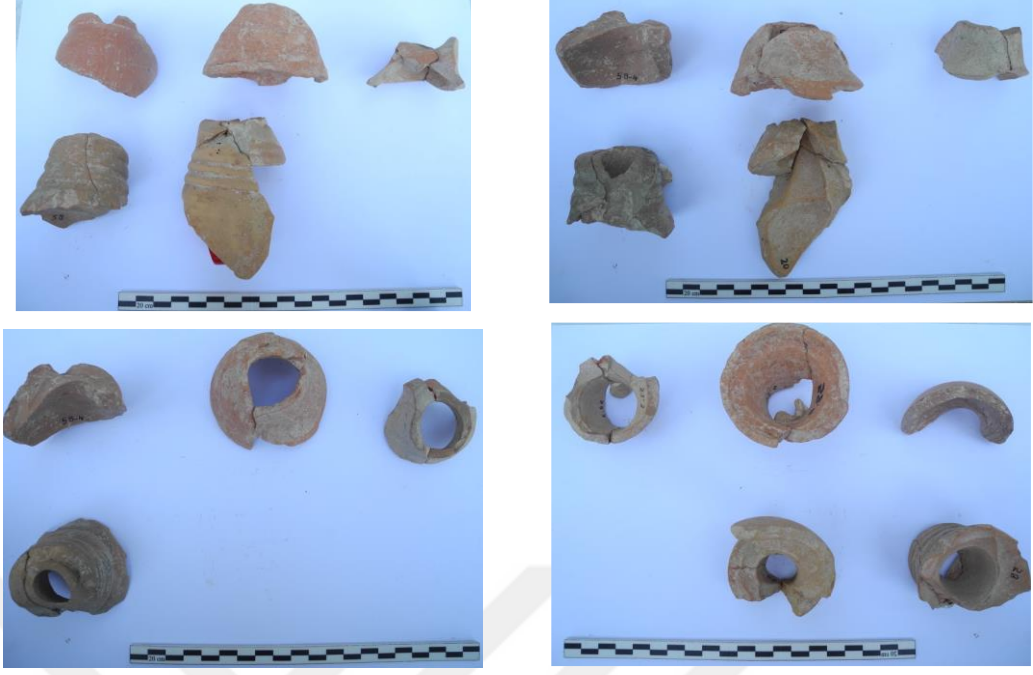

Katalog No : 9	
Yerleşim : Boğazköy / Güney Havuz mevki	Dönem : M.Ö 15 -14 . yüzyıl
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Genişlik:	Uzunluk : 41.5 cm
Kaynak : Seeher 2001; 2002; Schoop 2009, 153	

	
Katalog No : 10	
Yerleşim : Boğazköy / Güney Havuz mevki	Dönem : M.Ö 15 -14 . yüzyıl
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Gövde Çapı : 8.5 cm	Uzunluk :
Kaynak : Seeher 2001; 2002; Schoop 2009, 153	

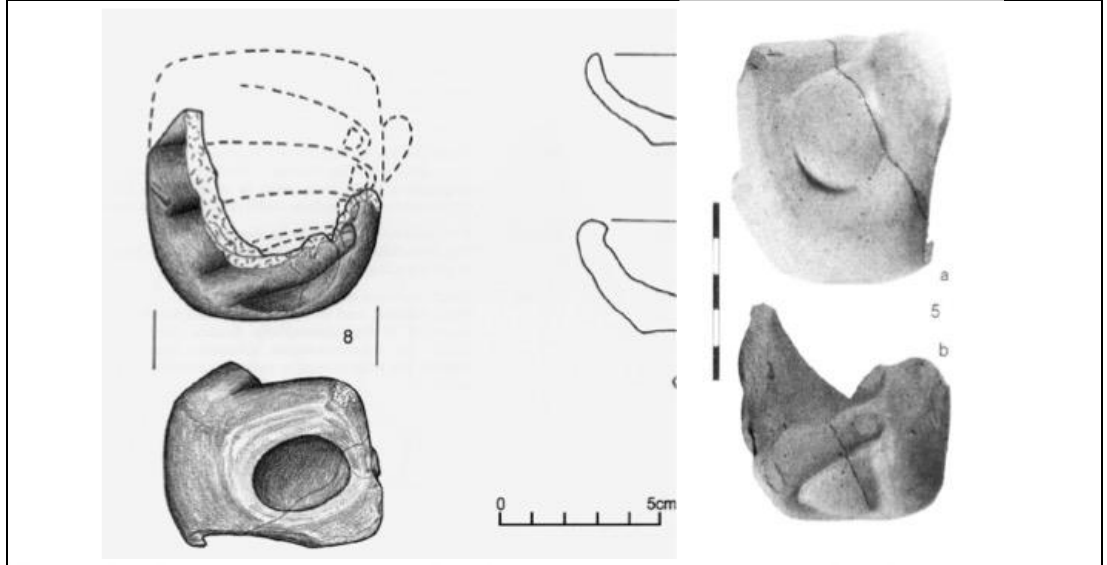
Katalog No : 12	
Yerleşim : Boğazköy / Güney Havuz mevki	Dönem : M.Ö 15 -14 . yüzyıl
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Genişlik:	Uzunluk :
Kaynak : Seeher 2001; 2002; Schoop 2009, 153	

	
Katalog No : 13	
Yerleşim : Boğazköy / Güney Havuz mevki	Dönem : M.Ö 15 -14 . yüzyıl
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Genişlik:	Uzunluk :
Kaynak : Seeher 2001; 2002; Schoop 2009, 153	

	
Katalog No : 14	
Yerleşim : Boğazköy	Dönem : M.Ö 15 -14 . yüzyıl
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Genişlik: 6.6 cm.	Uzunluk : 17.5 cm
Kaynak : Seeher 2001; 2002; Schoop 2009, 153	

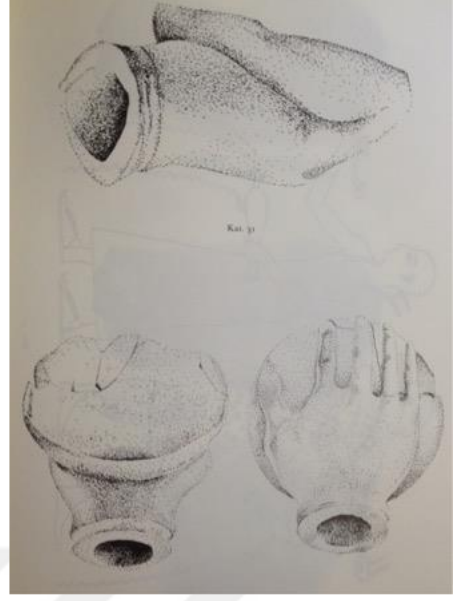
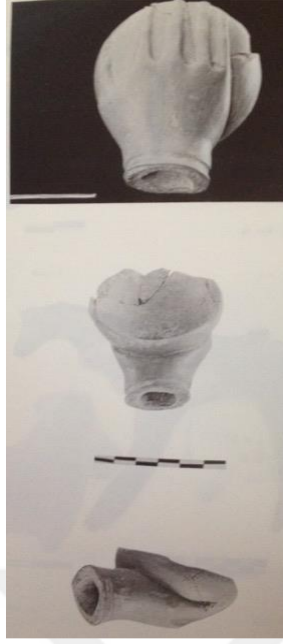
Katalog No : 15			
Yerleşim : Boğazköy		Dönem : M.Ö 15 -14 . yüzyıl	
Malzeme: Pişmiş Toprak		Form: Kol Biçimli	
Genişlik: 6.2 cm	Taban Çapı: 7.5 cm	Gövde çapı : 6.9 cm	Uzunluk : 48.8 cm
Kaynak : Seeher 2001; 2002; Schoop 2009, 153			

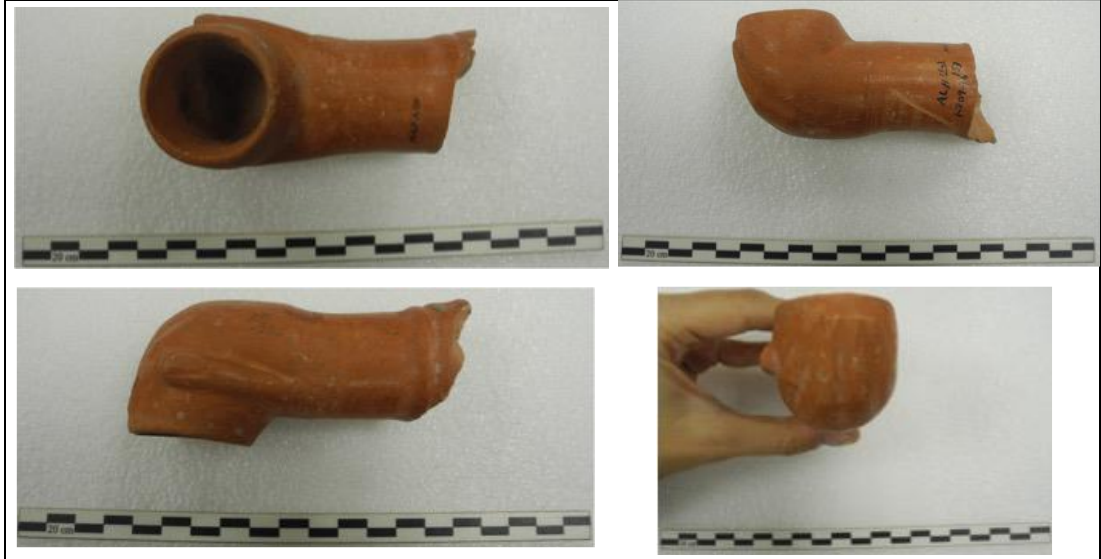
Katalog No : 16	
Yerleşim : Kuşaklı	Dönem : M.Ö 14 . yüzyıl
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Yükseklik : 7 cm	Uzunluk : 7 cm
Kaynak : Mielke 2006, 141, Pl. 80,8.	

Katalog No : 17	
Yerleşim : Boğazköy / Aşağı Şehir J/20 2.tabaka	Dönem : M.Ö 15 -14 . yüzyıl
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Gövde Çapı : 3.5 cm	Uzunluk : 7.3 cm
Kaynak : Fischer 1963, 149, Pl. 124, 1103	

Katalog No : 18	
Yerleşim : Koruyucu tepe /L-10	Dönem : M.Ö 14 . yüzyıl
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Yükseklik : 3.7 cm	Uzunluk : 7.2 cm
Kaynak : Ertem 1988, 18, Fig. 31	

Katalog No : 19	
Yerleşim : Alacahöyük	Dönem : İmparatorluk Dönemi
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Genişlik : 3.5 cm	Uzunluk : 10.5 cm
Kaynak : Koşay and Akok 1966, 53, Pl. 17	

	
Katalog No : 20	
Yerleşim : Alacahöyük	Dönem : İmparatorluk Dönemi
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Genişlik : 4.2 cm	Uzunluk : 11.8 cm
Kaynak : Koşay and Akok 1966, 53, Pl. 17	

	
Katalog No : 21	
Yerleşim : Alacahöyük	Dönem : İmparatorluk Dönemi
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Genişlik : 5.1 cm	Uzunluk : 7.9 cm
Kaynak : Koşay and Akok 1966, 53, Pl. 17	

Katalog No : 22		
Yerleşim : Alacahöyük		Dönem : İmparatorluk Dönemi
Malzeme: Pişmiş Toprak		Form: Kol Biçimli
Gövde Çapı : 4 cm	Taban Çapı : 3.5 cm	Uzunluk : 22 cm
Kaynak : Koşay and Akok 1966, 53, Pl. 17		

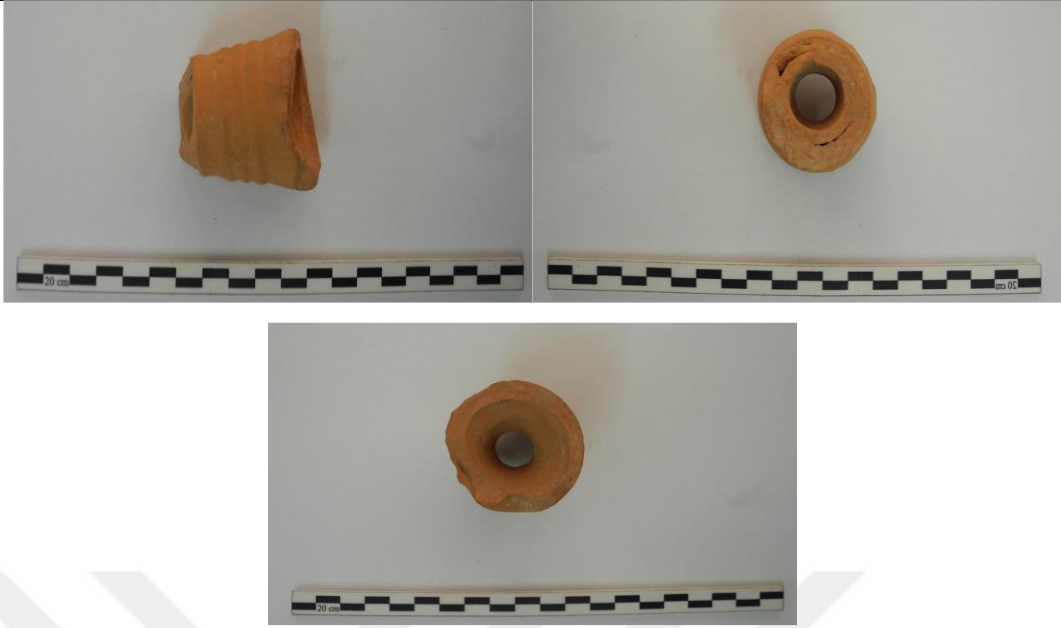

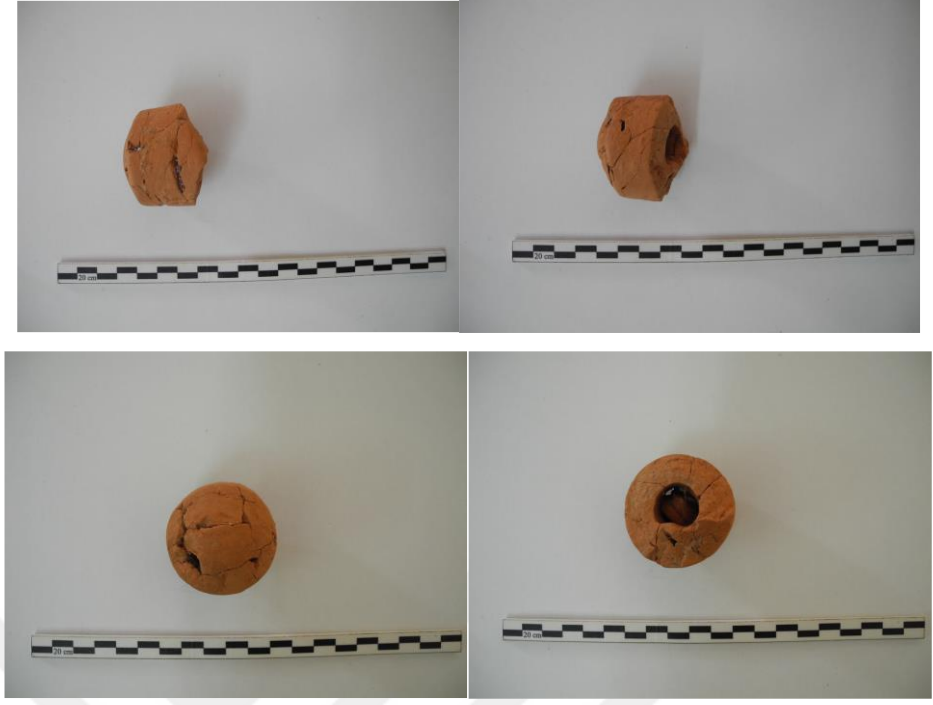
Katalog No : 23		
Yerleşim : Alacahöyük		Dönem : İmparatorluk Dönemi
Malzeme: Pişmiş Toprak		Form: Kol Biçimli
Gövde çapı : 3.9 cm	Taban çapı : 3.4 cm	Uzunluk : 20.1 cm
Kaynak : Koşay and Akok 1966, 53, Pl. 17		

Katalog No : 24		
Yerleşim : Ortaköy / Yapı D no. 2.		Dönem : M.Ö 14. Yüzyıl
Malzeme: Pişmiş Toprak		Form: Kol Biçimli
Genişlik : 4 cm	Gövde Çapı : 2.8 cm	Uzunluk : 12.5 cm
Kaynak : Kıymet and Süel 2010, 475		

	
	
Katalog No : 25	
Yerleşim : Ortaköy / yapı D no :1	Dönem : M.Ö 14.yüzyıl
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Genişlik : 2.8 cm	Gövde çapı : 3-4.2 cm Uzunluk : 35.5 cm
Kaynak : Kıymet and Süel 2010, 474,	

	
Katalog No : 26	
Yerleşim : Ortaköy / yapı D no : 6	Dönem : M.Ö 14. Yüzyıl
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Genişlik : 3.3 cm	Uzunluk : 5 cm
Kaynak : Kıymet and Süel 2010, 477	

	
Katalog No : 27	
Yerleşim : Ortaköy / Yapı C no : 5	Dönem: M.Ö. 14 yüzyıl
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Taban çapı : 4.1 cm	Uzunluk : 3.3 cm
Kaynak : Kıymet and Süel 2010, 473	

Katalog No : 28		
Yerleşim : Ortaköy / Yapı D		Dönem : M.Ö. 14 yüzyıl
Malzeme: Pişmiş Toprak		Form: Kol Biçimli
Gövde çapı : 7 cm	Taban çapı : 6 cm	Uzunluk : 7 cm
Kaynak : Kıymet and Süel 2010, 476.		

		
		
Katalog No : 29		
Yerleşim : Ortaköy / Yapı C		Dönem : M.Ö 14.yüzyıl
Malzeme: Pişmiş Toprak		Form: Kol Biçimli
Gövde çapı : 4.2 cm	Taban çapı :	Uzunluk : 9 cm
Kaynak : Kıymet and Süel 2010, 471		

	
Katalog No : 30	
Yerleşim : Ortaköy / Yapı C	Dönem : M.Ö 14.yüzyıl
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Gövde çapı : 3.7-3.9 cm	Uzunluk : 13 cm
Kaynak : Kıymet and Süel 2010, 476	

	
Katalog No : 31	
Yerleşim : Ortaköy / Tepelerarası mevkii	Dönem : M.Ö 14 . yüzyıl
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Genişlik : 4.2 cm	Gövde çapı : 3 cm
Uzunluk : 14 cm	
Kaynak : Yayınlanmamış	

Katalog No : 32	
Yerleşim : Ortaköy / Tepelerarası mevki	Dönem : M.Ö 14 . yüzyıl
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Taban çapı : 4.8 cm	Uzunluk : 12.3 cm
Kaynak : Yayınlanmamış	

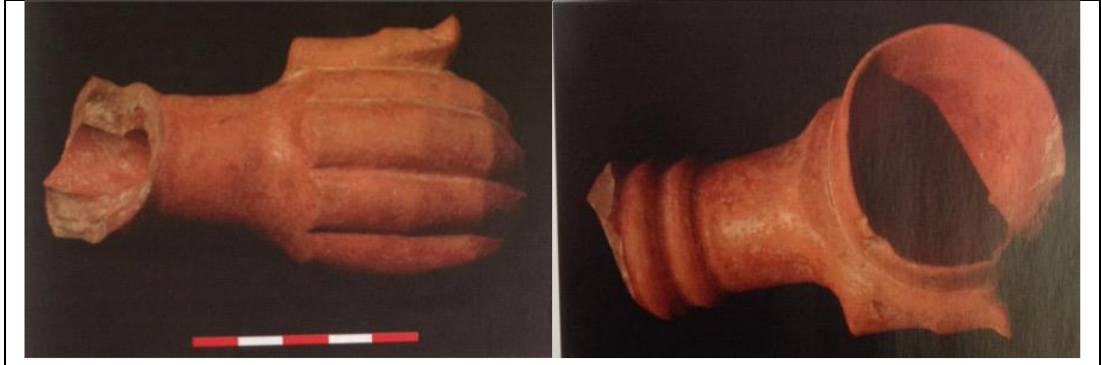

Katalog No : 33	
Yerleşim : Ortaköy / Tepelerarası mevkii	Dönem : M.Ö. 14.yüzyıl
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Gövde çapı : 4.1-4.3 cm	Uzunluk : 12.4 cm
Kaynak : Yayınlanmamış	

Katalog No : 34	
Yerleşim : Ortaköy / Tepelerarası mevki	Dönem : İmparatorluk Dönemi
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Genişlik : 2 cm	Uzunluk : 4.5 cm
Kaynak : Yayınlanmamış	

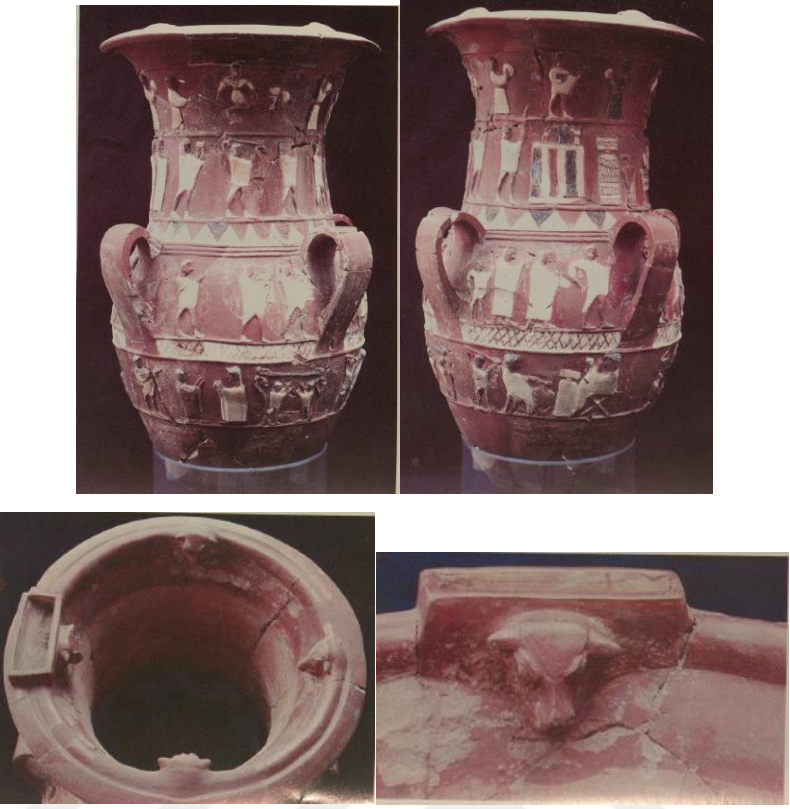
	
Katalog No : 35	
Yerleşim : Ortaköy Tepelerarası mevki	Dönem : M.Ö 14.yüzyıl
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Genişlik : 2.1 cm	Uzunluk : 5 cm
Kaynak : Yayınlanmamış	

Katalog No : 36	
Yerleşim : Dede Mezarı	Dönem : MÖ 2. binyıl
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Genişlik :	Uzunluk :
Kaynak : Üyümez, Koçak and İlaslı 2010, 943, Figs 2-3.	

Katalog No : 37	
Yerleşim : Alacahöyük	Dönem : İmparatorluk Dönemi
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Kol Biçimli
Gövde çapı : 4.1-7.6 cm	Uzunluk : 15 cm
Kaynak : Yayınlanmamış	

	
Katalog No : 38	
Yerleşim : İnandıktepe	Dönem : Eski Hitit Çağı
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Oval Biçimli Vazo
Yükseklik : 82 cm	Gövde Genişliği : 51 cm
Kaynak : Özgüç 1988.	Sergilendiği Müze : Anadolu Medeniyetleri Müzesi

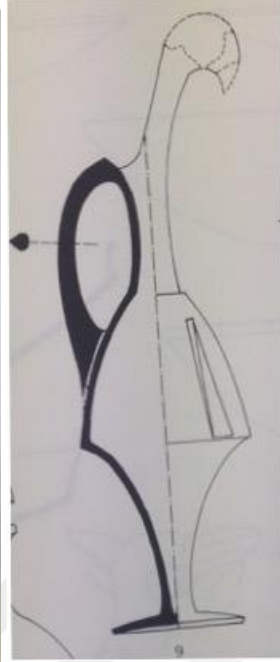
Katalog No : 39	
Yerleşim : Hüseyindede	Dönem : Eski Hitit Çağı
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Oval vazo
Gövde genişliği : 50 cm	Yükseklik : 86 cm
Kaynak : Yıldırım 2013 : 234	

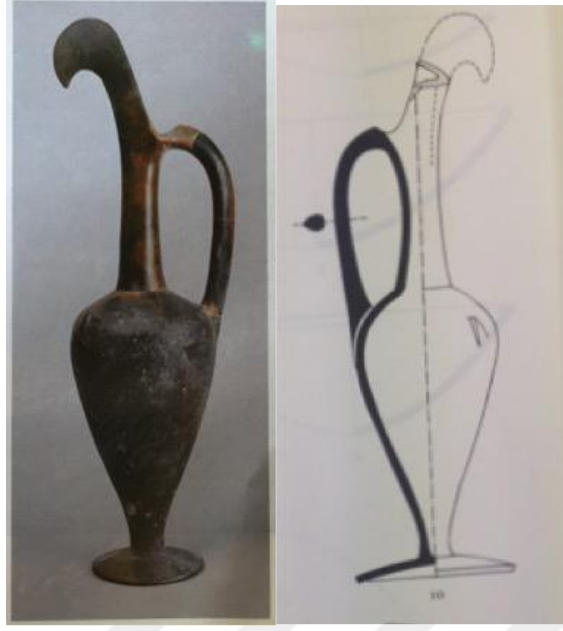
Katalog No : 40	
Yerleşim : Alacahöyük	Dönem : Eski Hitit Dönemi
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Gaga ağızlı
Gövde çapı : 18 cm	Yükseklik : 47.5 cm
Kaynak : Koşay and Akok 1966, 37, Pl. 13,104.	

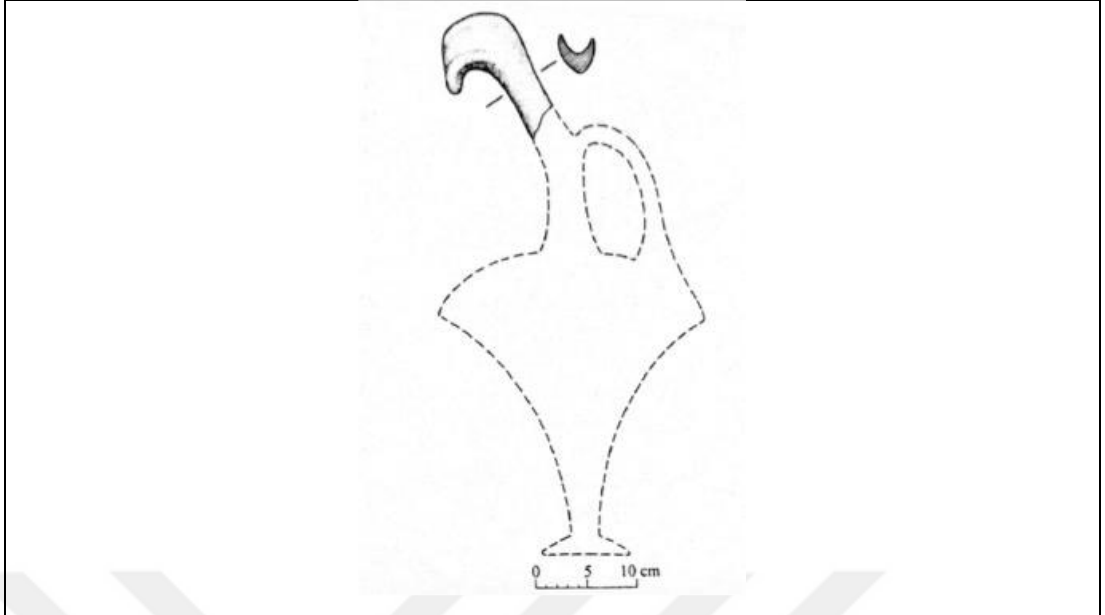
Katalog No : 41	
Yerleşim : Alacahöyük	Dönem : Eski Hitit Dönemi
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Gaga ağızlı
Genişlik : 5.1 cm	Uzunluk : 7.9 cm
Kaynak :	

Katalog No : 42	
Yerleşim : İnandıktepe	Dönem : Eski Hitit Dönemi
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Gaga ağızlı
Yükseklik :51 cm	Genişlik :
Kaynak : Özgüç 1988, 78, Fig. 9, Pl. E, 2 and 23,1.	

Katalog No : 43	
Yerleşim : İnandıktepe	Dönem : Eski Hitit Dönemi
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Gaga ağızlı
Yükseklik : 40 cm	Gövde çapı : 14 cm
Kaynak : Özgüç 1988, 78, Fig. 10, Pl. E, 3 and 23, 2	

Katalog No : 44	
Yerleşim : Kuşaklı / Yapı C	Dönem : Eski Hitit Dönemi
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Gaga ağızlı
Genişlik : 9 cm	Yükseklik : 10 cm
Kaynak : Müller Karpe 2000, 323, Fig. 8.	

Katalog No : 45

Yerleşim : Alacahöyük

Dönem : İmparatorluk Dönemi

Malzeme: Pişmiş Toprak

Form: Gaga ağızlı

Yükseklik : 37 cm

Gövde çapı : 12 cm

Kaynak : Koşay 1951, 20, Pl. LII, 1-2

Katalog No : 46	
Yerleşim : Tokat ?	Dönem : Eski Hitit Dönemi
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Gaga ağızlı
Yükseklik : 31 cm	Genişlik : 11-5.5 cm
Kaynak : Sümer 1953.	Sergilendiği müze: İstanbul Arkeoloji Müzesi

Katalog No : 47	
Yerleşim : Alacahöyük	Dönem : İmparatorluk Dönemi
Malzeme: Pişmiş Toprak	Form: Gaga ağızlı
Yükseklik : 14 cm	Gövde çapı : 4.1 cm
Kaynak : Koşay 1951, 15-16, Fig. 13	

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : ÇETİNKAYA , Elif

Uyruğu : T.C.

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans	Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Devam ediyor
Lisans	Gazi Üniversitesi	2017
Lise	Etlik Lisesi	2012

Yabancı Dil

İngilizce

